

AZƏRBAYCAN ATATÜRK MƏRKƏZİ

M.N.ÇOBANOV,
FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU,
PROFESSOR

VI ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ QURULTAYA HƏSR OLUNUR

TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN BİRLİYİNƏ DOĞRU

* * *

*(Təkmilləşdirilmiş və əlavələr olunmuş
ikinci nəşri)*

AzAtaM

BAKI-2008

Redaktoru:

Nizami CƏFƏROV,

Millət vəkili, Azərbaycan MEA-nın müxbir-üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor.

Rəyçilər:

Buludxan XƏLİLOV,

filologiya elmləri doktoru, professor

Əzizxan TANRIVERDİYEV,

filologiya elmləri doktoru, professor

Naşiri:

Müşfiq BORÇALI

M.N.ÇOBANOV, TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN BİRLİYİNƏ
DOĞRU. Bakı, "Təhsil" EİM, 2008, 280 səh.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda prof.M.Çobanovun ümumtürkoloji xarakterli araşdırmaları (Beynəlxalq Türkoloji Qurultaylardakı məruzələrinin mətnləri) və Azərbaycan-Türk dilinin tarixi və müasir problemləri, həmçinin xalqımızın milli sərvəti olan müasir ədəbi dilimizin müasir vəziyyəti və onun inkişaf etdirilməsi məsələləri öz geniş əksini tapmışdır. Bu problemlər, əslində, bütün türk dilləri üçün səciyyəvi olan problemlərdir. Kitabdən ziyalılarımız, aspirantlar və tədqiqatçılar faydalana bilərlər.

İ-02073
Ç 700122 2008, Qırıflı nəşr.

© M.N.ÇOBANOV, 2008.

Redaktordan

"Söz canın cövhəridir".

"Dil insanın özüdür".

Xalq deyimi.

Zəhmətkeş alim, tanınmış dilçi-türkoloq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Filologiya elmləri üzrə Ekspert Şurasının üzvü, professor Mədəd Namaz oğlu Çobanov çoxsaxəli və zəngin məhsuldar elmi və elmi-metodik yaradıcılığı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə, nəinki, Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də, Türkologiyada da xüsusi yer tutan, diqqət mərkəzində saxlanılan, elmi yaradıcılığı elmi-ictimaiyyətin marağına səbəb olan, alimlər arasında öz səsi, öz sözü, öz nəfəsi və mülahizələri ilə, öz qələmi ilə fərqlənən alimlərimizdən biridir.

Yorulmaz alim bir çox Beynəlxalq, sabiq Ümumittifaq, Respublika ali məktəblərarası elmi-nəzəri və elmi-praktik konfransların fəal iştirakçısı olmuşdur. Prof. M.Çobanovun elmi yaradıcılığını Ümumi Türkoloji və Azərbaycan dilçiliyi, həmçinin, dil əlaqələri olmaqla bir neçə istiqamətə ayırmaq olar.

Prof.M.Çobanovun VI Uluslararası Türk Dili Qurultayına ithaf olunan bu yeni kitabı da yuxarıda qeyd olunan mülahizələrə bir sübutdur. Kitabın "Ümumi Türkoloji məsələlər" adlanan I bölməsində "Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru", "Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi", "I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri" və "Türk ədəbi dilləri birliyinin linqvistik aspektləri" mövzularının mətnləri; "Azərbaycan dilinin müasir problemləri" adlanan II bölməsində isə "Azərbaycanşünaslığın atributları", "Ədəbi dilimiz-milli qeyrətimiz", "Ədəbi dilimiz xalqımızın milli sərvətidir", həmçinin, mətbuat və efir verilişlərinin müasir dil problemləri öz geniş əksini tapmışdır. Onu da qeyd etmək ki, prof. M.Çobanovun bu kitabında qaldırdığı bütün problemlər müasir türk dillərinin hamısı üçün səciyəvidir.

I Bölmə.

ÜMUMİ TÜRKOLÖJİ PROBLEMLƏR

Türkün dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti uzun sürəcək".

Mahmud Kaşğarlı.

1. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN BİRLİYİNƏ DOĞRU

Avropa və Asiya qitələrində yayılmış, qədim tarixə malik olan türk xalqlarının keçmiş şərəfli və keşməkeşli tarixi yalnız kitabələrdə, kitablarda, arxiv sənədlərində yox, eyni zamanda, o həm də mənşəyi və tipologiyası cəhətdən bir-birinə yaxın və qohum olan türk dillərinin "tarixi yadda-ı"nda da həkk olunması və tədricən inkişaf edə-edə bu günümüze qədər gəlib çatması ilə əlaqədar olmuşdur. Altay epoxasından üzü bəri qədim türk dillərinin birliyinə doğru istiqamət götürmək, hər şeydən əvvəl, türklərin öz qədim söykökünə, tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə, tarixin sınaqlarından çıxmış adət-ənənələrinə,

türk inamına və xarakterinə, etik və estetik görüşlərinə qayıtmaq müasir dövrün ən başlıca tələbləri kimi qarşıda duran problemlərdəndir. Məhz buna görə də, türk dünyasında türklük dəyərlərinin bütöv bir sistem halında götürülməsi və araşdırılması bir zərurət kimi meydana çıxır. Çünki dünyanın istər mənşəcə qohum olan və istərsə də dini baxımdan eyni inama, mənəviyyətə xidmət edən ayrı-ayrı xalqları siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən bir-birinə yaxınlaşdığı, bir-birinə inteqrasiya olduğu kimi, həm söyköcü, mənşəyi-qohumluğu, dini-inamı, adət-ənənələri də bir-birinin, demək olar ki, eyni olan türk xalqlarının da siyasi, iqtisadi, mədəni və strateji baxımdan bir-birinə yaxınlaşması, bir-birinə qovuşması, inteqrasiyası günün ən aktual məsələlərindən biri olmalıdır. Məhz bu baxımdan, türk xalqlarının ədəbi dillərinin birliyinə doğru yönəltmək, istiqamət götürmək ən vacib problemlərdən biridir. Çünki hər bir xalq özünü bəşəriyyətə özünün qədim köklərə, ənənələrə malik olan Ana dili ilə təqdim edir. Bu təqdimat isə, hər şeydən əvvəl, özünü etnoqrafik (adət-ənənələr və məişət münasibətləri), etnopsixoloji (xalqın elmi düşüncə tərz, düşüncə dairəsi), mifoloji (xalqın inanclar dünyasının sirrini öyrənmə) və digər strateji sahələrdə bürüzə verir.

Müasir türk dilləri qədim tarixi olan lüğət tərkibinə, inkişaf etmiş qrammatik quruluşuna, zəngin ünsiyyət ənənələrinə malik bir kök dilin, ulu dilin varisləri kimi yaranmış, təşəkkül etmiş və müasir dövrdə böyük inkişaf potensialına malik dil ailələrindən biridir. Buna görə də, müasir türk

ədəbi dillərinin hamısı ümumtürk ənənələri üzrə araşdırılmalı, öyrənilməli və tədqiq olunmalıdır. XI əsrin görkəmli filoloq - alimi Mahmud Kaşğarlı demişkən, "Türkün dilini öyrənin, çünki onların hakimyyəti uzun sürəcək"dir.

Bu mülahizə XIX əsrin son rübündə nəşr olunmuş "Kəşkül" qəzetində də öz əksini belə tapmışdır: "Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə elm və fənni övladi-millətə verməlidirlər". Dünya siyasətinin tacirlərindən biri, türk dünyasının görkəmli dövlət və hərbi xadimi, müasir Türkiyə Respublikasının yaradıcısı və banisi Mustafa Kamal Atatürk bu münasibətlə demişdir:

"Bizim bu dostumuzun idarəsində (Sovetlər Birliyi nəzərdə tutulur, - M.Ç.) dili bir, inanc, özü bir kardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıgmağa hazır olmalıyıq. Hazır olmaq yalnız o günü susub bəkləmək deyildir. Hazırlanmaq lazımdır. Millətlər buna nasıl hazırlanırlar öylə.

Mənəvi körpüləri sağlam tutaraq. Dil bir körpüdür. İnanc bir körpüdür. Tarix bir körpüdür. Köklərimizə enməli və olayların olduğu tariximizin içində bütünləşməliyiz. Onların (dış türklərin) bizə yaklaşmasını bəkləyəməyiz".

Yuxarıdakı ifadələr bu günümüzlə necə də həmahənk səslənir...

Müasir türk dillərinin inkişafı və ədəbi dil kimi təşəkkülü çox tədricən özünü bürüzə verir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki türk xalqlarının əksəriyyəti təxminən son iki əsrdə "xalqlar həbsxanası" adlanan Çar Rusiyasının və sonralar isə onun

varisi kimi çıxış edən keçmiş SSRİ imperiyasının müstəmləkəsi altında qalmaqdadır. Beləliklə də, türk xalqlarının tarixən mövcud olmuş dövlətçilik ənənələri dağıdılmış, unudulmuş, bə'zi türk xalqlarının (qaqauzlar, çuvaşlar) əksəriyyəti xristianlaşdırılmış, təhsil-tədris ənənələri ləğv olunmuş, türklərin ana dili isə etnik məişət-ünsiyyət dilinə çevrilmişdir. Tale isə, XX əsrin sonuncu onilliyində türk xalqlarının üzünə yenidən parlaq şüalar saçmış, SSRİ imperiyası dağılmış və beləliklə də, Qazaxıstan, Özbəkistan, Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızıstan özünün suverenliyini və müstəqilliyini əldə etmiş, öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etmiş, möhkəmlətməmiş və ana dillərini rəsmi dövlət dili elan etmişlər.

Beləliklə də, türk ədəbi dillərinin inkişafı tarixində yeni parlaq səhifələr açılmışdır. Artıq, türk xalqlarının müstəqil və suveren dövlətləri dünya ölkələri və Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmışdır. Türk dövlətləri dünya siyasətində öz sözü, öz ideyası və təklifləri ilə çıxış edir və dünyanın bütün ölkələri isə onların müasir strateji siyasətləri ilə razılaşırlar... Bütün bunlar isə, türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru istiqamət götürmək, sürət götürmək üçün geniş imkanlar açır. Bir sözlə, "dildə, fikirlə, işdə birlik" gərəkdir!

Burada Bilgə xanın bir kəlamını yada salmaq da yerinə düşərdi: "Türklərim, cəmi bəylərim, cəmi millətim! Qazanıb el tutduğum bu yerdən, xaqanımdan ayrılmasan, yaxşılıq görəcəksən. Evində oturacaq, dərdsiz olacaqsan. Sözlərimdə yanlış varmı?

"EY TÜRK! TİTRƏ VƏ ÖZNƏ DÖN! SƏN ÖZÜNƏ DÖNƏNDƏ GÜCLÜ VƏ BASILMAZ OLARSAN"! Bunun üçün, ilk növbədə, türk dillərinin aşağıda qeyd olunan müasir problemlərinin həll edilməsi ön plana çəkilməlidir:

1. TÜRK DİLLƏRİNİN HAMISI ÜÇÜN LATİN QRAFİKALI VAHİD ƏLİFBAYA KEÇİLMƏSİ ZƏRURƏTİNİN YARANMASI. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru ilk addım müasir türk dillərinin hamısı üçün latın qrafikalı vahid əlifba sisteminin yaradılması və tədricən həmin əlifbaya keçilməsindən ibarət olmalıdır. Lakin yeni əlifbanın tərtib olunmasında və əməli olaraq, həyatda tətbiq edilməsində, heç də, tələsikliyə yol vermək olmaz. Bu barədə "yüz ölçüb, bir biçmək" lazımdır ki, gələcəkdə yeni səhvlərə yol verilməsin. Çünki əlifba - yazı hər hansı bir dram əsəri deyildir ki, nə vaxt istəsən səhnəyə çıxarasan, tamaşaya qoyasan, nə vaxt istəsən teatrın repertuarından çıxarasan. Əlifba - yazı xalqın minillik (bəlkə də, bir neçə minillik) tarixi təfəkkürünün bədii, elmi, etik, estetik görüşlərinin məhsulunu özündə qoruyub saxlayan, əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə yetirən çox yüksək, əlçatmaz, iri qollu-budaqlı bir mədəniyyət ağacıdır. Elə bir ağac ki, onun kölgəsində həmin əlifbadan istifadə edən çoxmilyonlu bir xalq yayın istisində-bürküsündə dincini alır, nəfəsini dərir; qışın buzlu - sırsıralı dondurmasında isə daldalanır, isinir. Bax, budur əlifba-yazı. Yazı, hər şeydən əvvəl, keçmiş nəsillə-soy kökümüzə müasir nəsillə, müasir nəsillə gələcək nəsillə arasında ünsiyyət yaradan yeganə və başlıca vasitədir. Bu vasitəni heç nə ilə əvəz etmək olmaz...

Çünkü "Əlifba-yazı" - xalq ünvanlı minillik, bəlkə də, bir neçə minillik yaşı olan ölməz və daimyaşar "mədəniyyət ağacı"dır. Əlifba və yaxud Yazı-Xalq deməkdir. Vətən deməkdir. Xalqın tarixi və Vətənin tarixi, hər şeydən əvvəl, onun yazısı ilə ünvanlaşır, aləmə yayılır. Yazı özündə xalqın tarixini, siyasətini, mədəniyyətini və həmçinin, iqtisadiyyatının və düşüncəsinin (bədi, elmi, mədəni) tarixini mühafizəkarasına qoruyub saxlayır, heç bir dəyişiklik edilmədən nəsillərdən-nəsillərə təqdim edir. Bax, budur əlifbanın-yazının məzmunu... Bu məzmunu dolğunlaşdırmaq, təkmilləşdirmək isə müasir elmi ictimaiyyətin öhtəsinə düşür... Artıq, bu barədə hərtərəfli düşünmək vaxtı çoxdan çatmışdır... Əlifbanı-yazını dəyişmə tarixin hər hansı bir mərhələsində keçmiş nəsillə müasir nəslin, yaxud müasir nəsillə gələcək nəslin ünsiyyətini kəsmək, tarixi və mədəni irsimizdən məhrum etmək, bir sözlə, müasir və gələcək nəslə şərəfli və keşməkeşli keçmişimizə baxmaq üçün kor etmək, onların gözüne kül üfurmək deməkdir...

Bizim mülahizəmizə görə, XX əsr türk xalqlarının tarixində "ağ ləkələr" əsridir. Bu "ağ ləkələr" hələ çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin Şərqdə gücləndiyi dövrlərdən - XVIII əsrin axırlarından baş alıb gəlir. Xalqımızın bə'zi "qeyrətli" oğulları isə buna rəvac verir, öz "gölgəsini", iş masasını "qorumaq" və "daimiləşdirmək" naminə hər şeyə əl atır, hətta, xalqın taleyini də bir anlığa xalqdan soruşmadan, xalqla məsləhətləşmədən "həll" edirlər. Bu da təxminən iki əsr bundan əvvəl Qafqaz, Volqaboyu, Ural, Sibir

və Orta Asiyada yaşayan xalqlar kimi, Azərbaycan türklərinin də müstəmləkə halına düşməsinə, soy kökü bir, dili bir, adət-ənənələri bir, dini-inamı bir türkdilli xalqların parçalanmasına, bir-birindən ayrı salınmasına "geniş imkanlar" verir. Çarizm, hətta, türk xalqlarının birini digərinin üzərinə qaldırır və türk xalqları arasında daim nifaq və düşmənçilik toxumu səpirdi... Göründüyü kimi, son iki əsr türk xalqlarının tarixində o qədər də "ürək açan" olmamışdır...

XX əsrin birinci yarısında keçmiş SSRİ məkanında müstəmləkə halında yaşayan türk xalqlarının əlifbasının-yazısının başına gətirilən qeyri-humanist, qeyri-elmi oyunlar yada düşəndə insanın qəlbinə göynədir... SSRİ məkanında yaşayan bütün türk xalqları bir anda 1929-cu ildə min ildən çox istifadə etdiyi ərəb əlifbasından-yazısından latın qrafikalı əlifbaya-yazıya, 1940-cı ilin əvvəlindən isə Kiril qrafikası əsaslı əlifbaya-yazıya keçmişlər... Bu isə, hər şeydən əvvəl, türk xalqlarını öz söykökündən ayırmaq, parçalamaq və ümumi Şərq mədəniyyətindən ayrı salmaq məqsədini güdürdü...

Lakin türk xalqlarının birliyi və gələcəyi naminə həmişəliklə yeni vahid əlifba sisteminə keçilməsi bir tarixi zərurət kimi meydana gəlmişdir. Deməli, bütün türk xalqlarının eyni zamanda latın qrafikası əsaslı vahid əlifba sistemə keçməsi məqsədyönlü olardı...

2. "ÜMUMTÜRK TARİXİ"-NİN ÖYRƏNİLMƏSİ. Tarixi sənədlərin verdiyi məlumatlara görə, qədim türklər hələ eramızdan bir neçə min il əvvəl özünün dövlətçilik ənənələrini yaratmış, dövlət atributlarını (bayraq, gerb, himn) qə-

bul etmişlər. Bu xalqların mənşəyi, soykökü, dili, mədəniyyəti-mə'nəviyyatı, adət-ən'ənələri bir-birinə eyni və ya yaxın olduğu kimi, onların tarixi inkişafı da, demək olar ki, eyni tərzdə inkişaf edə-edə bu günə qədər gəlib çatmışdır. Məhz buna görə də, türkdilli xalqların tarixi də, mədəniyyəti də, elmi düşüncə tərzində ümumtürk zəmnində araşdırılmalı və öyrənilməlidir. Bizim mülahizəmizə görə, bunun üçün ən münasib yollardan biri türk dünyasının bütün tədris müəssisələrində (orta-ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərində) "Ümumtürk tarixi"nin öyrənilməyə başlanması vacibdir və bu vaxt artıq çoxdan çatmışdır. Türk xalqlarının vahid kökə bağlılığını öyrənmək üçün belə bir kursun yaradılması və tədrisi günün ən vacib problemlərindən biri olmalıdır. Çünki türk birliyinə gedən yol türklərin qədim və ümumi tarixinin öyrənilməsindən başlanmalıdır. Ümumtürk tarixini bilmədən, ondan faydalanmadan ayrı-ayrı türk xalqının tarixini obyektiv və hərtərəfli öyrənmək mümkün deyildir...

Böyük türk dünyası özünün mövcudluğu dövründə, xüsusilə son 2500 il ərzində 120-dən çox bir sıra böyük dövlətlər və imperiyalar, müxtəlif dövlət qurumları yaratmış, həmin dövlətlər əsrlərlə yaşamış və dünyanın siyasi səhnəsində böyük rola malik olmuşlar. Həmin dövlətlərin dünya şöhrəti qazanmış hökmdarları və sərkərdələri olmuşdur. Onlardan Azov dənizindən Böyük Çin səddinə qədər böyük bir ərazidə məğrur türk imperiyası (eramızdan öncə 204 - eramızın 126-cı ili) yaratmış Mete xaqanın. Avropanın mər-

kəzinə qədər irəliləmiş və öz hakimiyyəti altına almış Atillanın, Asiya qitəsində əzəmətli dövlət yaratmış Çingiz xanın, Batı xanın, 27 ölkə üzərində öz hakimiyyətini bərqərar etmiş Əmir Teymurun, Avropa dövlətlərini lərzəyə salan İldırım Bayazidin, Şah İsmayıl Xətəinin, Türkiyə imperiyasının dövlətçilik ən'ənəsinin varisi Türkiyə Respublikasının yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürkün və başqalarının tarixi rolu, qəhrəmanlığı və vətənpərvərlik hissləri gənclərimiz üçün daim nüsxə olmalıdır...

3. ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru elmi istiqamət götürmək üçün ən başlıca problemlərdən biri də müasir türk ədəbi dillərinin tarixi inkişafının həm fərdi, həm də ümumtürk aspektində araşdırılması, tədqiq olunması və alınmış nəticələr əsasında "Ümumtürk dillərinin tarixi" kursunun yaradılmasından ibarət olmalıdır. Çünki ümumtürk dillərinin tarixindən kənarda heç bir türk dilinin inkişaf tarixini izləmək, dəqiq müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Çünki hər bir türk dilinin inkişaf tarixinin zəmnini bütün türk dilləri üçün ortaq olan qədim türk yazılı abidələri, qədim folklor nümunələri, mifoloji ədəbiyyat və dastanlar təşkil edir. Onlardan Orxon-Yenisey yazılı abidələrini, M.Kaşğarlının "Divani-lügət-üt-üt türk" kitabı, Azərbaycan türklərinin "Kitabi-Dədəm Qorqud" və qırğızların "Manas" dastanlarını və başqalarını qeyd etmək olar. Bizim mülahizəmizə görə,

türk dillərinin hamısı üçün ortaqlı mənbələrin toplanması və nəşri qarşıya qoyulan problemin həll edilməsi üçün ən başlıca şərtlərdən biridir. Burada Ə.Hüseynzadənin bir kəlamını xatırlamaq da yerinə düşərdi. O, yazırdı ki, "...türk dili isə dövrü-cədid üçün tərəqqi və mədəniyyət dili oluyor. Bu həm zamanın, həm də məkanın iqtizatındadır... bu gün kürreyi-ərz üzərində türk dilindən daha müntəşir bir dil yoxdur... Türkün:

"Eylər dili Çin səddinədək hökmünü icra:

Bir ucu Altay bu yerin, bir ucu səhra!..."

Necə də gəlişi gözəl ifadələrdir. Deməli, türk dillərinin soykökünə qayıtması və ondan qidalanması, birliyə doğru getməsi müasir dövrün, həyatın tələbindən irəli gələn bir haldır. Bu mə'nada türk dillərinin tarixinin öyrənilməsində klassik irsin tarixinin dərinədən araşdırılması milli dillərin inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsində başlıca rol oynayır...

4. TÜRK XALQLARI ÜÇÜN VAHİD ƏLİFBƏ SİSTEMİNDƏ MƏTBUAT ORQANININ YARADILMASI.

Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru getmək üçün ən mühüm şərtlərdən biri də yeni ümumtürk ədəbi dilinin formalaşmasında və təşəkkül tapmasında başlıca rol oynayan kütləvi mətbuat orqanlarının - qəzet və jurnalların təsis olunması və nəşr edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də, mətbuat orqanları öz fəaliyyətində bir sıra amillərə üstünlük verməlidir: Birincisi, ona görə ki, qəzet və jurnallar sadəcə, hamının anlayacağı, başa düşəcəyi

kütləvi dildə nəşr olunmalıdır. İkincisi, qəzet və jurnal səhifələrində nəşr olunan materiallar yeknəsək yox, müxtəlif məzmun və mündərcəddə olmalıdır ki, oxucunun diqqətini cəlb edə bilsin. Üçüncüsü, qəzet və jurnalların səhifələrində nəşr olunan materiallar həm qədim, həm də müasir türk dünyasının həyatını, siyasi münasibətlərini, iqtisadiyyatını, mədəniyyətini və s. geniş şəkildə əks etdirməlidir... Belə olduqda, şübhəsiz ki, kütləvi mətbuat orqanları daim hamının diqqət mərkəzində olacaqdır... Bu məqsədlə "Türk dilləri" adlı gündəlik qəzet və "Türk dil bilimi" adlı aylıq jurnal (əlbəttə, qəzet və jurnalın adları şərtidir, onlar başqa adla da adlandırıla bilər) təsis etməli, həmin qəzet və jurnalın səhifələrində vahid türk əlifbasının layihəsi və onun tədrisi metodikası, əlifba problemlərinə həsr olunmuş elmi-metodik yazılar, həmçinin, türk xalqlarının qədim tarixi, bu günü və gələcəyi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, adət-ənənələri və s. barədə tanınmış alimlərin və qabaqcıl ziyalıların mülahizələrini nəşr edib, ictimaiyyətin müzakirəsinə verməli və sonra həmin müzakirələrin nəticələri yekunlaşdırılıb əməli işdə tətbiq edilməlidir.

5. TÜRK XALQLARI ÜÇÜN VAHİD RADİO VƏ TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİ MƏRKƏZİNİN YARADILMASI. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru irəliləmək, həm də bu sahədə böyük və sürətli nəticələr əldə etmək üçün ən mühüm vasitələrdən biri də türk xalqları üçün vahid Radio və Televiziya Verilişləri Mərkəzinin yaradılması və onun səmərəli fəaliyyət göstərməsi başlıca rola malikdir. Türk

ədəbi dillərinin birliyinə doğru irəliləmənin keçid dövründə bütün türk xalqlarının radio və televiziya verilişlərinin proqramlarında da "Soy kökümüzü öyrənirik" adlı müntəzəm və səmərəli fəaliyyət göstərən verilişlərin təşkil edilməsi; həmçinin, türk ölkələrinin radio və televiziya verilişləri proqramlarının bir-birinə transliasiya olunması da müsbət nəticələr verə bilər. Çünki radio və televiziya verilişləri proqramının auditoriyası, demək olar ki, əhəlinin bütün təbəqələrini əhatə edir, bir növ, xalqın gündəlik məişətinə daxil olmuşdur...

6. TÜRK XALQLARI ÜÇÜN VAHİD MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİNİN YARADILMASI. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru inamla addımlamağın əsas vasitələrindən birini də hər bir xalqın milli mədəni zəmində yaradılmış dram, opera və balet teatrları və onların səmərəli fəaliyyəti təşkil edir. Çünki hər bir teatr, hər bir səhnə əsəri tamaşaçının və dinləyicinin həm nümunəvi ünsiyyət vasitəsi olan dilin öyrənilməsində, həm də mədəni cəhətdən qidalanmasında başlıca mənbələrdən biridir. Bunu nəzərə alaraq, türkdilli hər bir ölkənin teatrlarının daimi fəaliyyət göstərən repertuarlarında həm özlərinin, həm də digər qardaş türk xalqlarının dram, opera və balet əsərlərinin tamaşaya qoyulması da vahid bir mərkəzdən tənzimlənsə, türk xalqları üçün çox böyük mədəni qida mənbəyi yaradılmış olar... Tək-tək istisnaları nəzərə almasaq, demək olar ki, bu vaxta qədər türk xalqlarının hamısı bir-birinin mədəniyyət sahəsində qazandıqları nailiyyətlər haqqında lazımı səviyyədə məlumatla malik deyillər...

Qarşıya qoyulan problemlərin həll olunmasında, heç şübhəsiz ki, ayrı-ayrı türkdilli ölkələrdə istehsal olunmuş kino-filmlərin (həmçinin televiziya mikro filmlərinin) mübadilə edilməsi, bir ölkədə istehsal olunmuş kino-filmlərin (əlbəttə, türk dilində olanlar) digər qardaş türk ölkələrinin ekranlarında tamaşaya qoyulması da qardaş xalqların öz tarixinə, keçmişinə, dil birliyinə qayıtması baxımından böyük əhəmiyyət qəsb edə bilər.

7. TÜRK XALQLARININ BƏDİİ İRSİ VƏ ONUN NƏŞRİ HAQQINDA. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru getməyin ən önəmli yollarından biri də qədim və zəngin tarixə malik olan türk xalqlarının folklor yaradıcılığının və bədii ədəbiyyatının vahid bir əlifba ilə nəşr olunub, xalqa çatdırılması və təbliği işinin canlandırılmasıdır. Çünki biz türk dillərinin qədim mənbələrini və qaynaqlarını dərinləndirəndən hər hansı bir türk xalqının yaratmış olduğu folklor nümunələrinin və ya bədii ədəbiyyatının mahiyyətini, məzmununu və mündərəcəsini dərinləndirəndən araşdırma bilmərik. Yalnız hərtərəfli tədqiqat zamanı türk xalqlarının bədii irsi, bədii ədəbiyyatı milli ədəbi-bədii təfəkkürün mahiyyətə yeni məhsulu kimi öz həqiqi keyfiyyətində meydana çıxma bilər. Buna görə də, hər bir türkdilli ədəbiyyat öz mənbəyini "Alp Ər Tonqa", "Oğuz kağan", "Göç türk", "Kitabi-Dədəm Qorqud", "Manas", "Maaday Kara" və digər dastanlardan, nağıllardan, bayatılardan, lətifələrdən və öz məzmunu cəhəti ilə fəlsəfi mahiyyət kəsb edən atalar sözləri və məsəllərdən götürməlidir. Həmçinin, türk xalqları özlərinin

ədəbiyyat tarixini yaradarkən Sibir, Mərkəzi Asiya, Kiçik Asiya, Qafqaz və Şərqi Avropada yayılmış türk xalqlarının ədəbiyyatının qədim və son məşhur nümunələrinə söykənməlidir. Həmin nümunələrə Yusif Balasaqunlunun "Kudatqu biliq", Əhməd Yüqnəginin "Atibət ül-həqayiq", Əhməd Yasəvinin "Divani Hikmət" əsərlərini və s. daxil etmək olar. Bu da, hər şeydən əvvəl, türk xalqları arasında əlaqələrin artırılması və türk birliyi zəmnində fasiləsiz fəaliyyət göstərməklə mümkündür... Bu sahədə görülməsi çox işlər vardır. Mə'lumdur ki, iki əsrdən çox türk xalqlarının əksəriyyəti əvvəlcə "xalqlar həbsxanası" adlanan Çar Rusiyasının, sonralar isə 70 il keçmiş SSRİ imperiyasının "beynəlmiləçiliyi" ruhunda "milli ruhsuz" ruhunda tərbiyə olmuş, başımıza dəhşətli müsibətlər gətirilmiş, milli ədəbiyyatlar yeri gəldi-gəlmədi rus ədəbiyyatının tə'siri ilə əlaqələndirilmiş, "milli məhdudluq" baş alıb getmiş, türk xalqlarının "türk ruhu", "müsəlman inamı" təhrif olunmuş, hətta, onların yada salınması repressiyalarla qarşılanmış, milli ruhlu ziyalılar "pantürkizm" və "panislamizm" damğaları ilə damğalanmış, minlərlə günahsız yazıçı, şair, incəsənət xadimi, alim, hərbi, ictimai xadim repressiya qurbanı olmuşdur. 1920-1940-cı illər arasında Azərbaycan ziyalılarının 29 min nəfəri, həmçinin 2 min nəfərə yaxın generalları və ali rütbəli zabıtları Sovet imperiyasının repressiya qurbanı olmuşdur...

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru getməyin başlıca amillərindən birini türk

xalqlarının milli məktəblərinin yaradılması və öz milli məzmununu əks etirən dərsliklər (əlbəttə, ədəbiyyat və dəgər humanitar elmlər sahəsində) yazılması və bir sözlə, milli məzmunu qaydılması üçün ən aktual problem kimi qarşıda durmalıdır. Milli ədəbiyyat yaratmağın əsas istiqaməti məhz yeni ruhlu məktəblərdən-tərbiyə ocaqlarından başlanmalıdır... Əlbəttə, hal-hazırda Rusiya Federasiyasının tabeliyində olan onlarla türkdilli xalqların ədəbiyyatının rus təsirindən çıxması və ruslaşdırmanın qarşısını almaq üçün onlara hərtərəfli köməklik göstərmək lazımdır...

8. ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TÜRK FİLOLOGİYASI VƏ TARİXİ FAKÜLTƏLƏRİNİN TƏ'SİS EDİLMƏSİ. Türk xalqlarının, eləcə də, türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru getməyin ən mühüm amillərindən birini də ayrı-ayrı türkdilli ölkələrin ali məktəblərində türk filologiyası və tarixi fakültələrinin təsis edilməsi və bu sahədə elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması təşkil edir. Əlbəttə, bu tipli fakültələr vahid tədris planları və tədris proqramları həmçinin, Azərbaycan türkcəsi və Türkiyə türkcəsinin ümumi qovşağına əsaslanan Türk dillərindən vahid dərsliklər, dərs vəsaitləri və metodik göstərişlər hazırlanmalı və onların əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Tədris işlərinin müasir tələblərə cavab verməsi üçün ali məktəblərarası professor-müəllim kadrlarının mübadiləsi də ön plana çəkilməlidir. Bizim mülahizəmizə görə, "Türk filologiyası və tarixi" fakültəsi"nin təsis olunması vaxtı da çoxdan çatmışdır. Bu, hətta, vacibdir. Beləliklə də, əsrlər boyu bir-birinin dilindən və mədəniy-

yətindən ayrılmış, öz soykökündən sün'i yolla uzaqlaşdırılmış, adət-ən'ənələri və dini inamları eyni olan xalqlarımızın bir-bir ilə yenidən ünsiyyət tapmasına geniş imkanlar yarana bilər. Şübhəsiz ki, bu istiqamədə aparılan işlər sahəsində orta ixtisas və ali məktəblərarası tələbə mübadiləsinin də mühüm əhəmiyyəti olacağı şəksizdir...

9. ELMİ ƏLAQƏLƏNDİRMƏ - TÜRKOLOGİYA MƏRKƏZİNİN YARADILMASI HAQQINDA. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru gedilən yolda ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən birini də türk ölkələri arasında humanitar elmlər üzrə vahid Elmi Əlaqələndirmə Mərkəzinin yaradılması təşkil edir. Əgər belə bir Mərkəz yaradılsa və həmin Mərkəzin idarə olunmasına ayrı-ayrı türk ölkələrinin tanınmış alimləri cəlb olunarsa, onda istər türk xalqlarının, istərsə də türk ədəbi dillərinin birliyinin yaradılması yaxın bir neçə on il ərzində həyata keçirilə bilər... Əlbəttə, Elmi Əlaqələndirmə Mərkəzi əvvəlcədən tərtib və təsdiq olunmuş "Əsasnamə" və elmi tədqiqat planı" üzrə fəaliyyət göstərməlidir...

10. ÜMUMTÜRK ENSİKLOPEDIYASI VƏ LÜĞƏTLƏRİN YARADILMASI HAQQINDA. Türk xalqlarının soykökünə qayıtması və onların tarixi birliyinin bərpası üçün ən vacib sahələrdən birini də "Böyük Ümumtürk ensiklopediyası", "Ümumtürk dilinin izahlı lüğəti" və "Müasir Türk dillərinin qarşılıqlı lüğəti"nin və "Türk dillərinin ümumterminoloji lüğəti"nin və s. lüğətlərin hazırlanması təşkil edir. "Ümumtürk dilinin izahlı lüğəti" XVI əsrə qədər-

ki qədim türk yazılı kitabələrinin, tarixi sənədlərinin və digər mənbələrin materialları üzərində hazırlanmalıdır. Doğrudur, bu sahədə ayrı-ayrı türkdilli xalqların filologiyasında müəyyən işlər görülmüşdür, lakin onlar əsasən fərdi xarakter daşıyır. Odur ki, müasir elmi-texniki tərəqqi və türk xalqlarının birliyi, ümumi mənafeyi "Ümumtürk dilinin izahlı lüğəti"nin, "Toponimlər lüğəti"nin və "Antroponimlər lüğəti"nin hazırlanmasının vacibliyini tələb edir.

Bütün yuxarıda deyilən mülahizələr həm türk xalqlarının, həm də türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru getməyin ən mühüm və ən əsas şərtlərini təşkil edir. Burada Ş.İ.Xətəinin bir kəlamını xatırlamaq da yerinə düşərdi. Xətəi gənclərə vəsiyyətinə demişdir "ATALAR SİZƏ ÜÇ ƏMANƏT QOYUBLAR DİLİMİZ. QEYRƏTİMİZ. VƏTƏNİMİZ". Deməli, türk xalqlarının və onların ədəbi dillərinin birliyini reallaşdırmaq üçün yuxarıda qeyd olunan problemlərin həll edilməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər planının hazırlanması və həyata keçirilməsi dövrümüzün ən aktual məsələlərindən ibarət olmalıdır...

Qeyd: 1. Bu mövzu IV Uluslar Arası Türk Dil Qurultayında Plənar İclasda məruzə olunub. (İzmir, 20-25 sentyabr, 2000).

2. Bu araşdırma ilk dəfə müəllifin "Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru" kitabında nəşr olunub. (Bakı, 2000, səh. 3-15).

"Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dillir, dərini tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm."

H. ƏLİYEV.

2. ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRK DİLİNİN MÖVQEYİ

BİR NEÇƏ SÖZ

Ali məktəblərimizin filologiya fakültələrinin tədris planında ixtisas fənləri ilə yanaşı, seçmə ixtisas kurslarına da müəyyən dərəcədə əhəmiyyət verilir. Mə'lumdur ki, filologiya fakültələrində seçmə ixtisas kursları həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi proqramlarına uyğun olaraq seçilir və bir semestr ərzində tədris olunur. Kursun mahiyyəti və məqsədi, hər şeydən əvvəl, dilimizin bütün incə çalarlarına və ədəbiyyatımızın öyrənilməsi vacib olan sahələrini tələbələrə ətraflı şəkildə tədris etmək və onları öz ixtisasları ilə bilavasitə bağlı olan elmi tədqiqat işlərinə maraqlandırmaqdan ibarət olur. Belə seçmə ixtisas kursları proqramlarda öz geniş əksini tapmayan, lakin tədqiq edilməsi və dərinlən öyrənilməsi

vacib olan mövzulara həsr olunur... Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin tarixinə dair bir neçə cildlik "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" dərslikləri olsa da, həmin dərsliklərdə də ədəbi dilimizin tarixi və digər problemlərlə bağlı bəzi məsələlərə ya heç toxunulmamış, ya da çox səthi mə'lumat verilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, filologiya fakültələri üçün yeni bir seçmə ixtisas kursu hazırlamağı planlaşdırdıq. "Dilçilikdən xüsusi kurs" proqramı əsasında hazırlanmış bu kurs "Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi" adlanır. Bu kursun tədrisi zamanı tələblər Altay dilləri arasında Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi, yayılma arealı, təşəkkülü tarixi, dilimizin təşəkkülündə dildaxili və dilxarici faktorların rolu, dövlət statusu, təsir dairəsi, tədqiq olunma tarixi, əlifbamız və repressiyalar; türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru problemləri; ədəbi dilimizin xalqımızın milli sərvəti olması problemləri və ona münasibət məsələləri, mətbuat və əfir verilişlərinin dili haqqında qeydlər və s. ilə geniş və ətraflı tanış olacaqlar. Əsər bu sahədə yazılmış ilk addım olduğu üçün şübhəsiz ki, nöqsanlardan xali deyildir. Bu barədə dəyərli məsləhət verən həmkarlarıma qabaqcadan öz minnətdarlığımı bildirirəm.

ÜMUMİ MƏLUMAT

Müasir dilçilik elminin müəyyənləşdirdiyinə görə, dünyada 3 minə yaxın müxtəlif dillər mövcuddur. Həmin dillər tədqiqata cəlb olunarkən iki yolla təsnif olunur: geneoloji təsnif, tipoloji təsnif.

Azərbaycan-türk dili də digər türk dilləri kimi geneoloji təsnifə görə Altay dilləri ailəsinin Türk budağının Oğuz-səlcuq yarımqrupunun Oğuz qrupuna; tipoloji təsnifə görə isə, aqqlütinativ (iltisqi) dillər tipinə aiddir.

Türkologiya yarandığı ilk günlərdən bəri onun tədqiqat problemləri arasında türk dillərinin təsnifi də daim diqqət mərkəzində olmuşdur. XIX-XX əsrlərdə türk dillərinin təsnifi ilə V.V.Radlov, F.E.Korş, A.Samayloviç, S.Y.Malov, N.A.Baskakov və başqaları məşğul olmuşlar. Türk dillərinin sonuncu və həm də daha elmi xarakter daşıyan təsnifi N.A.Baskakovun adı ilə bağlıdır. O, türk dillərini təsnif edərkən, hər şeydən əvvəl, türk dillərinin inkişaf tarixini həmin dillərin ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etdiyi türk xalqlarının tarixi ilə tam təmasda və əlaqədə tədqiq etmişdir. Başqa sözlə desək, bu təsnifdə ilk dəfə türk dilləri ailəsinə daxil olan hər bir dilin mənşəcə ona qohum dillərlə əlaqəsi, yayılma bölgəsi, yeri, inkişaf tarixi və həmçinin dil faktları (səs və lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu) nəzərə alınmışdır.

Altay dilləri özünün inkişafında bir neçə mərhələ keçmişdir:

1. Altay epoxası - b.e.ə. və bizim eranın III əsrinə kimi.
2. Hun epoxası - bizim eranın - III - V əsrləri.
3. Qədim türk epoxası - V - X əsrlər.
4. Orta türk epoxası - XI - XV əsrlər.
5. Yeni türk epoxası - XVI - XX əsrlər.

Altay dilləri ailəsinin təsnifindən aydın olur ki, bu dil ailəsinə daxil olan bütün türk dilləri mənşəcə bir-birinə qohum olduğu kimi, onların dil əsası da (yəni əsas və ya ulu dili), dilçilik əsası da (səs tərkibi, əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu) bir-birinə daha yaxındır. Əlbəttə, bütün bunlar Altay dilləri ailəsinə daxil olan bir neçə dilin, o cümlədən Azərbaycan-türk və Osmanlı türk dillərinin tarixin müəyyən mərhələsində digər dillərə nisbətən sürətlə inkişafına və həmin dillərdən özünün işləkliyinə, sabitliyinə və zənginliyinə görə fərqlənmiş və xüsusi mövqeyə malik ola bilmişdir.

Bu dillərin belə sürətlə inkişaf etməsində, şübhəsiz ki, türk xalqlarının əsrlər boyu istifadə etdiyi yazı mədəniyyətinin, o cümlədən əlifbanın da az rolu olmamışdır. Məlumdur ki, bütün türk xalqları təxminən 1200-1300 il öz mədəniyyətlərini ərəb əlifbasından istifadə etməklə inkişaf etdirmişdir. Tarixən ərəb əlifbasından istifadə edən Azərbaycan türkləri dünya elm və mədəniyyəti xəzinəsinə Bəhmənyar, Nəsrəddin Tusi, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, M.F.Axundov kimi elm və ədəbiyyat korifeylərini bəxş etmişdir.

Şübhəsiz ki, xalqımızın lap qədimdən inkişaf edə-edə gələn elm və mədəniyyəti də Azərbaycan-türk dilinin xüsusi mövqeyə malik olmasında müəyyən dərəcədə rol oynamasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan-türk dili sait səslərin çoxluğu və ahəngdarlığı ilə musiqi; məcazların qədimliyi və zənginliyi ilə pəcoziya; sözlərin məna çaları və məzmun ifadəliliyi ilə nəsr; ifadə tərzinin yığcam və lakonikliyi ilə dram; ümumişlək sözlərin zənginliyi, rəngarəngliyi və kütləviliyi ilə jurnalistika; termin və termin səciyyəli sözlərin sabitliyi ilə elmi; ictimai-siyasi terminlərin zənginliyi ilə siyasət və diplomatiya dili kimi insan təfəkkürünün bütün fikir və düşüncələrini, ehtimal və mülahizələrini əks etdirmək qabiliyyətinə malik ən ahəngdar, ən qədim və ən zəngin dillərdən biridir. Bu dil öz sadəliyi, səlisliyi, ahəngdarlığı, musiqiliyi, yığcamlığı və cəlbədiciliyi ilə dünyanın digər dillərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu dildə insan təfəkkürünün ən incə mətləblərindən-ülvi məhəbbət hisslərindən tutmuş düşmənə bəslənilən kin-küdurət və nifrət hisslərinə; dostla dost, düşmənlə düşmən dilində danışmaq imkanı olan; sadə məişət fikirlərindən tutmuş ən mürəkkəb, ən mücərrəd elmi və ictimai-siyasi mülahizələri sərbəst şəkildə ifadə etmək olur. Məhz buna görə də, Qafqazda yaşayan bir sıra etnik qruplar və ya xalqlar orta əsrlərdən üzü bəri Azərbaycan-türk dilindən öz ana dilləri kimi istifadə etmiş, indi də istifadə edir və gələcəkdə də istifadə edəcəklər. Başqa sözlə desək, tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Azərbaycan-türk

dilindən Qafqazda və Yaxın Şərqdə bir növ beynəlxalq dil kimi istifadə olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN-TÜRK DİLİNİN YAYILMA AREALLARI

Dünya xalqları planetimizin müxtəlif bölgələrində məskənləşib yaşadığı kimi, həmin xalqlara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dillər də müxtəlif bölgələrdə yayılmışdır. O cümlədən də, Altay dilləri ailəsinə mənsub olan Azərbaycan-türk dili də lap qədim zamanlardan qədim və tarixi Azərbaycanda və ona qonşu olan ölkələrdə yayılmışdır.

Azərbaycan-türk dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Bu dildə 48 milyona yaxın adam danışır. Azərbaycan türkləri dünyanın 70-ə yaxın ölkəsində yaşayır və onlar, demək olar ki, hər bir ölkədə ana dilinin ruhunu qoruyub saxlayır, nəsilən-nəslə ötürürlər. Hazırda Azərbaycan türkləri yığcam halda Azərbaycan Respublikasında, tarixi Azərbaycanın üçdə iki hissəsini təşkil edən Güney Azərbaycanında (İranda), tarixi Borçalıda (Borçalının bir hissəsi hazırda Gürcüstan Respublikasının tərkibindədir; Dağ Borçalısı isə Ermənistanın tərkibində idi. Məlum hadisələrdən sonra ermənilər qədim yerli sakinləri - Azərbaycan türklərini deportasiya etdilər). Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan Respublikasında yaşayırdılar, indi köçürülülər), sabiq Dərbənd xanlığının ərazisində (Rusiya Federasiyasının tərkibində qalmışdır), İraqda, Əfqanıstanda yığcam halda yaşayır.

Azərbaycan XIX əsrin birinci rübündə tarixi düşmənlərimiz - Rusiya və İran dövlətləri tərəfindən iki işğal zonasına bölünmüş, Quzey Azərbaycanı (130 min kv.km.ərazi) Rusiyanın, Güney Azərbaycanı isə (280 min kv. km. ərazi) İranın müstəmləkəsinə çevrilmişdir. Bundan sonra, Quzey Azərbaycanın Qərb torpaqlarında yaşayan türklər "xalqlar həbsxanası" Çar Rusiyası, sonra isə onun varisi olan bədnam Sovet imperiyası tərəfindən repressiyalara məruz qalmış, mərhələ-mərhələ öz dədə-baba yurdlarından qovulmuşlar. Artıq, on ildən çoxdur ki, Qərbi Azərbaycan torpağı özünün tarixi övladlarından-Azərbaycan türklərindən aralı düşmüş, onlarsız qəribsəyir... Ümid edirik ki, tarixi həqiqətlər bir zaman öz yerini tapacaq, tarixi Azərbaycan torpağı özünün doğma sakinlərini yenidən qəbul edəcəkdir. Hazırkı Ermənistan deyilən ölkənin ərazisinin 82%-dən çoxu tarixən Oğuz türklərinin torpağı olmuş, oradakı bütün tikililərin, maddi mədəniyyət abidələrinin 80%-dən çoxu da türklərin əməyi və əli ilə yaradılmış, toponimik adların (yer adlarının) 86%-dən çoxu da türk mənşəli olmuşdur...

Həmçinin Azərbaycan türkləri dağınıq halda Türkiyədə, Rusiya Federasiyasında, Özbəkistanda, Türkmənistanı, Qırğızıstanda, Tacikistanda, Almaniyada, ABŞ-da, Hindistanda, Pakistanda, Kanadada, Misirdə və digər ölkələrdə də yaşayırlar...

Təsədüfi deyil ki, dünyanın ondan çox ölkəsində Azərbaycan türkcəsində müxtəlif qəzet və jurnallar, kitablar nəşr olunur, radio və televiziya verilişləri aparılır. Həm-

çinin bəzi ölkələrin ali məktəblərində Azərbaycan-türk dili öyrənilir və elmi müəssisələrdə tədqiq olunur.

Azərbaycan-türk dili bir sıra qonşu ölkələrin müxtəlif ali məktəblərinin auditoriyalarında səsləndiyi kimi, bir sıra uzaq xarici ölkələrin ali məktəblərində də tələbələrə öyrədilir. Ayrı-ayrı ölkələrdə Azərbaycan-türk dilinə aid tədqiqatlar aparılır və müxtəlif səviyyəli dərs vəsaitləri, dərsliklər, monoqrafiyalar, məqalələr hazırlanıb çap edilir. Məsələn, İngiltərənin Oksford Universitetinin professoru S.K.Simpson ingilis tələbələrinə Azərbaycan-türk dilini öyrətmək məqsədilə 1957-ci ildə Azərbaycan-türk dilinə dair dərslik hazırlayıb çap etdirmişdir. Son zamanlarda Azərbaycan-türk dili və ədəbiyyatının tədqiqinə olan maraq başqa ölkələrdə də artmışdır. Bu sahədə Almaniya Hans Peter Əhməd Şmidenin, Polşada Mariya Zayonçkovskayanın, Çexoslovakiyada Nadya Bednarovanın, Gürcüstanda Serqey Çikiyanın, Venera Cangidzenin, Leyla Eradzenin və başqalarının fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək olar. Onlar Azərbaycan-türk dili, folkloru və ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinə dair maraqlı tədqiqat işləri yaratmışlar. Hazırda dünyanın bir sıra ölkələrində Azərbaycan-türk dilinin tədqiqinə və öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə yer verilmişdir. O cümlədən, Güney Azərbaycanında (İranda), Türkiyədə, Avstriyada, Fransada və digər ölkələrdə onlarla alimlər Azərbaycan-türk dilinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin araşdırılması və onun tədrisi ilə məşğul olurlar.

ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN- TÜRK DİLİNİN XÜSUSİ MÖVQEYİNİN TƏŞƏKKÜL TAPMASININ ƏSAS ŞƏRTLƏRİ

Dünyanın digər dil ailələrində müəyyən səviyyədə aparıcı dillər olduğu kimi, Altay dilləri ailəsinə daxil olan dillər arasında da Azərbaycan-türk və Osmanlı türkcəsinin tarixin müəyyən mərhələlərində aparıcı rolu və xüsusi mövqeyi olmuşdur. Bu sahədə Azərbaycan-türk dilinin xüsusi mövqeyi erkən orta əsrlərdən etibarən bariz şəkildə özünü büruzə vermişdir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, bir sıra tarixi-siyasi və ictimai hadisələrlə bağlı olmuş və Azərbaycan-türk dilinin xüsusi mövqeyinin təşəkkül tapmasına geniş şərait yaratmışdır. Bu şərait bir sıra obyektiv və bəzən də subyektiv səbəblərlə bağlı olmuşdur. Bizim mülahizəmizə görə həmin səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin xüsusi mövqeyinin təşəkkül tapmasının ilkin və bəlkə də, başlıca səbəblərindən birincisini Azərbaycan türkcəsinin etiogenezisini təşkil edən tayfaların və tayfa birliklərinin hələ eramızdan bir neçə min il əvvəl geniş, vahid bir bölgədə və ya ərazidə məskənləşməsi, vahid ictimai-siyasi qurum kimi fəaliyyət göstərməsi və ən nəhayət, III -V əsrlərdən ümumxalq halında birləşməsi, özlərinin qədim dövlətçiliyini, dövlətçilik ənənələrini yaratması ilə bağlı

olmuşdur. Tarixi sənədlərin verdiyi məlumatlara görə, "İskit (Skif) çarlığı (Turan imperiyası), Midiya (Mada), Sak-Massaket, Atropatena və.b. dövlətlər Azərbaycan-türk xalqının e.ə. yaratdığı möhtəşəm dövlətləridir" (El-məddin Əlibəyzadə, İqrar Əliyevin əleyhinə 9 məqalə və ona 3 əlavə, Bakı, 2000, səh.16).

2. Digər səbəbi isə, Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqeyi-Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasında böyük körpü rolunu oynaması, həmçinin Qədim İpək yolunun və digər ticarət yollarının bu ərazidən keçməsi ilə bağlı olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu da bir tərəfdən ölkənin iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin inkişaf etməsinə, digər tərəfdən də Azərbaycan-türk dilinin xalqlararası ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Başqa sözlə desək, ulu babalarımızın tarixin qədim dövrlərində özlərinin tayfa birliklərini və dövlətlərini yaratması, onlara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilin də sürətlə inkişaf etməsinə və sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

3. Azərbaycan türklərinin tarixin lap qədim zamanlarından geniş bir ərazidə yayılması və demək olar ki, tarixin bütün mərhələlərində sayca çoxluq təşkil etməsi də digər türk dillərinə nisbətən bu dilin mövqeyinin güclənməsinə və artmasına geniş şərait yaratmışdır. Əlbəttə, bu da təsadüfi deyil. Çünki Azərbaycan-türk ədəbi dilinin şifahi qolunun sabitləşməsi dövründən təxminən 15 əsrdən çox vaxt keçmişdir. Onun ən klassik nümunələrindən biri olan "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanlarını, yüz-

lərlə qədim nağılları, bayatıları, atalar sözü və zərbül-məsəlləri və.s. qeyd etmək olar. Deməli, qədim dünyanın ulu kitablarından olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının və Nizami "Xəmsə"-sinin, Füzuli divanlarının və poemalarının yaranması və yayılması da Azərbaycan-türk dilinin xüsusi mövqeyinin təşəkkül tapmasına təkan vermiş və geniş imkanlar yaratmışdır.

4. Azərbaycan-türk dilini digər türk dillərindən fərqləndirən, onun xüsusi mövqeyinin formalaşmasına köməklik göstərən amillərdən biri də bu dildə ilk mətbuat orqanının yaradılması olmuşdur. Çar Rusiyası Qafqazı və bütövlükdə Zaqafqazı işğal edib, burada öz mövqeyini tamamilə möhkəmləndirdikdən sonra yerli xalqların nümayəndələrindən öz idarəçilik sistemində istifadə etmək və ölkənin qanun və sərəncamlarını xalqa çatdırmaq məqsədilə Tiflis şəhərində 1828-ci ildə rus dilində "Tiflisskie vedomosti" adlı qəzetin nəşrinə sərəncam verir. Həmin qəzetin 1829-cu ildən gürcü, 1830-cu ildən fars və 1832-ci ilin yanvarından Azərbaycan-türk dillərində tərcümələri çap olunmağa başlayır. Azərbaycan-türk dilində nəşr olunan bu qəzet "Tiflis əxbarı" adlanırdı. Bu qəzet yalnız Güney Qafqazda deyil, eyni zamanda İranda və Türkiyədə də yayılırdı. Lakin qəzetin ömrü uzun olmadı, təxminən bir il sonra 1833-cü ilin əvvəllərində qəzetin redaktoru P.S. Senkovskinin ölümü ilə qəzet də bağlandı. Bundan başqa, 1838-1846-cı illərdə "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" adlı tərcümə qəzeti çap olunmuşdur.

Bu qəzetin səhifələrində rəsmi dövlət fərmanları, qərar və qanunları çap olunurdu. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın görkəmli ədibləri M.F.Axundov və M.Ş.Vazeh Azərbaycan-türk dilində qəzet və jurnal nəşr etdirmək təşəbbüsü ilə çıxış etsələr də, Çar Rusiyası bu təşəbbüsün reallaşmasına imkan verməmişdir. 1868-ci ildə H.B.Zərdabi milli qəzet nəşr etmək barədə yeni təşəbbüs göstərir, nəhayət, həmin təşəbbüs düz yeddi il sonra öz bəhrəsini verdi. 1875-ci il iyunun 22-də ilk milli mətbuat orqanı olan "Əkinçi" qəzetinin ilk sayı işıq üzə gördü. Beləliklə də, Azərbaycan milli dövrü mətbuatının özülü qoyuldu. Lakin bu qəzetin ömrü uzun olmadı, cəmi 56 sayı işıq üzə gördükdən sonra 1877-ci ildə bağlandı. Aradan az bir müddət keçdikdən sonra Tiflisdə H.S. Ünsizadənin redaktorluğu ilə 1879-1880-ci illərdə "Ziya", sonralar isə 1880-1884-cü illərdə "Ziyadi-Qafqaziyyə" qəzetləri, C.Ünsizadə Tiflisdə 1883-cü ildə "Kəşkül" adlı jurnal nəşr etməyə başlamış (11 sayı nəşr olunub), sonralar isə həmin jurnalın bazasında "Kəşkül" adlı qəzet nəşr etdirmişdir. Həmin qəzet isə 1891-ci ildə öz fəaliyyətini dayandırmışdır. XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycanda onlarla qəzet və jurnallar, o cümlədən M.Şahtaxtının redaktorluğu ilə "Şərqi-rus" qəzeti və C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə "Molla Nəsrəddin" və Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə "Füyuzat" jurnalları çap olunmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycan-türk ədəbi dilinin sürətli inkişafına böyük təkan vermiş və onun digər türk dilləri

arasında mövqeyinin artmasına səbəb olmuşdur.

5. Orta əsrlərdən bəri Azərbaycan-türk dilinin mövqeyini artırən amillərdən biri də digər türk dillərinə nisbətən, məhz Azərbaycan-türk dilində mənəvi mədəniyyətimizin sürətli inkişafı, ilk mətbuat orqanlarının yaradılması; ədəbi-bədii sahədə ilk dəfə nəsr və dram janrlarının (faciə, komediya), opera və balet əsərlərinin, kinossenarilərin yaradılması; milli dram, opera və balet teatrlarının, kinostudiyanın təşkil olunması və.s. də böyük rol oynamışdır.

KOMEDİYA: Azərbaycan ədəbiyyatında ilk komediya M.F.Axundovun 1850-ci ildə yazdığı "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyəgər" əsəridir.

DRAM: Azərbaycan ədəbiyyatında dram janrının ilk nümunələri XIX əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. O cümlədən, C.Məmmədquluzadənin "Çay dəstgahı" (1889), N.Vəzirovun "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz" (1891), Ə.Haqverdiyevin "Yeyəsən qaz otini, görəsən ləzzətini" (1892), N.Nərimanovun "Nadanlıq" (1894) əsərlərini göstərmək olar.

FACİƏ: Azərbaycan ədəbiyyatında faciənin ilk nümunəsi XIX əsrin sonlarına yaxın yaranmışdır. O cümlədən, N.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" (1896), Ə.Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" (1896), "Bəxtsiz cavan" (1900) və "Ağa Məhəmməd şah Qacar" (1907), N.Nərimanovun "Nadir şah" (1898), əsərləri də Azərbaycan ədəbiyyatında faciənin ilk nümunələridir.

OPERA: Azərbaycan operasının tarixi böyük ədib və bəstəkarımız Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" (1907) əsəri ilə başlamışdır. Bu əsərin liberettosu M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" (1907) poeması əsasında yazılmışdır. Ü.Hacıbəyov 1909-cu ildə "Ər və arvad" operettasının musiqisini və liberettosunu yazmışdır.

BALET: Azərbaycan balet əsərlərinin tarixi Ə.Bədəlbəylinin 1940-cı ildə tamaşaya qoyduğu "Qız qalası" əsəri ilə başlayır. Əsərin librettosu eyni adlı xalq əfsanəsi əsasında bəstəkar özü tərəfindən yazılmışdır.

SSENARİ: Azərbaycan kinosunun tarixi 1916-cı ildən başlanır. Həmin ildə "Pirons qardaşları" səhndarlar cəmiyyəti İbrahim bəy Musabəyovun eyni adlı romanı əsasında "Neft və milyonlar səltənətində" adlı bədii filmi çəkir. Filmdə H.Ərəblinski çəkilmişdir.

*"İncitək sözlər seç, az danış, az din,
qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.
Az sözün incitək mənası solmaz,
çox sözün nərgiz tək qiyməti olmaz"*
Nizami.

3. AZƏRBAYCAN-TÜRK DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİ

Azərbaycan-türk ədəbi dilinin təşəkkülü tarixinə keçməzdən əvvəl, keçmiş Sovet və Azərbaycan tarixşünaslığında özünü göstərən qeyri-elmi, qeyri-məntiqi və subyektiv baxışlara, öləri də olsa, nəzər salmaq yerinə düşərdi...

AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ SUBYEKTİV BAXIŞLAR

Azərbaycan tarixində mövcud olan subyektiv baxışlar bir neçə səbəbdən yaranmışdır:

Müasir Azərbaycanşünaslıqda bilavasitə Azərbaycan xalqının tarixi ilə əlaqədar olan əsərləri nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, həmin tarixçilərimiz arasında "tarix" anlayışına, onun ümumi məğzinə və məzmununa yanaşma, tədqiq etmə və araşdırma prinsiplərində ikitirəlik, ikili münasibət hökm sürməkdədir:

I. Birinci qrup tarixçilər "tarix" anlayışına dar mənada yanaşır, tarixdə xronologiya axtarır, məntiqi nəticələri isə arxa plana salırlar və hətta, məntiqi qanunauyğunluqları unudurlar və beləliklə də, tarixi tədqiqatları və araş-

dırmaları bu və ya digər mənbələrdəki qeydləri, bə'zən yerli-bə'zən yersiz, sistemə salmaq və xalqın təşəkkülü tarixini təhrif etmək və saxtalaşdırmaqla məşğul olurlar. Bütün bunlar, sovet "tarixşünaslığının" "parçala hökmranlıq et" ideologiyasının bilavasitə həyata keçirilməsi, xalqımızı tarixi soy kökündən, mədəniyyətindən, şərəfli ənənələrindən ayırmaq, türk dünyasından ayrı salmağa, uzaqlaşdırmağa xidmət edirdi. Digər tərəfdən də, Azərbaycan-türk xalqının tarixini ayrı-ayrı etnik qrupların nümayəndələrinin təhrif etməsi, saxtalaşdırması, qədim Oğuz türklərinin tarixi Azərbaycan ərazisinə XI əsrdən sonra gəlmələrinə dair qeyri-tarixi, qeyri-məntiqi, qeyri humanist konsepsiya irəli sürmələri ilə bağlı olmuşdur. Bu qrup "tarixçilər" xalqımızın tarixinə dair nə mövcud xüsusi ədəbiyyata, nə türk xalqları ilə ortaq ümumi ədəbiyyata, nə qonşu xalqların tarixi sənədlərindəki mö'təbər mənbələrə əhəmiyyət verirlər. Məsələn, bədxah qonşularımızdan erməni alimləri c'tiraf edirlər ki, hələ V-VII əsrlərdən erməni dilində türk sözləri işlənməyə başlamışdır və müasir erməni dilində 5 mindən çox türk sözləri indi də işlənməkdədir. Həmçinin analoji fikirlərə tarixi qonşularımız gürcü xalqının tarixi mənbələrində də rast gəlirik. Onların V-VIII əsrlərə aid edilən tarixi mənbələrində 60-dan çox türk sözləri işlənmişdir. Bu proses, yə'ni Azərbaycan-türk dilindən sözləmə ənənələri sonrakı əsrlərdə də davam etdirilmiş, müasir gürcü dilində isə minə yaxın türk sözləri işlənməkdədir. Həmçinin VIII əsərə aid edilən gürcü mənbəyində qeyd olunur ki, Make-

doniyalı İskəndərin hücumu dövründə Kür çayı vadisində buntürklər (qədim türklər) yaşayırdılar. Hələ digər mənbələri demirəm...

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə aldıqda istər-istəməz belə suallar meydana çıxır: "Əgər Oğuz türkləri tarixi Azərbaycan ərazisinə XI əsrdən sonra gəlibsə, bəs, onda V-VII əsrlərin erməni və gürcü mənbələrinə qədim dövrlərdən türk sözləri necə keçmişdir?.. Yaxud, bəs, dünya mədəniyyəti xəzinəsinin incisi sayılan məşhur "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı tarixi Azərbaycan ərazisində necə yaranmışdır? Yaxud, tarixi Azərbaycan ərazisi ilə bilavasitə yaxından bağlı olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri XI əsrdən əvvəlki Azərbaycan ərazisində necə yaranmış və əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə keçə-keçə bu günə necə gəlib çatmışdır?..

Dərd də elə buradadır ki, Azərbaycan tarixşünaslığı ilə məşğul olan birinci qrup "bəsət tarixçilər" bu sualların heç birinə cavab vermirlər, yaxud da tariximizi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək məqsədilə qəsdən bu sualların üstündən "sükutla" keçirlər...

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, birinci qrup tarixçilərin tədqiqatlarında xalqımızın bir neçə min illik tarixi kimi, onun dövlətçilik tarixi də, dilinin tarixi də, hətta, adət-ənənələrinin tarixi də başdan-başa saxtalaşdırılmış və təhrif olunmuşdur.

"Azərbaycan türklərinə gəlincə, bu xalq da ulu türk dünyasının mənşəcə eyni olan bir qolu olub, Qafqaz və

Kiçik Asiyanın şərqində böyük bir ərazidə dövlət qurmuşlar. Onlar "azər (asər) adı ilə tarix elminə altı min il qədimdən mə'lum olan bu xalq barədəki faktı öz tədqiqatlarına və yazılı Norveç saqasına əsasən böyük müasirimiz Tur Heyerdal da təsdiq edir". Digər bir tədqiqatçı isə yazır: "Azərbaycan dövlətçiliyinin 4200 il yaşı var"...

II. İkinci qrup tarixçilər isə, "tarix" anlayışını geniş mə'nada dərk edir, xalqın tarixi ilə bilavasitə bağlı olan ən mö'təbər mənbələrə istinad edir, həm elmlilik həm də məntiqilik cəhətdən düzgün noticələrə gəlirlər. Bu isə, hər şeydən əvvəl, tarixçilərimizin "tarix" anlayışına tamamilə geniş mə'nada yanaşması ilə bağlıdır. Geniş mə'nada tarix elmi-xalqın siyasi, iqtisadi, mədəni həyatını; xalqın tarixən yaratmış və yaşatmış olduğu elmi-fəlsəfi, elmi-hüquqi, etik və estetik görüşlərini; adət-ənənələrini; xalqın açıq səma altında yaratmış olduğu etnoqrafik muzeylərini (qəbiristanlıqlarını, künbəzlərini və kurğanaları) və onların özündə qoruyub saxladığı gizlin səhifələri; xalqın tarixi möhürü hesab etdiyimiz antroponimik (şəxs adlarını), toponimik (yer adlarını), hidronimik (su aləminin adlarını) və digər adlarını; həmçinin istər xalqımızın bizə irs qoyduğu mənbələrdə, istərsə də tarixən qonşu xalqların yazılı mənbələrində özünə yer tapmış xüsusi adları və ya sözlərin nəzərə alınması; Azərbaycan tarixinə dair xüsusi və ümumi mənbələrin saf-çürük edilməsi; həmçinin qonşu xalqların tarixi mənbələrinə dərindən nəzər salınması və həmin mənbələrdən xalqımızın tari-

xinə dair mövcud faktların araşdırılması və elmlilik baxımdan sistemə salınması; qədim və zəngin folklor materiallarının, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş tarixi məlumatların həm elmi-məntiqi, həm də tarixi-lingvistik baxımdan araşdırılmasını tələb edir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixinə bir prizmadan yox, ən böyük və ən müxtəlif prizmalardan baxmaq, onun vasitəsilə tarixin bizə irs qoyduğu mənbələrdəki gizlin sirlərini açmaq

lazımdır... Bu sahədə tarixçilərimizin və filoloq alimlərimizin qarşısında çox böyük vəzifələr durur...

Bütün dünya dillərinin inkişaf tarixində olduğu kimi, Azərbaycan-türk dili də müasir mərhələyə gəlib çatana kimi bir neçə mərhələ keçmiş, nəhayət, ümumxalq dili üzərində seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla dilin tədricən cilalanmış, səlisləşmiş, təkmilləşmiş və müəyyən dərəcədə orfoepik, orfoqrafik və üslubi normaya salınmış ədəbi dil ünsiyyəti meydana gəlmişdir. Məlumdur ki, hər bir ədəbi dil hamının anladığı, başa düşdüyü vahid normalar əsasında tarixin müəyyən pilləsində təşəkkül tapır və inkişaf edir. Bu baxımdan Azərbaycan-türk ədəbi dilinin inkişafı da uzun bir tarixi dövr keçmiş və bu günkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Azərbaycan-türk dilinin qaynaqlarının verdiyi məlumatlara görə, onun təşəkkül tarixi erkən orta əsrlərə təsadüf edir. Bunu bir çox lingvistik mənbələr, o cümlədən şifahi ədəbiyyat nümunələri, toponim və antroponimlər, yazılı ədəbiyyat nümunələri və tarixi sənədlər də təsdiq edir.

Dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, Azərbaycan-türk ədəbi dilinin də tarixən təşəkkül tapmış iki qolu vardır: şifahi ədəbi dil, yazılı ədəbi dil.

AZƏRBAYCAN-TÜRK ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİLİ VƏ ONUN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİ. Azərbaycan xalqının əsil tarixinin yazılmasında ən mötəbər mənbələrdən biri, xalqımızın ümumtəfəkkürünün məhsulu kimi təşəkkül tapan, xalqımızın tarixən həm yol yoldaşı, həm də bu qədim və uzun yolun oks etdiricisi, onu bədii təfəkkürün ümumi məhsulu kimi qoruyub, bu günə çatdıran folklor materiallarının da (şifahi xalq ədəbiyyatı, musiqi, rəqs) böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Çünki hər bir folklor nümunələri xalqımızın tarixinin bu və ya digər gizlin səhifələrini özünün ayrı-ayrı misralarında, beytlərində, bəndlərində və yaxud elmi-fəlsəfi xarakterli atalar sözü və zərbül-məsəllərində, ümumi məişət xarakterli ifadə və cümlələrində qoruyub saxlayır, onu bəllərlənmiş, cilalanmış və təkmilləşmiş şəkildə nəslədən-nəslə, əsrlərdən-əsrlərə ötürür. Beləliklə də, bütün bunları bu günə gətirib çıxarmışdır.

Ümumiyyətlə, dünya dillərinin hamısında olduğu kimi, Azərbaycan-türk ədəbi dilinin şifahi qolu da tarixən, yazılı ədəbi dilə nisbətən, bir neçə əsr əvvəl təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan-türk şifahi ədəbi dilinin təşəkkülü qədim tarixə malikdir. Şifahi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, artıq, VII-VIII əsrlərdə Azərbaycan-türk ədəbi dilinin şifahi qolu, demək olar ki, tam mənası ilə təşəkkül tapmış və ümumxalq xarakteri kəsb etmişdir.

Bunu əsrlərlə xalqımızın yaddaşına hopmuş şifahi xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələri açıq-aydın şəkildə göstərir. Başqa sözlə desək, qədim şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində xalqımızın dili, adət-ənənələri, etik və estetik normaları, məişəti, məşguliyyəti və.s. geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn,

Sadağı tər, oxu tər,

Sadaq saxlar, oxu tər.

Kirpiklərin tərətəmə,

Qəm tünlүkdür, ox istər.

Bu xalq qoşqusunun qədim dövrlərdə, xüsusilə xalqımızın silah kimi nizə və oxdan (yay oxundan) istifadə etdiyi zaman yarandığına heç bir şübhə yeri qalmır. Bu xalq qoşqusunun məzmunu keçmiş dövrlə bağlı olduğu halda, onun dili də, janrı da müasir dilimizdən heç də fərqlənmir. Bu qoşquda işlədilmiş yalnız bir söz müasir dilimiz üçün arxaik sayılan "sadaq" sözüdür. Məlumdur ki, ulu babalarımız tarixən "oxu sadaqda", "qıpmcı isə qında" saxlamışlar. Deməli, bu qoşqudakı "sadaq" sözü ox qabı mənasında işlədilmişdir.

Yaxud: *Vermə xəzərə məni,*

Çəkər bazara məni.

Yada kəniz verincən,

Salla məzara məni.

Əzizinəm hər aylar,

Keçər günlər, hər aylar.

*Qul qardaşım Bağdaddan
Gəncə deyib haraylar.*

*Atdılar oda məni,
Qatdılar şama məni.
Qul edib bazarlada
Satdılar oda məni.*

Tarixi sənədlərdən məlumdur ki, Şimali Qafqazda və Volqa çayının aşağı axarında sakin olmuş xəzərlər 395-396-cı illərdə sürətlə axışib Azərbaycana gəlirlər. Xalq bu tarixi hadisəyə biganə qalmamış, onu yaddaşlarda yaşatmaq məqsədilə həmin hadisənin konkret məzmununu kiçik bir bədii parçada gələcək nəsllə təqdim etmişdir. Bu bədii parçanın-bayatının da möhüz xəzərilərin Azərbaycana gəlişinin ilk dövrlərində yaranmasına söz ola bilməz. Bayatının məzmunundan aydın olur ki, bu bayatı yarandığı dövrlərdə hələ quldarlıq cəmiyyəti davam etməkdə imiş. Bu mülahizəni bayatdakı "Çəkər bazara məni" misrası açıq-aydın şəkildə sübut edir. Tarixdən məlumdur ki, insanların bazarda alınıb-satılması quldarlıq cəmiyyəti üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu fikir də yuxarıdakı bədii parçada öz əksini tapmışdır.

*Əzizim sal düzəlt,
Taxta gəti, sal düzəlt.
Bizi keçir o üzə,
Ömrümüzə sal düzəlt.*

*Əzizim yelkən gəti,
Yelkənə örkən gəti.
Lövbəri salla dənizə,
Bağ üçü örkən gəti.*

Bu el qoşquları öz məzmunu, ifadə tərzı e'tibarilə bu günkü dilimizlə, folklorumuzla yaxından səsleşsə də, onların tərkibində işlənmiş bir neçə söz, o cümlədən "sal", "yelkən", "örkən" və "lövbər" sözləri bilavasitə gəmiçiliklə bağlı olub, ulu babalarımızın çox qədim zamanlardan gəmiçiliklə məşğul olmalarına dəlalət edir. Bu el qoşqularındakı "lövbər", "yelkən" sözləri müasir dilimizdə fəal şəkildə işləndiyi halda, "sal" və "örkən" sözləri arxaikləşmişdir. Qədim dilimizdə "sal" gəmi, "örkən" sözü isə kəndir mənasında işlədilmişdir. Deməli, bu el qoşqularının erkən orta əsrlərdə, yəni ulu babalarımızın "sal" və yelkənli gəmilərdən istifadə etdiyi dövrlərdə yaranmasına heç bir şübhə yeri qalmır.

Yaxud da: *Ərəb gəldi hay verin.
Nə istəsə pay verin.
Aza duran döyüllər,
Gətirin tay-tay verin.*

*Əzizim yüz dərdim,
Məlhəmsizdi yüz dərdim.
Ərəb gəldi ac oldu,
Birkən artdı yüz oldu.*

*Ərəb nədi,
Corab nədi?*

*Ərəbin üzü
Dəvənin dizi.*

Şifahi xalq ədəbiyyatından gətirdüyümüz bu nümunələrdən göründüyü kimi, bu kiçik bədii parçaların ərəb istilasından, yəni VII-VIII əsrlərdə yaradılmasına heç bir şübhə yeri qalmır. Çünki ərəb istilasına məruz qalan xalq bu məzmunlu bayatı və məsəlləri məhz həmin dövrlərdə yarada bilərdi. Əlbəttə, bu tipli və ya məzmunlu bədii parçaların nə ərəb istilasından əvvəl, nə də ondan sonra yaradılmasına heç bir zərurət ola bilməzdi. Xalq isə öz həyatında baş verən hadisələri elə həmin vaxtlar yaddaşlarına köçürmüş və gələcək nəsillərə ötürmüşlər.

Yuxarıda qeyd olunan elmi-məntiqi və fəlsəfi gücə malik zərbül-məsəl xarakterli ifadələrdən və bayatının ümumi məzmunundan və məntiqi nəticəsindən aydın olur ki, bu ifadələr məhz VII əsrin ortalarında ərəb işğalı dövründə yazılmışdır, həm də bu ifadələr xalqın bədii təfəkkür və elmi süzgəcindən elə ustalıqla keçirilmiş, ona elə məna çaları verilmişdir ki, sanki xalq bu ifadələrin də, bayatının da məzmununu "xalq tərəzi"sində çox dəqiqliklə çəkmiş, xalqın o dövrlə bağlı vəziyyətini, yəni ölkənin ərəblər tərəfindən işğal olunmasını və islam dinini qəbul etməyənlərin qılıncdan keçirildiyini bədii-elmi

parçalarda qeydə almış və özündə xalqımızın tarixinin müəyyən səhifələrini qoruyub saxlayan həmin ifadələri və bayatıları nəslədən-nəslə ötürərək bu günkü nəslimizə çatdırmışdır. Məgər, belə lokonik və qısa ifadələrlə böyük bir tarixi məzmunu ifadə edən, xalqın tarixini, tarixi ünvanını necə təhrif etmək olar. Məgər, folklorumuzda özünə geniş yer tapan yüzlərlə belə bayatların, ifadələrin, elmi gücə malik atalar sözlərinin ifadə etdiyi məzmun xalqımızın qədimlərdən, ən gec isə, eramızın ilk əsrlərində xalq kimi təşəkkül etməsinə dəlalət edirmi? Bunlara göz yumub, xalqımızı XI əsrin ortalarından kəlinə adlandırıb, onun təşəkkülü tarixini, xalqımızın qədim, zəngin və keşməkeşli tarixini necə təhrif etmək olar? Belə qeyri-elmi aspektdə çıxış edən tarixçilərin "fəaliyyəti" nə necə qiymət vermək olar?

Xalqımızın mədəniyyət tarixinin əvəz olunmaz şah əsəri sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları da bədii məziyyətləri ilə yanaşı dərin elmi gücə malik bir əsərdir. Bu dastanlar mə'lum olduğu kimi, eramızın V-VII əsrlərində tam şəkildə formalaşmışdır. Bu mülahizəni sonralar dastana əlavə edilməsi ehtimalı olunan müqəddiməyə verilmiş qısa bir epizod da təsdiq edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında deyilir:

"Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Boyat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi,-nə diyərsə, olurdı"...

"Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz"...

"Yad oğlu saqlamaqla oğul olmaz,-böyüyəndə salur-gidər, gördüm diməz".

"Kül təcik olmaz, Güyəgü oğul olmaz".

"Qarı düşməni dost olmaz".

"Ər, malına qıymayınca adı çıqmaz

Qız anadan görməyincə ögit olmaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz".

"Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!".

"Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yeg!".

"Yalan söz bu dünyada olinca, olmasa, yeg!".

"Oğul kimdən oldığın ana bilür".

Dastanların mətnindən götürdüyümüz "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın", ifadəsinin məzmununa və məntiqi nəticəsinə nəzər salaq. Dilimizdə öz məzmunu və lokonikliyi ilə fərqlənən onlarla ifadələr vardır ki, həmin ifadələr həm üslubuna, həm də ifadə etdiyi məzmununa görə bir-birinin təxminən eyniyyətini təşkil edir, yalnız vaxt-zaman e'tibarı ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, "axşama yaxın, səhərə yaxın, günortaya yaxın" və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından götürdüyümüz "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın" və s. Bu ifadələrdən birincisində axşama, ikincisində səhərə və üçüncüsündə günortaya təxminən 2-3 saat qaldığı nəzərdə tutulduğu halda, dördüncüsündə, yəni "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın" ifadəsində zaman baxımından təxminən bir

əsrə yaxın olan müddət nəzərdə tutulmalıdır. Tarixdən mə'lumdur ki, Rəsul əleyhissəlam VI əsrin 70-ci illərində dünyaya gəlmişdir. Bu da dastanların yaradıcısı, düzüb qoşanı, eldən-elə yayıb xalqa çatdıran Dədə Qorqudun Boyat boyundan dünyaya gəlməsini təxminən V əsrin sonu və ya VI əsrin əvvəlləri olduğuna dəlalat edir. Elə həmin vaxtda da "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları düzülüb qoşulmuşdur. Dastanların istər ümumi məzmunu, istərsə də dili müasir Azərbaycan həyatından və ədəbi dilimizin müasir üslubi və lüğət tərkibindən o qədər də fərqlənmir.

Deməli, məntiqi baxımdan yuxarıda qeyd olunmuş atalar sözləri və zərbül-məsəllər də, bayatılar da xalqımıza, ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən xalq dilinin, artıq, V-VII əsrlərdə təşəkkül tapmış olduğuna dəlalat edir. Lakin xalqımızın təşəkkülü tarixinə bir tərəfli yanaşan tarixçilərimiz istər tarixi sənədlərə, istərsə də bədii mənbələrə linqvistik və məntiqi baxımdan yanaşmadıqlarına görə səhv mülahizələr yürüdürlər. Bu da, hər şeydən əvvəl, xalqımızın təşəkkülü haqqında qeyri-elmi, qeyri-tarixi konsepsiyanın yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Deməli, əgər "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının yaranması və xalq arasında geniş şəkildə yayılması tarixi 1400-1500 il bundan əvvələrə gedib çıxırsa, həm də, bu tarix ümumdünya elmi ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilirsə, onda Oğuz türklərinin XI əsrdə Azərbaycana gəl-

məsi konsepsiyası da qədim və zəngin ənənələrə malik olan xalqımıza qarşı düşmənçsinə sün'i şəkildə uydurulmuş, öz-özlüyündə elmi əhəmiyyətini itirmiş olur; Çünki bu konsepsiyaya görə, XI əsrdə Azərbaycana gəl-mə olan xalqın, 1400-1500 illik yaşa malik olan dünya şöhrətli "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi möhtəşəm dastanı, görəsən, Azərbaycan ərazisində necə yarana bildi. Bu dastanın, eləcə də digər folklor nümunələrinin varlığı xalqımızın Azərbaycan ərazisində daha qədim zamanlardan məskunlaşmasına və oturaq həyat keçirməsinə dəlalat edir.

Yaxud da ki: *Qızım, qızım, qız ola,*

Qızımı verrəm ozana.

Ozan ağça qazana,

Qızım göyə bəzənə.

("Kitabi-Dədə Qorqud").

Aydan arı, sudan duru.

Gec gələn qonaq ağır olar.

Dünya mədəniyyətinin şah əsəri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından götürdüyümüz yuxarıdakı bədii parçanın və atalar sözlərinin dili VII-VIII əsrlərin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirsə də, tam mənası ilə bu günkü ədəbi dilimizlə səslənir.

Yuxarıda qeyd olunan bədii nümunələrdən aydın olur ki, şifahi ədəbi dilimiz bu səviyyəyə gəlib çatana kimi uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, özünün bədii təfəkk-

kürünün məhsulunu uzun müddət yaddaşlarda yaşatmış və təkmilləşdirmişdir. Xalqın dili də, mədəniyyəti də belə bir inkişaf prosesi keçməli idi. Deməli, "hələ VI-VII əsrlərdə dünya ədəbiyyatına "Dədə Qorqud Kitabı" kimi nadir söz, sənət incisi vermiş olan bir xalq bədii-estetik təfəkkürünün inkişafı, dili və bədii üslubunun bu səviyyəyə çatması üçün minilliklər inkişaf yolu keçməli idi" (Elməddin Əlibəyzadə, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi, Bakı, 1998, səh.312).

Buraya kimi deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan-türk şifahi ədəbi dili, artıq, VII-VIII əsrlərə qədər tam mənası ilə təşəkkül etmiş, səlisləşmiş və təkmilləşmiş və beləliklə də, yazılı ədəbi dilin təşəkkül tapması üçün möhkəm bir bünövrəyə çevrilmişdir.

AZƏRBAYCAN-TÜRK YAZILI ƏDƏBİ DİLİ VƏ ONUN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİ. Məlumdur ki, yazılı ədəbi dil yazının varlığı ilə bağlı olub, yazı vasitəsilə ünsiyyətə xidmət edir. Azərbaycan-türk yazılı ədəbi dilinin tarixi də məhz ulu babalarımızın istifadə etdiyi yazının sabitləşməsi ilə yaxından bağlı olmuşdur. Dilimizin tarixi ilə bilavasitə bağlı olan mənbə və qaynaqların verdiyi məlumatlara görə, ilk yazılı abidələrimiz bizə ərəb əlifbası ilə gəlib çatmışdır. Hələlik, IX əsrdə yazıya alınmış "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilk yazılı mənbə hesab olunur.

Yaxud: *Əzizinəm haramı gəldi.*
Haram haramı gəldi.

Ərəb gəldi ulusdan,
Tatar, haramı gəldi.

Apardı tatar məni,
Qul edib satar məni.
Vəfalı yarım olsa,
Axtarıb tapar məni.

Ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan bu bayatılarda ifadə olunmuş məzmunu nəzər salaq. Bu bəndlərdə mənsə e'tibarı ilə xalqımıza yad olan ərəb-haramıların işğalı və mənsəcə xalqımıza qohum olan monqol-tatarların Azərbaycanı işğal etməsi, yə'ni tatarların da "haramı" kimi hərəkət etməsi öz bədii əksini tapmışdır. Deməli, tarixilik e'tibarı ilə bu bayatıların da monqol-tatar yürüşləri dövründə yaranmasına heç bir şübhə yeri qalmamışdır. Artıq, bu xalq qoşquları, da şifahi ədəbi dilimiz kimi, yazılı ədəbi dilimizin də təşəkkül tapmasının son mərhələyə qədəm qoymasına məntiqi və əsaslı bir işarə verilir. Məhz, bu özlü üzərində də yazılı ədəbi dilimiz özünün sonrakı inkişaf mərhələlərini keçmişdir...

Artıq, X-XII əsrlərdə yazılı mənbələrdə "türki" adı ilə tanınmış ana dilimiz təhsil müəssisələrinə-mədrəsələrə daxil olmaq hüququ qazanır. Tədris prosesində müəllimlərin ərəb dilindən etdiyi şifahi tərcümələr ara-sıra yazıya köçürülmüş və beləliklə də, dilimizdə ilk tərcümə ədəbiyyatı (əsərləri) yaranmağa başlamışdır. Hətta, elə həmin dövrlərdən Azərbaycan-türk dilinin onlarla söz və ifa-

döləri ərəb və fars dillərinə nüfuz etməyə başlamış, ərəb və fars dillərində yazıb yaradan şair və alimlərin əsərlərində öz əksini tapmağa başlamışdır. Məsələn, Qətran Təbrizi, Xaqani və Nizaminin farsca yazılmış əsərlərində Azərbaycan-türk dilinin yüzlərlə söz və ifadələri, xüsusi adları, hətta, kalka olunmuş atalar sözləri və.s. işlədilmişdir. Bunları isə, yazılı ədəbi dilimizin təşəkkülü tarixinin keçid mərhələsi üçün ilkin bünövrə hesab etmək olar. Sonralar isə, yazılı ədəbi dilimizin bütün üslubları həmin bünövrələr üzərində inkişaf etməyə başlamışdır. Bu da, elə həmin dövrlərdən ana dilimizdə yazıya alınmış mətnlərin həm sayının, həm də keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar yaradırdı. Məsələn, "Təvarixi-Əl-Səlcuq" adlı kitabədəki bir mənzum parçaya nəzər salaq. Zairəddinin Pərvanəyə göndərdiyi qeyd olunan bu parça, hələlik, Azərbaycan-türk dilində bizə gəlib çatan ilk yazılı abidələrdən biridir:

*"Şəməm ki, bu dəm yandüvü dükəndi tənim,
Heç olmadı bir vəchlə xəndan dəhənəm.
Pərvanə ki, uralar boynumu, düşə bədənəm".*

Yaxud, Səlcuq soltanı İzzəddin Geykavusun öz qəbir daşına həkk olunmaq üçün sağlığında yazıb qoyduğu beytə nəzər salaq:

*"Biz cəhani tərək edüb getdik,
Rəncini dildə bərk edüb getdik.
Şimdidən geru növbət erdi sizə,
Nətkim ol ermiş idi bizə".*

Yuxarıdakı bədii parçalara dərinlən nəzər saldıqda aydın olur ki, artıq, nəinki ayrı-ayrı sözlərimiz, hətta, onlardan düzəldilmiş ifadələr, cümlələr, mətnlər və bədii parçalar da yazıya alınmışdır. Bütün bunlar açıq-aydın şəkildə göstərir ki, artıq IX-XI əsrlərdə (hələlik əlimizdə yazılı mənbə yoxdur, bəlkə, əvvəllər də) ümumxalq dili əsasında Azərbaycan-türk yazılı ədəbi dilinin sabitləşməsi üçün zəngin bir bünövrə, zəmin yaranmışdır. Deməli, Azərbaycan-türk yazılı ədəbi dilinin tam təşəkkülü, artıq, IX-XI əsrlərdə başa çatmış və sonrakı dövrlərdə cilalana-cilalana, səlisləşə-səlisləşə, zənginləşə-zənginləşə, dəqiqləşə-dəqiqləşə və təkmilləşə-təkmilləşə bu günkü müasir səviyyəyə gəlib çatmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan-türk dili, artıq, öz varlığını təsdiq etmişdir. Bu fikri Nizami Gəncəvinin 1188-ci ildə yazmış olduğu məşhur "Leyli və Məcnun" poemasının ayrı-ayrı epizodları da təsdiq edir. Artıq, XII əsrin 70-ci illərində şöhrəti aləmə yayılmış Nizami haqqında məlumatlar Şirvan şahı Əxsitana gəlib çatır. O, Nizamiyə müraciətlə "Leyli və Məcnun" dastanını yazmağı xahiş edir. Lakin Nizami şahın bu sifarişini, heç də, ruh yüksəkliyi ilə qəbul etməsə də, oğlu Məhəmmədin xahişi ilə bu əsəri yazmağa razılıq verir və 1188-ci ildə həmin poemanı tamamlayıb şahı təqdim edir.

Bir gün Şirvanşahın qasidi Gəncəyə Nizaminin yanına gəlir və hökmdarın məktubunu ona təqdim edir. "Hökmdar dünyanı söz sehri ilə fəth edən şairi "qulluq halqasına

məhrəm" adlandırır və bundan sonra "Leyli və Məcnun" haqqında eşqnaməni fars və ya ərəb dilində yazmağı xahiş edir. Həmin məktubda şah yazırdı:

*"Bu mövzu şahıdır bütün sözlərin,
Layiqdir bu sözə sənün hünərin.
Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb dililə vur ona ziynət.
Kamal cövhərinin xəzinəsindən
Gör kimin sapına inci düzürsən.
Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz!"*

Şah bu ifadələri də əbəs yerə deməmişdir. Çünki, o görürdü ki, Azərbaycan-türk dili yalnız möişətdə yox, eyni zamanda şah sarayına, əslizadələr sarayına daxil olmuş, fars və ərəb dilləri ilə eyni səviyyədə ümumişlək hüququ qazanmışdır və Azərbaycan-türk dilinin işlənmə dairəsi günü-gündən genişləndiyi halda, ərəb və fars dillərinin keçmiş nüfuzu get-gedə məhdudlaşırdı. Məhz bunu hiss etdiyi üçün şah əvvəlcədən şairə xəbərdarlıq edir ki, bu dastanı türk dilində yox, bilavasitə fars dilində yazsın...

Şahın məktubundan oxuduğu bu ifadələr, şahın şairin doğma ana dilinə təhqiranə yanaşması, Azərbaycan-türk dilinin milli varlığına və həmin xalqın ana dilinə yuxarıdan baxması, bir növ, onu inkar etməsi şairi həddindən artıq əsəbiləşdirir və qəzəbləndirir. Elə bu yerdə şair öz kin və nifrətini beləcə ifadə edir:

*"Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım".*

-deyən Nizami açıq-aydın şəkildə bildirir ki, şahın onun ana dilinə təhqiranə münasibəti onun qəlbini yaralamış və əsəbiləşməsinə səbəb olmuşdur. Şairin doğma Azərbaycan-türk dilinə olan münasibətini onun "Xəmsə"sində 400 dəfəyə qədər işlənmiş "türk" stonimi və doğma dilindən fars dilinə çevirib, əsərlərinin münasib epizodlarında işlətdiyi atalar sözləri və zərbül- məsəllər də təsdiq edir.

Artıq, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan-türk yazılı ədəbi dili öz axarına düşür. Poeziya səhnəsinə türk və fars dillərində yazıb yaradan Həsənoğlu, Şərq poeziyasının möş'əli Nəsimi; XVI əsrdə isə dünya poeziyasının korifeyi, "Türkcə şe'r mənim əslimin səliqəsinə uyğundur"-deyən M.Füzuli aləmə səs salır. Bu dövrün görkəmli dövlət xadimi və məşhur şairi Xətai Azərbaycan-türk dilini rəsmi dövlət dili e'lan edir, şairlər məclisinin yaranmasına şərait yaradır, özü də doğma ana dilində-Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradır və digərlərinə nümunə göstərir. Elə həmin dövrdən də Azərbaycan-türk dili milli dilə doğru ilk inkişaf istiqaməti götürüb, bu günkü səviyyəyə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan-türk yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

1. IX-XII əsrlərə qədər - "Kitabi-Dədə Qorqud" dövrü yazılı ədəbi dil.

2. XIII-XIV əsrlər - Həsənoğlu və Nəsimi dövrü yazılı ədəbi dil.

3. XV-XVI əsrlər - Ş.İ.Xətai və M.Füzuli dövrü yazılı ədəbi dil.

4. XVII-XVIII əsrlər - M.V.Vidadi və M.P.Vaqif dövrü yazılı ədəbi dil.

5. XIX əsr - Q.Zakir və M.F.Axundov dövrü yazılı ədəbi dil.

6. XX əsr- N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Sabir, S.Vurğun, M.İbrahimov, X.Rza dövrü yazılı ədəbi dil.

Buraya kimi deyilənlərdən aydın olur ki, dilimizin inkişafında özünü göstərən hər bir mərhələnin özünəməxsus müəyyən rolu olmuş, onun əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçdikcə daha da səlisləşməsinə və təkmilləşməsinə böyük imkanlar yaratmışdır. Məhz bu imkanlar da son minillikdə Azərbaycan-türk ədəbi dilinin özünəməxsus şəkildə inkişafına və Altay dilləri ailəsinə daxil olan dillər arasında xüsusi mövqeyinin artmasına daha münasib şərait yaratmışdır.

AZƏRBAYCAN-TÜRK DİLİNİN SÜRƏTLİ TƏŞƏKKÜLÜNDƏ DİLDAXİLİ VƏ DİLXARİCİ FAKTORLARIN ROLU

Altay dilləri ailəsində özünəməxsus yeri olan Azərbaycan-türk dilinin sürətli təşəkkülü prosesində dilin inkişaf qanunlarının, o cümlədən dildaxili və dilxarici faktorların da başlıca rolu olmuşdur.

Dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, Azərbaycan-türk dilinin inkişafında da dildaxili faktorlar başlıca və

aparıcı rola malik olmuşdur. Başqa sözlə desək, Azərbaycan-türk dili də ilk növbədə yalnız öz daxili imkanları hesabına həm əsas lüğət fondunu, həm də qrammatik quruluşunu sadədən mürəkkəbə, bəsitdən mücərrədə doğru tədrici inkişaf qanununa müvafiq şəkildə inkişaf etdirmiş və zənginləşdirmişdir. Əlbəttə, dilin inkişafında baş verən dəyişiklikləri cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklərdən kənarda düşünmək olmaz. Çünki həyatda baş verən bütün hadisələr ilk növbədə öz əksini dildə tapır.

Tarixən Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında da, iqtisadi və mədəni həyatında da zəngin dəyişikliklər baş vermişdir. Bu da, hər şeydən əvvəl, dilin sürətli inkişafını təmin edən amillərdəndir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan-türk dilinin özünəməxsusluğunu bürüzə verməsi və digər türk dillərinə nisbətən mövqeyinin artması bir sıra liqvisitik amillərlə bağlı olmuşdur. Bu amillər sırasında cəmiyyətin ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar yeni termin və sözlərin yaranması, sözlərin semantik məna kəsb etməsi (təkmənalılıq, çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik), dialekt və şivələrdən yeni sözlər mənimsəməsi, leksik şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlərin meydana gəlməsi, bəzi yanaşı işlənən sözlərdən birinin öz vurğusunu yarım və ya tam itirməsi nəticəsində mürəkkəb sözlərin yaranmasını qeyd etmək olar.

Burada dilin inkişafında dilxarici faktorların əhəmiyyətini də qeyd etməmək olmaz. Çünki hər hansı bir

dilin inkişafında az-çox dərəcədə dilxarici faktorlar da yardımçı rola malik ola bilər. Bəs, dilxarici faktorlar necə meydana gəlir? Bu faktorlar, əsas etibarilə, bir neçə yolla yarana bilər. Birincisi, tarixən ayrı-ayrı xalqların bir-birilə siyasi, iqtisadi, mədəni və.s. əlaqələri olur. Azərbaycanın geostrateji və coğrafi mövqeyi də yaxın və uzaq qonşu olan ölkələrlə tarixən müəyyən əlaqələr yaratmağa imkan vermişdir. Bu əlaqələr də, hər şeydən əvvəl, öz əksini dildə tapır. Yəni, bu əlaqələr zamanı bir dildən digərinə müəyyən söz və ya termin keçir.

Azərbaycan-türk dilinə tarixən yaxından əlaqədə olduğu ərəb və fars dillərindən, rus dili vasitəsilə rus və Avropa mənşəli dillərdən bir qrup sözlər keçmişdir. İkincisi, tarixən elmi-mədəni əlaqələr zamanı ayrı-ayrı xalqın ədəbi irsinin nümunələri Azərbaycan-türk dilinə tərcümə edilərkən də müəyyən söz və ya termin dilimizə keçmişdir. Əlbəttə, bütün bunlar tarixən Azərbaycan-türk dilinin xüsusi mövqeyinin təşəkkül tapmasına geniş imkanlar yaratmışdır.

“Vətənin bir ovuc torpağını bir ovuc altundan, dilimizin bir kəlməsini bir ölçü mücəhəddən üstün bildim. Dilimizin və Vətənimizin əbədiyyən yaşaması üçün əlimdən gələni etdim. Məni lənətlə yad etməyin! Yaxşı nə etdimsə, davam etdirin, xataларımı təkrar etməyin... Atalar Sizə üç ƏMANƏT qoyubdur: DİLİMİZ, QEYRƏTİMİZ, VƏTƏNİMİZ!”

Şah İsmayıl Xətai.

4. AZƏRBAYCAN-TÜRK DİLİNİN DÖVLƏT STATUSU HAQQINDA

Azərbaycan-türk dilini digər Altay dillərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də tarixən ulu babalarımızın dilimizin inkişafına, zənginləşməsinə və təkmilləşməsi qayğısına qalması və ondan rəsmi dövlət dili kimi istifadə edilməsinə geniş şərait yaratmasından ibarətdir. Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycan-türk dili özünün varlığı ərzində bir neçə dəfə rəsmi dövlət dili kimi tanınmış və dövlət dili elan olunmuşdur.

Azərbaycan-türk dili ilk dəfə XV-XVI əsrlərdə, xüsusilə Səfəvilər dövrünün əvvəllərində rəsmi dövlət dili elan edilmiş və bu dilin inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Ölkənin siyasətinin, iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin inkişafına yönəldilmiş belə

tədbirlərdən biri də əsrlərlə ulu babalarımıza ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən ana dilimizin inkişaf etdirilməsi üçün lazımı şəraitin yaradılması idi. Məhz, belə bir şəraitin yaradılması nəticəsində Xətai "Azərbaycan-(türk-M.Ç.) dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırdı". (Ə.Dəmirçizadə, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I, Bakı, 1979, səh.166). Ən başlıcası isə, Altay dilləri arasında ilk dəfə-hələ XV-XVI əsrlərdə Ş.İ.Xətai dövründə, dövlət dili statusunu alan dil də məhz Azərbaycan-türk dili olmuşdur. Əlbəttə, bütün bunlar xalqımızın ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə müəyyən təsir etdiyi kimi, ümumxalq dilinin vahidləşməsi və inkişafı üçün də əlverişli imkan və şərait yaratmışdır. "Bu baxımdan Azərbaycan - (türk.- M.Ç.) dilinin dövlət dili kimi həm yazılı, həm şifahi yolla Səfəvi dövlətinin ərazisində geniş dairədə işlənilməsi də ümumxalq Azərbaycan-(türk-M.Ç.) dili... ümumiləşmə istiqamətində inkişaf etmişdir" (Ə.Dəmirçizadə, səh.166).

Tarixi sənədlərin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə görkəmli dövlət və hərbi xadimi, məşhur şair Xətainin başçılıq etdiyi dövrlərdə Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi və nüfuz dairəsi daha da genişlənmişdir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan-türk ədəbi dili dövlət idarələrində və müəssisələrində, sarayda, orduda və hərbi hissələrdə işlədilən rəsmi hərbi təlim dilləri sırasında özünəməxsus xüsusi yer tutmuşdur. Xətainin ana dilinə göstərdiyi qayğının nəticəsi olaraq, Azərbaycan-türk dili orta əsrlərdə islamiy-

yətin dini və elm dili kimi şöhrət tapmış ərəb dili və həmin dövrlərdə bədii əsərlərin, xüsusilə poeziya dili kimi geniş yayılmış fars dili ilə yanaşı eyni hüquqa malik olmuşdur. Hətta, öz işləkliyinə və yayılma areallarına görə, bəzi sahələrdə ərəb və fars dillərinin keçmiş nüfuzuna kölgə salmışdır.

Hətta, Xətai dövründə ana dilinin rəsmiləşdirilməsinə o dərəcədə diqqət yetirilir ki, o dövrün mədrəsələrində ərəb və fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan-türk dilində də təlim-tədris işləri aparılır. Bu da, artıq, Azərbaycan-türk dilinin öz varlığını təsdiq etməyə və gələcəyin ən mühüm dillərindən biri olacağı ehtimalını daha da artırırdı.

Burada bir epizodu xatırlamaq da yerinə düşərdi. Xətai gənclərə nəsihətində yazırdı:

"Vətənimin bir ovuc torpağını bir ovuc altundan, dilimizin bir kəlməsini bir ölçü mücəhhərdən üstün bildim. Dilimizin və Vətənimizin əbədiyyən yaşaması üçün əlimdən gələni etdim. Məni lənətlə yad etməyin! Yaxşı nə etdimsə davam etdirin, xətarımı təkrar etməyin... Atalar sizə üç ƏMANƏT qoyublar: **DİLİMİZ, QEYRƏTİMİZ, VƏTƏNİMİZ!**"

Xətainin ölkədə apardığı digər islahatlarla yanaşı, mədəni-maarif sahəsində gördüyü tədbirlər də təqdirə layiq idi. O cümlədən, həmin dövrdə ərəb və fars dillərindəki mövcud elmi, bədii və dini əsərlərin Azərbaycan-türk dilinə tərcümə edilməsi, həmçinin elmin və mədəniyyətin, dilin və tarixin müxtəlif sahələrinə dair Azərbaycan-türk

dilində də təlim-tərbiyə məhiyyətli əsərlər və kitablar yazılması barədə tədbirlər görülməsi də dilimizin inkişafına geniş imkanlar açmışdır.

Məlumdur ki, XV-XVI əsrlər mədəniyyətimizin və dilimizin tarixində Xətai-Füzuli mərhələsi adlanır. Məhz bu dövrdə, görkəmli şair Xətəinin təşəbbüsü ilə şairlər məclisi təşkil edilmiş, Azərbaycan-türk dilində yazmaq və yaratmaq üçün lazım şərait yaradılmış, hətta, Xətəinin özü də Azərbaycan-türk dilində yazmaqla müasir həmkarlarına nümunə göstərir və gələcək üçün bir zəmin, nümunə hazırlayırdı. Elə buna görə də, bədii yaradıcılıq sahəsində ərəb və fars dillərinin nüfuzu get-gedə məhdudlaşırdı. "Demək olar ki, Azərbaycan-(türk-M.Ç.) dili həm şifahi, həm yazılı qollar üzrə sarayda, mədrəsələrdə, şöhrətli tacirlərin, sənətkarların işlərində (ticarət və peşə sahəsində.- M.Ç.) və məclislərdə (rəsmi və qeyri-rəsmi.- M.Ç.) artıq, normallaşmış ədəbi dil halında işlənən ümumi ünsiyyət və mədəniyyət vasitəsi olmuşdur" (Ə.Dəmirçizadə, səh.167).

Tarixdən məlumdur ki, İslam dininin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq, qədim türk runik yazısı məhv edilir, tədricən unudulur, onun əvəzində isə ərəb əlifbası qəbul olunur. İslam dininin qəbul edilməsinin ilk əsrlərində "türklər islam dünyasına o qədər böyük mənəvi ehtirasla daxil olur, burada özlərini o qədər rahat hiss edirlər ki, müəyyən səviyyədə, hətta, türk olduqlarını "unudub" ümumən bir müsəlman kimi düşünürlər. Məhz bunun nəticəsidir ki,

bir sıra türk saraylarında, elm, mədəniyyət mərkəzlərində eyni zamanda üç müsəlman dili (ərəb, fars, türk dilləri) işlənir" (*Nizami Cəfərov, Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış, Bakı, 2000, səh.8*). Deməli, dünya poeziyasının korifeyi Füzulinin üç dildə divan yaratması da məhz bu realılıqla bağlı olmuşdur.

Tarixdən məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində, yəni 1918-ci il may ayının 28-də axşam saat 19-10 dəqiqədə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxili və xarici siyasətində, iqtisadiyyatında, mədəniyyət və maarif sahəsində olduğu kimi, dövlət dili və onun statusu haqqında da zəruri tədbirlər görmüş, Azərbaycan hökuməti Azərbaycan-türk dilinə dövlət statusu verilməsi, kargüzarlıqda Azərbaycan-türk dilinin tətbiq edilməsi barədə 1918-ci il 27 iyun tarixli xüsusi qərar vermişdir. Həmin qərarda deyilirdi: "Dövləti lisan türk dili (Azərbaycan türkcəsi.-M.Ç.) qəbul edilərək, irəlidə bütün məhkəmə, idarəyi-daxiliyyət və sair vəzifələrin başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istimalına müsaidə edilsin". Ümumiyyətlə, Azərbaycan hökumətinin bu qərarında iki il ərzində bütün dövlət orqanlarının, tədris müəssisələrinin öz işlərini ana dilində qurmaları nəzərdə tutulmuşdur. Göründüyü kimi, cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həyatın başqa sahələrində olduğu kimi, dil, dövlət dili sahəsində də böyük

işlər görmüşdür. Bu da həmin dövrdə milli hərəkatın və milli mənlək şüurunun inkişafında ən yüksək mərhələ olduğuna bariz nümunədir.

Tarixdən məlum olduğu kimi, təxminən iki il yaşamış və fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci ilin yazında-aprel ayının 28-də Rusiya Federasiyası tərəfindən yenidən işğal olundu. (Bu Rusiyanın Azərbaycanı işğal etmək məqsədilə 19-cu hücumu idi). Beləliklə də, Azərbaycan öz müstəqilliyini və dövlətçiliyini itirdi. Bunun əvəzində Rusiya tərəfindən Azərbaycana əvvəlcə Mədəni muxtariyyət verilmiş, sonra isə 1936-cı ilin 5 dekabrından SSRİ tərkibində bir subyekt, guya "müstəqil Müttəfiq Respublika" hüququ verilmiş, onun özünün "Konstitusiyası" olmuşdur. Buna baxmayaraq, inzibati dövlət idarələrində, əsas etibarilə, rus dili dövlət dili funksiyasına malik idi. SSRİ-nin tərkibinə daxil olan respublikalar özlərinin yeni "Konstitusiya"larını qəbul etdiyi zaman "Azərbaycan SSR də 1978-ci il aprelin 21-də özünün yeni Konstitusiyası"nı qəbul etdi. Həmin Konstitusiyada deyilirdi: "Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir". Lakin bu ifadə əslində "gözdən pərdə asmaq" kimi idi. Əslində isə, Azərbaycan dili mədəni muxtariyyətə malik danışq dili kimi fəaliyyət göstərirdi. Elmin, sosial həyatın bir çox sahələrində Azərbaycan dilindən istifadə olunmurdu. Məsələn, hərbi məktəblərdə, hərbidə, yuxarı səviyyəli inzibati-dövlət orqanlarında bütün işlər rus dilində aparılırdı. Həmçinin Respublika miq-

yaslı bir qərar qəbul edilərsə, həmin qərar əvvəlcə rus dilində hazırlanmalı və sonra Azərbaycan dilinə tərcümə edilməli idi. Hətta, Ali Sovetin sesiyaları, Kommunist partiyasının qurultayları öz işini daim rus dilində aparırdı... Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan-türk dili get-gedə zənginləşir və inkişaf edirdi.

Nəhayət, 70 il dünyaya meydan oxuyan keçmiş SSRİ imperiyası 1991-ci ildə birdəfəlik dağıldı və onun yerində 15 müstəqil dövlət meydana gəldi. Həmin dövlətlərdən biri də müstəqil, suveren Azərbaycan Respublikasıdır. Elə ilk günlərdən öz dövlətçiliyini yenidən bərpa etmiş xalqımız və onun hökuməti həyatın müxtəlif sahələrinə dair müstəqil islahatlar keçirir və yeni-yeni qanunlar verir. Belə qanunlardan biri də "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası"nın qəbul olunmasıdır. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası" 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul olunmuşdur. Həmin Konstitusiyanın "Dövlət dili" adlanan 21-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".

Yuxarıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, XVI əsrdən bəri fasilələrlə olsa da, Azərbaycan-türk dili dövlət statusuna malik olmuşdur. Şübhəsiz ki, dillər tarixinin təcrübəsindən görüldüyü kimi, hər bir dilin sürətli inkişafı, səlisləşməsi və təkmilləşməsi üçün o dilin rəsmi dövlət dili hüququna malik olması başlıca şərtlərdəndir. Çünki dil rəsmi dövlət dili olduqda, o dilin istər rəsmi,

ictimai-siyasi, elmi və bədii üslubları da sürətlə inkişaf edir, onun əsas lüğət fondu zənginləşir, işlənmə sferası daha da genişlənir. Bu amillər də, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan-türk dilinin tarixən inkişafına səbəb olmuş və onun Altay dilləri arasında xüsusi mövqeyə malik olmasını şərtləndirmişdir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan-türk dili dördüncü dəfə rəsmi dövlət dili statusu aldıqdan sonra ədəbi dilimizin istər şifahi, istərsə də yazılı qollarının inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi şərait yaradılmış, həyat və məişətin bütün sahələrində onun işlənmə sferası daha da genişləndirilmişdir. Artıq, Azərbaycan-türk dilindən ölkənin ali məclislərində, tədris və elmi müəssisələrində fəal şəkildə işlədildiyi kimi, bir sıra Beynəlxalq məclislərdə və diplomatik danışıqlarda istifadə olunur.

"Tatarca (Azərbaycan türkcəsi) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər zərurdirsə, burada da və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək o qədər vacibdir".

M.Y Lermontov.

5. AZƏRBAYCAN-TÜRK DİLİNİN TƏSİR DAİRƏSİ

Azərbaycan-türk dili hələ orta əsrlərdən Qafqazda və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqdə kütləvi ünsiyyət vasitəsi kimi böyük şöhrət tapmış, bir növ, xalqlararası dil funksiyası rolunu oynaması ilə şərtlənir. Tarixi materiallar və həmçinin salnamələr, bədii əsərlərin nümunələrinin məzmunundan aydın olur ki, artıq, XIII əsrdən Azərbaycan-türk dili Şərqi etiraf olunan, xalqlararası geniş ünsiyyət imkanına malik olan əsas dillərdən biri idi. Bu da, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan-türk dilinin sadəliyi, ahəngdarlığı və erkən orta əsrlərdən ümumxalq dili kimi təşəkkül tapması və geniş ünsiyyət dairəsinə malik olması ilə bağlı idi.

Bu münasibətlə prof. M.Rəhimov qeyd etmişdir ki, artıq, bizim eranın V-VI əsrlərində ümumxalq Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) danışığı dili o dövrdə bu ərazidə (Azərbaycanda-M.Ç.) yaşayan çoxlu qəbilə və tayfaların ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir ("Sovetskaya türkologiya, Baku, 1971, N2, səh.58).

Tarixi sənədlərin verdiyi məlumatlara görə, XI-XV əsrlərdə Azərbaycan-türk xalq dili yerli etnik qruplar və türklərlə yaxından əlaqədar olan digər xalqlar arasında "xalqlararası ünsiyyət vasitəsi" kimi istifadə olunur. Şübhəsiz ki, bu da Azərbaycan-türk dilinin təsir dairəsinin daha da genişlənməsi üçün böyük imkanlar açırdı. Bu dil "Dərbənd-Tehran-Bağdad-Şərqi Anadolu dairəsində ümumişlək" bir səciyyə kəsb edir. Ümumiyyətlə, "Avropada fransız dilini bilmək nə qədər zərurdirsə, burada və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək bir o qədər vacibdir". Bu ifadələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan-türk dili orta əsrlərdən, bir növ, beynəlxalq dil kimi xalqlararası ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bu ünsiyyət prosesində isə Azərbaycan-türk dili, eləcə də Osmanlı türk dili qonşu xalqların dillərinə bu və ya digər cəhətdən təsir etmiş, həmin dillərə həm öz sözlərini, həm də ərəb və fars sözlərini verməklə vasitəçilik rolunu oynamışdır. "Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) ədəbi dili geniş surətdə işlənən bir rəsmi dil olaraq, digər dillərə, o cümlədən ərəb və fars dillərinə də təsir etməyə başlamışdır. Buna görə də, bu dövrdə ərəbcə, farsca yazılmış bir sıra kitablarda, fərman, məktub və.s. kimi yazılı sənədlərdə Azərbaycan-türkcəsinə məxsus çərək, bəklərbəyi, çobanbəyi, bağbaşı, bayramlıq, qoşun, ordubası və.b.k. bir çox hərbi terminlər, dövlət-vəzifə adları işlənilmişdir. Belə bir cəhəti də burada qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrdən başlayaraq, Azərbaycan-(türk.-M.Ç) dilindən fars dilinə keçmiş bu cür

termin və sözlər sonrakı dövrlərdə də fars dilində işlənilmiş və müasir fars dilində də bunların bir qismi, artıq, fars ədəbi dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur: top, topçu, qoşun, tufəng, tufəngçi, baydaq (bayraq), tuğ (bayraq), el, oba, alaçuq (alaçıq), ocaq, ağa, otaq, ilxı, ilxıcı, barut, elbəşi, ordubası, sübəşi (ordubası), ovçubası, yüzbəşi, sağdış, soldış, toy, yağ, yasaq, yaraq, yataq, qab, qapıcı..." (Ə.Dəmirçizadə, səh.167). Şübhəsiz ki, bu da Azərbaycan-türk dilinin təsir dairəsinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Odur ki, dilimizin yüzlərlə söz və ifadələri fars, ərəb, gürcü, erməni, rus, ləzgi, aqul, tabasaran və.s dillərə keçmişdir. Məsələn, mütəxəssislərin hesablamalarına görə, rus dilinə Azərbaycan-türk və digər türk dillərindən 10 mindən çox söz, ifadə, yüzlərlə antroponim (şəxs adları), toponim və hidronimlər (yer və su aləminin adları) keçmişdir. Həmçinin, bilavasitə Azərbaycan-türk və Osmanlı türk dillərindən "qonşu" erməni dilinə 5 mindən çox söz və ifadə, yüzlərlə atalar sözləri və zərbül-məsəllər, minlərlə şəxs adları, toponim və hidronimlər keçmiş, bir sözlə, erməni dili türk dillərinin təsiri altına düşmüşdür. Bu fikri XIX əsrdə yaşamış erməni yazıçısı X.Abovyan da, prof.Q.Antonyan da, prof. M.Abecyan da, yazıçı və alim M.Şaginyan da, prof. A.Meliksetbek də və başqaları da açıq-aydın şəkildə etiraf edirlər. Erməni filoloqları qeyd edirlər ki, hələ V-VII əsrlərdə erməni yazılı mənbələrində onlarla Azərbaycan-türk sözləri işlədilmişdir.

Bizim təxmini hesablamamıza görə, həyat və məişətin müxtəlif sahələrinə aid erkən orta əsrlərdən bəri gürcü yazılı mənbələrində mindən çox Azərbaycan-türk söz və ifadələri, həmçinin 600-ə yaxın toponim (yer adları) və yüzlərlə şəxs adları işlənilməkdədir. O cümlədən, hələ VI-VIII əsrlərin gürcü mənbələrində, həmçinin, "Kartlis xovreba" adlanan digər gürcü mənbələrində 60-dan çox Azərbaycan-türk sözləri işlədilmişdir.

Həmçinin, Azərbaycan-türk dili tarixən Azərbaycanda məskənlənmiş digər etnik qrupların, o cümlədən tat, talı, udin, ləzgi, avar, dağ yəhudiləri və.s. dillərinə də təsir etmiş və həmin etnik qruplar da orta əsrlərdən bəri Azərbaycan-türk dilindən ana dili və dövlət dili kimi istifadə etmiş və indi də istifadə edirlər. Bu dildə oxuyur, təhsil alırlar.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycan-türk dili hələ V-VIII əsrlərdən tam şəkildə sabitləşmiş və digər dillərə də öz varlığını göstərməyə başlamış; XII-XIV əsrlərdən isə tədris müəssisələrində və orduda işlənmişdir. Bu da bir tərəfdən onun elmi tədqiqat obyektinə çevrilməsinə, öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən də, artıq, həmin dövrdə Azərbaycan-türk dilinin yuxarı zümərə-yə-saraya, yəni dövlət idarəsinə yol tapmasına şübhə yeri qalmır. Bütün bunlar göstərir ki, təxminən XI əsrdən Azərbaycan-türk dilinin təsir dairəsi get-gedə genişlənməmişdir. Bu fikri istər Azərbaycan-türk yazıçı və alimlərindən X.Təbrizi, M.F.Axundov, F.Kö-

çərli, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov, Z.Budaqova, A.Qurbanov, M.Çobanov və başqaları; istərsə xarici ölkələrin yazıçı və alimlərindən X əsr ərəb dilçisi İbn Hövqəl, XVII əsr fransız səyyahı Şarden, XIX əsr fransız şərqşünası Baronye de Meynar, XIX əsrin alman alimləri Avqust Fon-Qakstqauzen, Y. Vaydenbaum, XX əsr alman alimi P.Ə. Şmide, XX əsr ingilis alimi S.K.Simpson, XX əsr polyak alimi M.Zayonçkovskaya, XX əsr çex alimi N.Bednarova; Rusiya klassiklərindən A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.A.Bestujev-Marlinski, Rusiya şərqşünas-alimlərindən L.Budaqov, L.Lazerev; gürcü alimi M.Q.Beltadze; istərsə də düşmənlərimizdən olan erməni yazıçı və alimlərindən X.Abovyan, M.Şakinyan, Q.Antonyan, M.Abecyan və başqalarının fikir və mülahizələri də təsdiq edir.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan-türk dili istər Altay dilləri ailəsi, istərsə də dünyanın digər dilləri arasında ən zəngin dillərindən biri sayılır. Azərbaycan-türk dili ən incə mətləbləri ifadə etmək imkanına malikdir. Bu dildə istər bədii, istərsə də elmi və ictimai tənqidi bütünü sahələrinin ən incə məna çalarlarını ifadə etmək mümkündür. Dünya xalqları mədəniyyətinin ən qiymətli inciləri bu dildə, yəni tərcümədə öz təbiiliyini saxlaya bilər. Digər tərəfdən isə, "Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dili qədim zamanlardan müxtəlifdilli Qafqaz xalqları arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olmuş və hətta, bəzi qonşu xalqların nümayəndələri üçün poeziya dili kimi xidmət etmişdir".

Məsələn, Azərbaycan-türk dili ermənilər üçün poeziya dili olmuş, hətta, erməni dilində sevgi və məhəbbət mövzusunda yazılmış ilk poetik nümunələr Azərbaycan-türk dilində yazılmış, erməni danışığı dilində isə Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərindən geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan mülahizələrdə deyildiyi kimi, Azərbaycan-türk dilinin xalqlararası ünsiyyət vasitəsi olması və digər dillərə təsir etməsi, onun öz varlığını bir daha sübut edir. Məhz buna görə də, Azərbaycan-türk dili hələ orta əsrlərdən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin səyyahların, alimlərin, yazıçıların nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu barədə onların çox qiymətli fikir və mülahizələri vardır.

X.TƏBRİZİ: XI əsr Azərbaycan şairi və alimi X.Təbrizi Azərbaycan-türk dilinin İranda yüksək mövqedə durduğunu belə ifadə etmişdir:

Ərəb nitqi tutulmuşdur dilindən,

Səni kimdir deyən kim, türkmənsən.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda yaşayan yerli türklərlə yaxından əlaqədar olan etnik qruplar və ya digər xalqların nümayəndələri arasında da Azərbaycan-türk dili "xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi də istifadə olunur", bu dilin təsir dairəsi genişlənir.

Azərbaycan-türk dilindən iqtisadi-mədəni əlaqələr zamanı "qonşu xalqlar arasında da ümumi ünsiyyət vasitəsi" kimi istifadə olunma faktlarını XIX əsrin birinci yarısında

Qafqazda olmuş ayrı-ayrı şair və yazıçıların, alim və səyyahların əsərlərində də aydın görmək olur.

F.KÖÇƏRLİ: Görkəmli ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq F.Köçərli Azərbaycan-türk dilini "...bütün müsəlman Şərfinin ən gözəl və ən çox işlənən bir dili" kimi qiymətləndirmişdir.

N.NƏRİMANOV: Görkəmli yazıçı-publisist, dövlət xadimi N.Nərimanov Azərbaycan-türk dili haqqında demişdir: "... Firəng dili Avropada nə məqamı haiz isə, bizim ana dilimiz Asiyada o məqamı haizdir".

Z.BUDAQOVA: Görkəmli filoloq alim Z.Budaqova dilimizin müasir səviyyəsindən və dünyanın bir sıra ölkələrinin ali məktəblərində tədris olunmasından və tədqiqata cəlb edilməsindən bəhs edərək yazmışdır: "Dilimiz artıq beynəlxalq nüfuz qazanmışdır. Bu gün, demək olar ki, bütün inkişaf etmiş mədəni ölkələrin ali məktəb və elm araşdırma ocaqlarında Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dilinin tədrisi və öyrənilməsinə yer ayrılmışdır. Nümunə üçün təkcə onu deyək ki, ABŞ-ın universitetlərinin (altısında: Çikaqo, Los-Anceles, Vaşinqton, Nyu-York, San-Fransisko, Harvard) proqramlarında Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dilinin öyrənilməsinə xüsusi yer verilir".

F.ZEYNALOV: Tanınmış türkoloq-alim F.Zeynalov ana dilimizin təsir dairəsinə malik olması ilə əlaqədar olaraq yazmışdır: "Məlum olduğu kimi, Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dili Zaqafqaziyada (Güney Qafqazda.-M.Ç.) beynəlxalq dil rolunu oynamışdır".

İBN HÖVQƏL: X əsr ərəb dilçisi İbn Hövqəl Qafqaza səyahətindən sonra Azərbaycan-türk dilini nəzərdə tutaraq yazmışdır: "...Buradakı (Azərbaycandakı.- M.Ç.) hər bir şəhərin Azərbaycan və fars dillərindən əlavə öz dili də vardır". Bu ifadədən aydın olur ki, Azərbaycan-türk dili hələ X əsrdən əvvəl bütün bölgələrdə və şəhərlərdə ümumişlək dil kimi geniş yayılmışdır.

ŞARDEN: XVII əsrdə Azərbaycana və İrana səyahət edən fransız səyyahı Şarden Azərbaycan dilinin Qəzvinə, Əhbərdə və bütün "Qərbi İranda" yayıldığı, böyüklərin (dövlət və hökumət rəhbərlərinin .-M.Ç.) yaşadığı evlərdə danışıldığını göstərirdi. Səyyah qeyd edirdi ki, şahların İsfahandakı saraylarında farscadan çox Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dilindən istifadə olunur.

F.BODENŞTED: XIX əsrdə yaşamış alman şairi və tərcüməçisi F.Bodenşted Azərbaycan-türk dilinin o dövrdəki işlənmə dairəsi, rolu və əhəmiyyəti ilə tanış olduğdan sonra yazmışdır: "Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili (Azərbaycan-türk dilini.-M.Ç.) bilmək kifayət edərdi".

Y.VEYDENBAUM: Güney Qafqazda olmuş Y.Veydenbaum Azərbaycan-türk dilinin xalqlararası ünsiyyət vasitəsi rolu oynaması ilə əlaqədar olaraq, XIX əsrin 80-ci illərində yazmışdır: "Öyrənmək üçün sadə və əlverişli olması Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dilini bütün Şərqi Zaqafqaziya üçün beynəlxalq dilə çevirmişdir".

AVQUST FON-QAKSTQAUZEN: XIX əsr alman səyyahı Avqust Fon-Qakstqauzen 1843-1844-cü illərdə Qafqaza səyahət etmiş, Azərbaycanla və onun mədə-

niyyəti ilə yaxından tanış olmuş və sonralar xatirələrində Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dilinin geniş bir bölgədə xalqlararası ünsiyyət vasitəsi olması barədə özünün qiymətli qeydlərini yazmışdır. Həmin qeydlərdə deyilir: "Ermənilər erməni dilində yox, tatar (Azərbaycan-türk.-M.Ç.) danışq dilində mahnı qoşurlar, zira bu dil Qafqazın cənubundakı xalqlar arasında ünsiyyət, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. Bu cəhətdən onu Avropada fransız dili ilə müqayisə etmək olar, həm də o, xüsusilə poeziya dilidir, bu da çox güman ki, erməni dilində şerlərin az yazılması səbəblərindən biridir; ən məşhur erməni şairləri öz əsərlərini daha geniş yaymaq üçün həmişə tatar-(Azərbaycan-türk.-M.Ç.) dilində yazırlar".

B.MENYAR: XIX əsrin 80-ci illərində fransız şərqşünası Baronye de Meynar Azərbaycan-türk dilinin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq yazmışdır: "Təbrizdən Tiflisə qədər, Ermənistan sərhədlərindən Kaspi dənizi sərhədlərinə qədər" geniş bir regionda yayılmış, böyük əhəmiyyəti olan bir dildir.

A.A.BESTUJYEV-MARLİNSKİ: Rusiyanın görkəmli inqilabçı-demokrati, tənqidçisi A.A.Bestujyev-Marlinski Qafqazda olmuş, Qafqaz xalqlarının həyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olduğdan sonra Azərbaycan-türk dilinin geniş ünsiyyət dairəsinə malik olmasından bəhs edərək yazmışdır: "Zaqafqaziya tatarlarının (Azərbaycan türklərinin.-M.Ç.) dili türk (Osmanlı.-M.Ç.) dilindən az fərqlənir və onunla, Avropada fransız dili ilə olduğu kimi, bütün Asiyayı başdan-başa gəzib dolaşmaq olar".

M.Y.LERMONTOV: XIX əsrin görkəmli rus şairi M.Y.Lermontov Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda olmuş və 1837-ci ildə S.A.Rayevskiyə göndərdiyi məktubunda yazmışdır: "Tatarca (Azərbaycan-türk dilində.-M.Ç.) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər zəruridirsə, burada və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək bir o qədər vacibdir".

L.BUDAQOV: XIX əsrin görkəmli türkoloqu L.Budaqov 1857-ci ildə çap etdirdiyi kitabında "...bütün Qafqaz ölkəsində və İranda işlənən Azərbaycan ləhcəsi" (Azərbaycan-türk dili.-M.Ç.),- deyərək Azərbaycan-türk dilinin ümumişlək əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir.

L.M.LAZARYEV: XIX əsrin tanınmış rus türkoqlarından L.M.Lazaryev Azərbaycan-türk dilinin geniş bir bölgədə xalqlararası ünsiyyətə xidmət etməsi ilə əlaqədar olaraq yazmışdır: "... Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dili bütün Asiyada, fransız dilinin Avropada işləndiyindən daha çox işlənir; zira sonuncunu (fransız dilini.-M.Ç.) Fransadan kənarda ali zümrə və orta təbəqənin az qismi danışdığı halda, Asiyada əhalinin bütün təbəqələri uşaqlıqdan türk dilində danışılar; eləcə də, bu dilin köməyi ilə bütün Asiyayı və Avropa Türkiyəsini gəzmək mümkündür".

QRUBER: Zaqafqaziya məktəblər direktoru Qruber 1883-cü ildə Rusiya Xalq Maarifi Departamentinə göndərdiyi məktublarından birində yazmışdır: "...bu dil (Azərbaycan-türk dili.-M.Ç.) Zaqafqaziya öyalətlərindəki yerli dillərdən ən mühümüdür". Bu fikirdən aydın olur ki,

Zaqafqaziyada ən geniş yayılmış və xalqlararası ünsiyyətə xidmət edən dil Azərbaycan-türk dili olmuşdur.

M.Q.BELTADZE: Gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış XVIII əsr abidələrindən (mətn Azərbaycan-türk dilindədir.-M.Ç.) bəhs edən gürcü alimi M.Q.Beltadze də, yeri gələndə, Azərbaycan-türk dilinin əhəmiyyətini qeyd etmiş və onu o dövrdə Zaqafqaziyada işlənən beynəlxalq dil adlandırmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan mülahizələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan-türk dili hələ orta əsrlərdən xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi geniş dairədə işlənmə imkanlarına malik olmuşdur. Bu fikri xalqımızın dostları da, hətta, tarixi düşmənləri olan erməni xalqının tanınmış alimləri və yazıçıları da təsdiq və etiraf etmişlər.

X.ABOVYAN: Azərbaycan-türk dilinin beynəlxalq rolunu, hətta, düşmənlərimiz də etiraf etmişlər. "Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dilinin ... geniş yayılma səbəblərindən" bəhs edərkən, xalqımızın tarixi düşməni ermənilərin ədibi X.Abovyan yazmışdır: "Özünün səlisliyinə, ahəngdarlığına, lətifliyinə, şəriyyətliliyinə görə, tatar (Azərbaycan-türk.-M.Ç.) dili qrammatik cəhətdən başqa dillər arasında, demək olar ki, yeganədir". X.Abovyan Azərbaycan-türk dilinin "hətta, qadınların və uşaqların belə başa düşdüyünü", onun "xalqın bəzi hissələri üçün tam bir zərurətə" çevrildiyini, Azərbaycan-türk dili sözlərinin "erməni dilinin əsas hissəini təşkil etdiyini" göstərirdi, "...yeni erməni dili isə türk (Azərbaycan-türk.-M.Ç.) dilinə bənzəyir",-deyərək qeyd etmişdir.

X.Abovyan davam edərək yazmışdır: "Ona görə də, istedadlı erməni şair və aşıqlarının improvizatorlarının türk (Azərbaycan-türk.-M.Ç.) dilində mahnı-şer qoşması və bədahətən onları ifa etmələri tamamilə adi haldır". O, öz mülahizələrini onunla izah edirdi ki, Azərbaycan-türk dili özünün ahəngdarlığı, şairanəliyi (təsadüfi deyil ki, Azərbaycan-türk xalqını şair xalq adlandırırlar.-M.Ç.) və qrammatik quruluşunun sadəliyi ilə digər Zaqafqaziya dillərindən fərqlənir. X.Abovyan Azərbaycan-türk dilinin bütün Zaqafqaziya ölkəsində, Azərbaycanda və bütövlükdə İranda danışq dili olmasından da bəhs etmişdir.

X.Abovyan Azərbaycan-türk dilinin ermənilər arasında geniş yayıldığından bəhs edərək yazmışdır: "Yeni dilimizin (XIX əsr erməni ədəbi dilinin lüğət tərkibi nəzərdə tutulur.-M.Ç.) yarısı Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) və farsca kəlmələrdir. O, dillərin adı (sözləri.-M.Ç.) bizim millətin dilinə o qədər düşübdür ki, öz dillərini buraxıb, məsəl, nağıl, hekayə və lətifələri azərbaycanca (Azərbaycan türkcəsinə.-M.Ç.) demişlər".

Məhz bunun nəticəsidir ki, X.Abovyanın əsərlərində də 500-ə qədər Azərbaycan-türk söz və ifadələri işlənmişdir.

Q.ANTONYAN: X.Abovyanın irsini dərindən tədqiq edən düşmən xislətli erməni professoru Q.Antonyan yazmışdır: "X.Abovyan yeni ədəbi dilin yaradılmasında çoxsaylı Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) sözləri ilə yanaşı, elə xarici sözlərdən də istifadə etmişdir ki, bunlar Azərbaycan-(türk.-M.Ç.) dili vasitəsilə müvəffəqiyyətlə erməni danışq dilinə keçmişdir".

M.ABECYAN: Məlumdur ki, erməni dilinin lüğət tərkibində zəngin və rəngarəng semantik mənaya malik olan yüzrlə Azərbaycan-türk söz və ifadələri işlənmişdir. Bu münasibətlə M.Abecyan yazmışdır: "Qarşımızda müxtəlif variantlı 1700-ə qədər bayatı vardır. Təəssüf ki, bizim dilimizdə çoxmənalı sözlər, cyni mənə daşıyan ifadələr çox az miqdardadır. Buna görə də, bizə tanış olan türkcəyə (Azərbaycan türkcəsinə.-M.Ç.) müraciət edirik".

M.ŞAGİNYAN: Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs edən bədxah erməni xalqının nümayəndəsi M.Şaginyan XX əsrin 30-cu illərində "Azərbaycan nəsri haqqında" adlı məqaləsində yazmışdır: "Şərq dilləri ailəsində Azərbaycan dili ən çox imkanlara və yayılma perspektivlərinə malik olan dillərdən biridir. Ecəzkar dərəcədə aydın, asan və lakonik olan bu dil şərq nitq mədəniyyətinin bütün gözəlliklərini özündə cəmləşdirmişdir, bu dili öyrənmək o qədər də çətin deyildir. Onu öyrəndikdən sonra işə, demək olar ki, bütün Şərq dillərini başa düşmək olar".

Azərbaycan-türk dilinin tarixən genişişlək bir ünsiyyət vasitəsi olmasını məşhur şəxslərin mülahizələri ilə yanaşı, həmin illərin rəsmi dövlət sənədləri də təsdiq edir. Həmin sənədlərdən bir neçəsinə nəzər salaq.

"Qafqaz xalqları Azərbaycan (türk.-M.Ç.) dilindən vaxtı ilə yazılı ədəbi dil-idarə, dəftərxana və şəxsi yazışma vasitəsi, bəzən də dövlətlərarası diplomatiya dili kimi də istifadə etmişlər". Bu mülahizəni arxivlərdə saxlanılan bir sıra rəsmi sənədlər də təsdiq edir. XVIII əsrin 80-ci illərində Şimali Qafqazdan Rusiya çarına və onun yüksək

vəzifəli məmurlarına ərəb əlifbası ilə Azərbaycan-türk dilində yazılmış müxtəlif sənədlərin çoxu o zamankı Azərbaycan-türk ədəbi dili ilə eyniyyət təşkil edir. Məsələn, 1783-cü ildə general P.S.Potyomkinə və başqalarına göndərilmiş 219 sənəddən 195(89%-i) Azərbaycan-türk dilində yazılmışdır. Bu sözləri sonrakı illərin yazışmaları haqqında da söyləmək olar.

Peterburqda 1848-ci ilin dekabrında təsdiqlənmiş "Qafqaz təhsil dairəsi... haqqında "Əsasnamə"-nin 100-cü və 1853-cü ilin 29 oktyabrında imzalanmış "Əsasnamə"-nin 89-cu maddələrində göstərilir ki, "Tiflis və Kutais quberniyalarının gürcü qəzalarında-gürcü dili, Zaqafqaziya ölkəsinin digər qəzalarında və Stavropol quberniyasında isə tatar dili (Azərbaycan-türk dili.-M.Ç.) yerli dillər sayılır". Bu sənədlərdən başqa, Qafqaz canişniyindən ölkənin Maarif nazirliyinə 120 sayılı 18 fevral 1855-ci il tarixli rəsmi məktubunda kadrlar hazırlamaq üçün gürcü və Azərbaycan -türk dillərinin öyrənilmə vacibliyindən bəhs edilərək yazılmışdır ki, "Gürcü dili Tiflis və Kutais quberniyalarının yalnız müəyyən yerlərində çinovniklər üçün əlverişli ola bilər; tatar dili (Azərbaycan-türk dili.-M.Ç.) isə Qafqazın digər hissələrində və bütövlükdə Qafqaz ölkəsində yararlıdır".

Yeri gəlmişkən burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Gürcüstan Respublikasının Dövlət Arxivində saxlanılan minlərlə əlyazmaları və mədəniyyət xəzinələri arasında 1739-cu ildə Azərbaycan-türk dilinə tərcümə

olunmuş və gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış "İncil" əsəri də vardır. 405 səhifədən ibarət olan bu əsər 1881-ci ildə gürcü əlifbası ilə yenidən köçürülmüş və indi də Tiflis arxivində saxlanmaqdadır. Bundan başqa, Tiflis arxivlərində Azərbaycan-türk dilində yazılmış və gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış onlarla ədəbi-mədəni abidələr vardır. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan-türk dili XVIII-XIX əsrlərdə gürcü dilinə də az-çox dərəcədə təsir etməyə başlamış və hətta, həm öz sözlərinin, həm də ərəb və fars sözlərinin də gürcü dilinə keçməsinə vasitəçilik etmişdir.

Yuxarıdakı mülahizələrdən aydın şəkildə göründüyü kimi, Qafqaz ölkəsində istər xalqlararası ədəbi-mədəni əlaqələrdə, istərsə ticarət-alver və məişət münasibətlərində, istərsə də rəsmi yazışmalarda Azərbaycan-türk dilindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN-TÜRK DİLİNİN TƏDQIQATA CƏLB OLUNMASI TARİXİ

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində Azərbaycan-türk dili təxminən XI-XIV əsrlərdən ayrı-ayrı tədqiqatçıların, lüğətşünasların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu dil hələ XI-XIV əsrlərdən etibarən, yəni Azərbaycan-türk dilinin ilk yazılı nümunələri yaranandan sonra nəinki bədii əsərlərdə, həmçinin müxtəlif məqsədlər

üçün hazırlanmış lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır. Bu dövrün ikidilli, üçdilli və.s. lüğətlərinin bir tərəfini Azərbaycan-türk dili materialları təşkil etmişdir. Məsələn, XI əsrdə Mahmud Kaşğarının bütün türk dillərinin müştərek tarixi abidəsi-ensiklopediyası hesab olunan "Divani-lüğətit-türk" lüğətində də Azərbaycan-türk dili materialından az-çox dərəcədə istifadə olunması şübhəsizdir. Çünki bu divanda yüzlərlə elə sözlər, ifadələr, cümlələr vardır ki, onları müasir Azərbaycan-türk dilinin lüğət tərkibindən fərqləndirmək olmur.

Həmçinin, XII əsrdə Əl Zəməxşarının "Müqəddimət ül-ədəb"i, "Kitabi-məcmueyi-tərcümani-türki və əcəmi və moğoli və farsı", XV əsrdə Cəmaləddin ət-Türkinin "Kitab bulğat əl-müştaq fi lüğət ət-türk və əl-qıf-qaq"ı, XIV əsrdə Hüsaminin "Təhfeyi-Hüsam" adlı farsca-türkcə, Cəmaləddin ibn Mühənnanın "Hilyət-ül insan və həlbət-ül lisan" adlı ərəbcə-türkcə, Hinduş Naxçıvanının "Sihahül-əcəm-bilisan-əl-farsı" adlı türkcə-farsca lüğətlərin lüğət materiallarının bir tərəfi Azərbaycan-türk sözlərindən ibarət olmuşdur. Yalnız onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Sihahül-əcəm-bilisan-əl-farsı" lüğətində 4 mindən çox türk sözləri işlədilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan faktorlardan göründüyü kimi, "XII-XIII əsrlərdən etibarən türk dilinin müxtəlif etnokulturoloji regionlarda (Şərq, yaxud Türkünstan, Cənub-

Qərb, yaxud Oğuz və Şimal-Qərb, yaxud Qıpçaq) təzahürü özünü həmin lüğətlərdə hiss etdirsə də, türk dilinin ümumiliyi, bütövlüyü barədəki təsəvvür hələ uzun müddət pozulmamış, ərəb, fars, monqol, Qərbi Avropa dilləri türk dilinin bu və ya digər regional təzahürü ilə deyil (ayrı-ayrı türk dilləri ilə deyil.-M.Ç.) ümumən türk dili ilə müqayisə olunmuşdur" (*Nizami Cəfərov, Türko-logiya tarixinə ümumi bir baxış, Bakı, 2000, səh. 8-9*).

Yuxarıdakı qeydlərdən göründüyü kimi, istər Azərbaycanda və ya Türk dünyasında, istərsə də dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində Azərbaycan-türk dilinin öyrənilməsinə və ya tədqiq edilməsinə maraq hələ bir neçə yüz il bundan əvvəl olmuşdur. O cümlədən, Fransada Azərbaycan-türk dilinin öyrənilməsi və yayılması hələ XVI əsrin birinci yarısından başlanır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki artıq Azərbaycan-türk dili Şərqdə geniş yayılmış dillərdən biri idi. Fransız alimlərinin qeyd etdiklərinə görə, "1530-cu ildə Parisdəki "Kolec de Frans" şərqşünaslıq məktəbində başqa şərq dilləri ilə yanaşı Türk dilləri üzrə də mütəxəssislər hazırlanmış, həmçinin Azərbaycan-türk dilinin öyrənilməsinə də mühüm yer verilmişdir". XIX əsrdə isə, Fransada Azərbaycan-türk dilinə və mədəniyyətinin öyrənilməsinə olan maraq daha da artmışdır. XIX əsrin 80-ci illərində fransız şərqşünası Baronye de Meynar Azərbaycan mütəfəkkiri və filosofu M.F.Axundovun "Molla İbrahimxəlil kimyagər" komedi-

yasını fransız dilinə tərcümə edib, 1886-cı ildə "Aznatik" jurnalında nəşr etdirmişdir. B.Meynar müqəddimədə M.F.Axundovun komediyalarından bəhs edərək yazmışdır ki, "Azərbaycan-türk dialektində yazılmış bu pyeslərin orijinalını çap etməklə mən istəyirəm ki, bu əsərlər haqqında filoloqlar öz biliklərini söyləsinlər. Mənə belə gəlir ki, mənim təşəbbüsüm bu dilin türk osmanlı dilindən fərqli olmasına, həmçinin Tiflis çapının Avropada həddindən artıq nadir hadisə hesab edilməsinə görə təqdирə layıqdır...". O, canlı Azərbaycan-türk dilini öyrənmək üçün M.F.Axundovun əsərini yaxşı vəsait kimi məsləhət görmüşdür.

Buraya kimi deyilənlərdən aydın olur ki, Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin xüsusi mövqeyə malik olması, onun tarixi inkişaf qanunları ilə üzvi surətdə yaxından bağlılığı və geniş şəkildə işləkliyi ilə şərtlənmişdir.

Bir sözlə, bir müdrik demişkən:

*"Əzəli əzəldir dilimizin,
Gəlişi gözəldir dilimizin!"*

*"Mənəvi körpüləri sağlam tutarak.
Dil bir körpüdür. İnanc bir körpüdür.
Tarix bir körpüdür. Köklərimizə
ənənəli və olayların olduğu tarixi-
mizin içində bütünləşməliyiz".*

M.K. Atatürk.

6. I TÜRKOLÖJİ QURULTAY VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Türk dillərinin müasir problemləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, müasir türk dillərinin xüsusi fonetikasının, lüğət tərkibinin, semasiologiyasının, frazeologiyasının, onomalogiyasının morfolojiyasının, sintaksisinin, həmçinin, üslubi xüsusiyyətlərinin, orfoepiya və orfoqrafiyasının, həm təsviri, həm də tarixi-müqayisəli metodla ümumi türkoloji aspektdə hərtərəfli araşdırılması və təhsil müəssisələrində öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Əlbəttə, dillərin tarixinin öyrənilməsini həmin dillərin daşıyıcıları olan xalqın tarixi ilə bağlı halda araşdırılması daha obyektiv və daha mətəbər nəticələr çıxarmağa geniş imkan verir. Bu mənada, türk xalqlarının tarixi inkişaf yoluna nəzər salmaq çox mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir... Çünki xalqın tarixi dilin tarixi deməkdir. Başqa sözlə desək, xalqın tarixi dilin tarixini, dilin tarixi xalqın tarixini daha obyektiv halda araşdırılmasına yaşıl işıq salır. Bu mənada, xalqın tarixi ilə dilin tarixi paralel şəkildə bir-birini tamamlayır...

Burada yeri gəlmişkən bir neçə tarixi faktı da xatırlamaq yerinə düşərdi. VI əsrin sonlarına yaxın güclü, qüdrətli Türk imperiyası Bumın xaqan və İstemi xaqanın hakimiyyətindən sonra "xalqla dövlət bir-birinə qarşı durmuş, türk xalqının el birliyi pozulmuş, Türklər Çinin əsarəti altına düşmüşlər". Elə bundan sonra türklər fasilələrlə tarixin müəyyən mərhələlərində yadellilərə qarşı qanlı döyüşlərə girməli olmuş, xalqının və torpaqlarının bütövlüyünü qəhrəmanlıqla qorumuşlar. Lakin tale bəzən onların üzünə "gülməmişdir". Beləliklə də, türklər əlli il Çin əsarəti altında olmuş və "Olum, ya ölüm" durumu qarşısında qalmışlar...

582-ci ildə Göy türklər iki yerə parçalanır. Çin xaqanı türklərin iki yerə bölünməsindən, zəifləməsindən istifadə edərək türklərin başçısı Şetu xaqana bir məktub göndərir və həmin məktubda vəd verir ki, Türklərin yenidən qüdrətli xaqan olması üçün hər cür yardım edəcəkdir. Sonra isə bu kömək üçün özünün şərtini bildirir. Çin xaqanının irəli sürdüyü şərtlərə görə, türklər mənəvi keyfiyyətlərini - dillərini, adət-ənənələrini dəyişdirməli, Çin mədəniyyətini tanımalıdır...

Türklərin başçısı, qorxmaz və tədbirli Şetu xaqan Çin xaqanının yazdığı məktubuna və irəli sürdüyü alçaldıcı şərtlərinə çox ciddi cavab verir:

"Sizə hər il vergi göndərəcək, bütün vaxtımı sizə sərf edəcək, sözünüzü dinləyəcəm. Ancaq paltarlarımızın otəklərini kəsməyə, çiyinlərimizdə dalğalanan saçlarımızı loğv etməyə, dilimizi dəyişdirməyə və sizin qanunlarınızı

mənimsəməyə gəlincə, bizim ənənələrimiz çox uzaq keçmişlərdən gəlir ki. mən özüm də indiyə qədər bunlardan tək bircəsini belə dəyişdirməyə cəsarət etməmişəm. Çünki bütövlükdə türk xalqı eyni qəlbə malikdir" ("Yağmur", Türkiyə - Erzurum, 1977, sayı 2).

Şetu xaqanın bu kiçik cavab məktubunda Çin xaqanına türklərin bir neçə minillik tarixi və milli mənəvi dəyərləri ümumi şəkildə xatırladılmışdır. Bunlar təxminən aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

Birincisi, türklərin milli sərvəti olan ana dilinin - türk dilinin qədimliyini, zənginliyini və geniş bir ərazidə yayıldığını, hətta, qonşu xalqların, o cümlədən də Çin dilinə güclü təsir etdiyini xatırlatmışdır.

İkincisi, türk xalqlarının qədimliyini, ilk dövlət qurumları yaratmalarını, dövlətçilik ənənələrini, bütövlüyünü, hərbciliyini, qədim və keşməkeşli tarixə malik olmasını xatırlatmışdır.

Üçüncüsü, türklərin qədim və zəngin mənəvi mədəniyyətə, adət-ənənələrə malik olmasını, hətta, digər xalqların da, o cümlədən çinlilərin də türklərdən mədəniyyət öyrənmələrini xatırlatmışdır.

Dördüncüsü, türklər Çin xaqanının irəli sürdüyü bu alçaldıcı şərtləri heç bir vəchlə qəbul etməyəcəklərini aydın şəkildə qeyd etmiş, həm də türklərin qədim şərəfli tarixini xatırlatmaqla taleyin onların üzünə yenidən güləcəyini də xatırlatmışdır. Və beləliklə də, Çin mədəniyyətinin türklər arasında tanınmayacağını bildirmişdir.

Tarixən belə də olur. Eltəris xaqan ordu toplayıb, onlara hərbi təlim verir, itirilmiş eli, torpaqlarını geri qaytarır. Türkün müqəddəs torpağını azad edir. Xalq Çin əsarətindən qurtarır...

Şetu xaqanın bu uzaqgörənliyini tarix yenidən canlandırmışdır. Çingiz xanın, Əmir Teymurun, Batıxanın, Atatürkün tarixi fəaliyyəti və s. buna aydın nümunədir...

Lakin Çin xaqanlığı türklər arasında nifaq salmaqdan öl çəkmir. Bu münasibətlə "Gültəkin kitabəsi"ndə deyilir: "Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğac xalqı aranı qarışdırdığı üçün, yolundan azdırdığı üçün, böyükkləri kiçiklərlə salışdırdığı üçün, bəylərin xalqla arasını vurduğu üçün türk xalqı mövcud elin birliyini itirmiş, xaqanlıq edən xaqanlarını itirmiş"dir. (GT b, b - 7)

XVII-XVIII əsrlərdən sonra isə, türk xalqları arasında nifaq salmaq ideyası Çar Rusiyası və XX əsrdə 70 il onun varisi kimi mövcud olmuş Sovet imperiyası tərəfindən davam etdirilmişdir.

Tarixin dərinliyinə nəzər saldıqda məlum olur ki, qədim tarixə malik Altay dilləri ailəsinə mənsub olan digər türk xalqları və türk dilləri kimi, "Türk ailəsinə mənsub Azərbaycan xalqının (və onun ana dilinin - M.Ç.) inkişaf tarixində qət etmiş yolun, hələlik, təxminən 10 min ili təsəvvür olunur" (E.Əlibəyzadə, Azərbaycan xalqının mədəni-mədəniyyət tarixi, Bakı, Gənclik, 1998, səh.8). Bu dövr ərzində digər türk xalqları kimi, Azərbaycan türkləri də yazıda müxtəlif sistemli əlifbalardan istifadə etmişlər. O cümlədən, türk xalqları təxminən 1200-1300 il

ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Göründüyü kimi, tarixən türk xalqlarının mənşəyi, soykökü bir olduğu kimi, türk xalqlarının dili də cəmi geneoloji mənşəyə və tipoloji sistemə malik olmuşdur. Tarix boyu türk dillərinin mədəni-mədəniyyəti eyni istiqamətdə inkişaf etdirilmişdir. Bu mənada, qədim Orxon-Yenisey yazılı abidələri də, Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-ül-türk" kitabı da, digər qədim "Oğuznamə"lər də türk xalqlarının ortaq mədəniyyət abidələri hesab olunur...

Deməli, bəşəriyyət tarixində ilk dövlət qurmuş, imperiyalar yaratmış, bir neçə minillik dövlətçilik ənənələri olan türklərin dil və mədəniyyət birliyi də vahid tellərlə bağlı olmuşdur. Lakin tarixin son mərhələlərində, xüsusilə XVII-XIX əsrlərdə böyük müstəmləkəçilik idcəyaları meydana gəldikdən sonra "xalqlar həbsxanası" adlanan Çar Rusiyasının və İran şahlığının müstəmləkəçilik siyasəti Türk dünyasına qarşı çevrilmişdir. Beləliklə də, həmin ölkələrin ortaq bir "siyasi dil" tapması ilə Türk dünyasının hissə-hissə parçalanması, hətta, müstəmləkə halına düşməsi mərhələsi başlanmış və bu müstəmləkəçilik Volqaboyundan tutmuş Kamçatkaya - Saxalinə qədər olan ərazilərin qədim sakinləri - türklər, indi də Rusiya Federasiyasının, Azərbaycanın cənub bölgələrində sakin olmuş Azərbaycan türkləri isə İran şahlığının müstəmləkəsi kimi qalmaqdadır... Beləliklə də, türk xalqlarının nəinki siyasi, iqtisadi, hətta, mədəni-mədəni inkişaf yollarına da "Böyük Çin səddi" çəkilmişdir... Bu vəziyyət,

demək olar ki, XX əsrin son onilliyinə qədər davam etmişdir...

Müasir türk dilləri qədim tarixi olan lüğət tərkibinə, inkişaf etmiş qrammatik quruluşuna, zəngin ünsiyyət ənənələrinə malik bir kök dilin, ulu dilin varisləri kimi yaranmış, təşəkkül etmiş və müasir dövrdə böyük inkişaf potensialına malik dil ailələrindən biridir. Buna görə də, müasir türk ədəbi dillərinin hamısı ümumtürk ənənələri üzrə araşdırılmalı, öyrənilməli və tədqiq olunmalıdır. XI əsrin görkəmli filoloq-alimi Mahmud Kaşğarlı demişkən, "Türkün dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti uzun sürəcək"dir. Həmçinin, Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-üt-türk" kitabında ulu babalarımızın - türklərin igidliyi, qəhrəmanlığı, cəsurluğu, böyüklüyü, qürurluğu və vüqarlığı, məşhurluğu barədə bir sıra qiymətli nümunələr vardır:

"Haçan görsə, o türkdür",

Xalq ona deyəcəkdir:

"Buna ululuq yaraşır".

Onda hər şey bitəcəkdir".

Bu mülahizə XIX əsrin son rübündə nəşr olunmuş "Koşkül" qəzetində də öz əksini belə tapmışdır: "Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə elm və fənni övladi-millətə verməlidirlər". Dünya siyasətinin tacıdarlarından biri, türk dünyasının görkəmli dövlət və hərbi xadimi, müasir Türkiyə Respublikasının yaradıcısı və banisi Mustafa

Kamal Atatürk bu münasibətlə demişdir: "Bizim bu dostumuzun idarəsində (Sovetlər Birliyi nəzərdə tutulur, - M.Ç.) dili bir, inancı bir, özü bir kardaşlarımız vardır.

Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Hazır olmaq yalnız o günü susub bəkləmək deyildir. Hazırlanmaq lazımdır. Millətlər buna nasıl hazırlanırlar öylə.

Mənəvi körpüləri sağlam tutaraq. Dil bir körpüdür. İnanıq bir körpüdür. Tarix bir körpüdür. Köklərimizə enməli və olayların olduğu tariximizin içində bütünləşməliyiz. Onların (dış türklərin) bizə yaxlaşmasını bəkləməyimiz". Yuxarıdakı ifadələr bu günümüzə necə də həmahənk səslənir...

Tarixi mənbələrdən aydın olduğu kimi, XX əsrin ikinci onilliyində Çar Rusiyasının varisi kimi çıxış edən Sovet Rusiyası XX əsrin birinci rübündə öz tarixi dövlətçilik ənənələrini bərpa etmiş və müstəqillik qazanmış bütün türk ölkələri kimi, Azərbaycanı da yenidən işğal etmişdir. Beləcə də, dövlətçiliyimiz yenidən ləğv edilmiş, ana dilimiz isə özünün rəsmi dövlət dili statusunu itirmişdir. Beləcə də, xalqımız 70 il sabiq SSRİ-nin tərkibində respublika statusuna malik dövlət quruluşu kimi fəaliyyət göstərmiş, əslində isə ölkəmiz milli-mədəni muxtariyyət şəraitində yaşamışdır.

Nəhayət, sabiq SSRİ imperiyasının yeritdiyi "milli siyasət" çərçivəsində "ilk təşəbbüs" kimi Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılması planlaşdırılmışdır. Bu qurultay öz işini 1926-cı ilin 26 fevralından 6 martına kimi

davam etdirmişdir. Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycanı o dövrün tanınmış dilçilərindən B.Çobanzadə, A.Tağızadə, X.Səid, F.Ağazadə, İ.Həsənov, A.Şərifov, Q.Bağırov, Ə.Babazadə və başqaları təmsil etmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın gündəliyində əsas məsələ keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının yazısının ərəb əlifbası əvəzinə latın qrafikası əsaslı yeni əlifba ilə əvəz edilməsi olmuşdur. Qurultay uzun müzakirələrdən sonra (əlbəttə, Mərkəzi hökumətin diktəsi ilə), türk xalqlarının təxminən 1200-1300 il fasiləsiz istifadə etdikləri ərəb əlifbasından latın qrafikası əsaslı yeni əlifbaya keçilməsi barədə qərar qəbul etdi (Beləliklə də, türk xalqları öz tarixindən, mənşəyindən, soykökündən uzaqlaşdırıldı, ayrı salındı). Həmçinin, yeni əlifba əsasında türk dillərinin yeni orfoqrafiya qaydalarının tətbiqi dilçiliyin bir sıra sahələrinin, xüsusilə qrafikanın təkmilləşdirilməsi və terminologiyasının yaradılması, savadsızlığın ləğv edilməsi və aradan qaldırılması, təlim-tədris işlərinin yüksəldilməsi və s. barədə qərarlar qəbul etmişdir. I Türkoloji Qurultayın qərarları əsasında 1926-1930-cu illərdə türk xalqlarının mədəni muxtariyyəti sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. O cümlədən, türk xalqlarının öz ana dillərində təhsil alması, mətbuat yaratmaları təmin edilmişdir... Lakin bütün bunlar Sovet İmperiyasının qəddar senzurası və fasiləsiz davam edən repressiyaları altında həyata keçirilirdi... Türk xalqları üçün yaradılmış bu "xoşbəxtlik" də uzun sürmədi...

XX əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında Sovet ideoloqları türk xalqlarının tarixini və mədəniyyətini sıxışdırıb təhrif etmək məqsədilə geniş "tədbirlər planı" hazırlayıb həyata keçirməyə başladılar. Sabiq SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının yazısı və əlifbası barədə yeni məsələ gündəmə gətirilmişdir. Bu məsələdə isə, hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının yazısının latın qrafikası əsaslı əlifbadan yenidən kiril qrafikası əsaslı əlifbaya keçilməsi nəzərdə tutulmuşdur... Nəhayət, türk xalqlarının "tarixi mədəniyyət ağacı"nı ikinci dəfə baltalamaq və onu olçatmaz bir arzuya çevirmək üçün ikinci "təşəbbüs" çox sürətlə, yəni 1939-cu ildə qərar qəbul edildi və 1940-cı ilin 1 yanvarından həyata keçirildi. Sovet ideoloqlarının bu "əlifba islahatı"nda yenə də türk xalqlarının mədəniyyət tarixi və onun tarixi birliyi "nişangah" oldu. Bu "islahat" nəticəsində SSRİ-də yaşayan hər bir türk xalqı üçün bir-birinə uyğun olmayan kiril qrafikası əsaslı yeni əlifba qəbul edildi. Bu da tarixi bir, mənşəyi bir, dili bir, dini bir, inamları bir, məişəti bir, adət-ənənələri bir olan qardaş türk xalqları arasında aşılmaz "Böyük Çin səddi" demək idi. Odur ki, 1940-cı ilin 1 yanvarından etibarən SSRİ-də yaşayan türk xalqları yeni - kiril əlifbası ilə işləməyə başladı. Beləliklə də, Sovet ideoloqları türk xalqlarının bir-birindən ayrılmasını və parçalanmasını başa çatdırdılar...

Yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq, türk övladlarının ayrı-ayrı tanınmış nümayəndələri - ziyalıları milli ruhlu fikir və mülahizələrini sətiraltı ifadələrdə əks etdirirdilər...

Bu yeni yaranmış müstəqil türk dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sahələrdə qırılmaz tellərlə bağlı olan əlaqələr yeni bir vüsət almışdır. Məhz bu əlaqələr də, türk xalqlarının özünə qayıtması, yenidən mənəvi mədəniyyətini milli zəmin üzərində bərpa etmələri üçün geniş imkanlar açmışdır. Əlbəttə, bu əlaqələrin müasir qloballaşma mərhələsində həyata keçirilməsində dil birliyi və dil ünsiyyəti başlıca rola malikdir. Şübhəsiz ki, bu da həm türk xalqları, həm də türk dilləri qarşısında bir sıra yeni problemlər yaratmışdır... Bir sözlə, "dildə, fikirdə, işdə birlik" gərkdir! Burada Bilgə xanın bir kəlamını ya da salmaq da yerinə düşərdi: "Türklərim, cəmi bəylərim, cəmi millətim! Qazanıb el tutduğum bu yerdən, xaqanımdan ayrılmasan, yaxşılıq görəcəksən. Evində oturacaq, dərdsiz olacaqsan. Sözlərimdə yanlış varmı?

"EY TÜRK! TİTRƏ VƏ ÖZÜNƏ DÖN! SƏN ÖZÜNƏ DÖNƏNDƏ GÜCLÜ VƏ BASILMAZ OLARSAN!" Bunun üçün, ilk növbədə, türk dillərinin aşağıda qeyd olunan müasir problemlərinin həll edilməsi ön plana çəkilməlidir:

1. TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜÇÜN ORTAQLI DİLÖYRƏNMƏ VASİTƏLƏRİNİN (DƏRSLİK, DƏRS VƏSAİTİ VƏ S.) YARADILMASI VƏ NƏŞRİNİN VACİBLİYİ. Türk xalqlarının orta ixtisas və ali məktəblərində tələbə mübadiləsi yolu ilə təhsil almanın səmərəliliyini artırmaq məqsədilə, ayrı-ayrı türk dilləri ilə ortaqlı xüsusi dərsliklər, dərs vəsaitləri, metodik göstərişlər hazırlanması, həmçinin, nitq təcrübəsi keçmələri üçün münasib dilöyrənmə mühitinin yaradılması da nə-

zərə alınmalıdır. Bu məqsədlə tələbələrin təhsil aldığı ölkədə yerli türk əhalisi ilə gündəlik ünsiyyət saxlanmasını təmin etmək ən vacib şərtlərdən biridir.

Yəni, Azərbaycanda təhsil alan Türkiyə, eləcə də Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan və s. ölkələrin tələbələri üçün "Azərbaycan-türk dili"ndən dilöyrənmə, yaxud Türkiyədə təhsil alan Azərbaycan tələbələri üçün "Türk dili"ndən dilöyrənmə (həmçinin, digər türk xalqlarının tələbələri üçün hər bir ölkədə eyni tipli dilöyrənmə) vasitələrinin - dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, danışq lüğətlərinin və şəkilli lüğətlərin, dilöyrənmə üçün zəruri olan xüsusi metodik göstəricilərin, əyani vasitələrin hazırlanıb çap edilməsi, tələbələrin həmin tədris vasitələri ilə təmin olunması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Əlbəttə, hər bir ölkənin ali məktəblərində türk (Azərbaycan - türk, qazax, özbək, qırğız, türkmən və s.) dilini və yaxud başqa türk dillərindən birini tədris etmək üçün hər iki dili (türk - qazax, türk - özbək, türk - qırğız, türk - türkmən və s.) yaxşı bilən ən təcrübəli müəllimlər işə cəlb olunmalıdır.

2. TÜRK XALQLARININ MƏNƏVİ-MƏDƏNİYYƏTİ SAHƏLƏRİNDƏ KEÇİRİLƏN TƏDBİRLƏRİN HAZIRLANMASI VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ ZƏRURİLİYİ. Qədim və zəngin mənəvi-mədəniyyət irsinə malik olan müasir türk xalqları arasında siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə olduğu kimi, mənəvi-mədəniyyət sahələrində də milli zəminə söykənmək və bəşəri dəyərlərə yiyələnməklə həyata keçirilən bütün tədbirlər, o cümlə-

dən, yazarlar birliklərinin, mədəniyyət və incəsənət ustalarının görüşləri, teatr və konsert ansambllarının qastrol-ları, folklor festivallarının (şifahi ədəbiyyatın müxtəlif janrlarının inkişaf etdirilməsinə və şifahi ifasına həsr olunmuş tədbirlər, musiqi və rəqs truppalarının çıxışları və s.) təşkil edilməsinin Vahid Mərkəzdən idarə olunması məqsədilə Türk Xalqlarının Mənəvi-Mədəniyyət Mərkə-zinin yaradılması vacibdir. Türk Xalqlarının Mənəvi-Mədəniyyət Mərkəzinin Türk dövlətlərindən birinin paytaxtında, o cümlədən Bakıda yaradılması məqsədə-uyğun olardı. Çünki Bakı özünün coğrafi mövqeyinə görə, Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasında yerləşən strateji körpü kimi Türk dövlətləri arasında əlaqələndirmə funksiyasını daha yaxşı yerinə yetirə bilər.

Bizim mülahizəmizə görə, Türk Xalqlarının Mənəvi-Mədəniyyət Mərkəzi öz idarəetmə işini elə qurmalıdır ki, onun həyata keçirdiyi tədbirlər həm ardıcıl, həm davamlı, həm də türk xalqlarının qədim mədəni irsi üzərində yeni-yeni mədəniyyət sahələrinin birgə yaradılmasına və yayılmasına geniş dairədə imkan versin. Həm də elə etmək lazımdır ki, türk xalqlarının mənəvi-mədəniy-yətinin bütün sahələri, qabaqcadan hazırlanmış plan üzrə ildə bir dəfə ayrı-ayrı müstəqil Türk dövlətlərində, həmçinin, Rusiya Federasiyasındakı türk xalqlarının muxtar qurumlarında, İranda yaşayan Azərbaycan türkləri, İraqdakı Kərkük türkləri, Əfqanıstandakı Əfşar-lar, Çindəki sarı uyuğurların mədəniyyət mərkəzlərində çıxış etsinlər. Belə tədbirləri türk xalqlarının Mədəniyyət

öngünlüyü və ya ayılığı adı altında keçirmək daha münasib olardı. Əlbəttə, belə tədbirlərin keçirilməsi zamanı digər xarici ölkələrdə yığcam halda yaşayan türklərin - soydaş-larımızın görüşünə getməyi də unutmaq olmaz.

3. XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ YIĞCAM HALDA YA-ŞAYAN TÜRKLƏR - SOYDAŞLARIMIZLA ƏLAQƏ-LƏR YARADILMASININ VACİBLİYİ. Dünyada, eləcə də, Türk dünyasında baş verən ictimai-siyasi hadisələrin törətdiyi acnacaqlı vəziyyət nəticəsində milyonlarla türk-lər öz dədə-baba torpaqlarından ya zorla qovulmuş, başqa bölgələrə köçürülmüş, qaçqın düşmüş və beləliklə də, planetimizin onlarla ölkələrində özlərinə sığınacaq tap-mışdır. Onların müəyyən hissəsi yaşadıkları ölkələrin və-təndaşları olmuşlar, əksəriyyəti isə müvəqqəti mühacirət həyatı keçirmiş və indi də həmin həyatı davam etdir-məkdədirlər. Lakin onların hamısı, heç şübhəsiz ki, vətən eşqi, vətən ruhu ilə yaşayır, qərqlikdə od-alov olub yan-salar da, özlərinin Vətənini, soyköklərini, milli adət-ənə-nələrimizi unutmamışlar, qərbi ölkələrdə xalqımızın tari-xən təşəkkül tapmış əlamətdar günlərimizi, xalq bayram-larımızı təntənə ilə qeyd edirlər, hətta, bayram günlərimiz barədə yerli xalqlara məlumatlar da verirlər...

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdə yaşa-yan soydaşlarımızın əksəriyyəti milli sərvətimiz olan ana dilimizi övladlarına və ya nəvə-nəticələrinə öyrətmək məqsədilə bir çox ölkələrdə - şəhərlərdə ana dilini öyrə-dən "Bazar günü" məktəbləri yaratmışlar. Məsələn, Ru-siya Federasiyasının Tümen şəhərində 150 mindən çox

soydaşımız yaşayır. Onlar ana dilimizi və mənəvi mədəniyyətimizi öz övladlarına öyrətmək üçün yerli dövlət orqanlarının yaxından köməyi ilə Tümen şəhərində soydaşlarımıza xidmət edən 4 "Bazar günü" məktəbi təşkil etmişlər. Bu məktəblər "Azərbaycan dili" və "Azərbaycan tarixi" dərslərləri əldə etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Naziri prof. M.Mərdanova məktubla müraciət etmişlər. Nazirlik isə, "Bazar günü" məktəblərinin təşəbbüsünü sevinclə qarşılamış və Tümenə lazımı qədər təmənnasız olaraq dərslərlər göndərmişdir. Nazirliyin bu təşəbbüsü təqdирə layiqdir...

Türk dillərinin yuxarıda qeyd olunan müasir problemləri ilə bağlı Azərbaycan Atatürk Mərkəzində də geniş miqyaslı araşdırmalar aparılır. O, cümlədən, Mərkəzin rəhbəri, Millət vəkili, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərovun "Azərbaycanşünaslığa giriş" (Bakı, 2002), "Qədim türk ədəbiyyatı" (Bakı, 2004), "Azərbaycanşünaslığın əsasları" (Bakı, 2005) və s. kitabları çap olunmuşdur. Həmçinin, professor Nizami Cəfərovun gərgin əməyin nəticəsi olan dörd cildlik "Türk xalqları ədəbiyyatı" da 2007-ci ildə elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur.

Bu münasibətlə, prof. M. Çobanov "Türk ədəbi dilləri birliyinin praktik aspektləri" mövzusunı təzislər halında və "Türk ədəbi dilləri birliyinin linqvistik aspektləri" mövzusunı ayrıca araşdırmışdır.

*("Şərqi səsi" qəzeti, № 07-08 (179-180), mart, 2006),
("Elm və təhsil" qəzeti, № 09-10 (181-182), aprel, 2006)*

*"Cəbhədə qılını, məclisdə gözəl
niqə malik olanlar qəhrəmandır".*

M.S.Ordubadı.

7. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN PRAKTİK ASPEKTLƏRİ

Müasir dünyada baş verən qloballaşma prosesində Türk xalqlarının da əvvəlcə öz aralarında iqtisadi, mədəni və mənəvi cəhətdən qloballaşması daim gündəmdə olmalıdır. Onu da qeyd etmək ki, türk xalqlarının qloballaşması prosesində türk dillərinin (əlbəttə, ədəbi dillərinin) birliyinə doğru istiqamət götürülməsində "dil birliyi" ön başlıca körpü rolunu oynayır. Məhz buna görə də, biz hələ 2000-ci ildə IV uluslararası Türk dili Qurultayında "Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru" mövzusunda nəzəri xarakterli məruzə ilə çıxış etdik və elə həmin ildə bu məruzə eyni adlı kitabımda çap olundu. Həmçinin, 2006-cı ildə I Türkoloji Qurultayın 80 illiyi münasibəti ilə "I Türkoloji Qurultay və Türk dillərinin müasir problemləri" mövzusunda tarixi-nəzəri xarakterli araşdırma hazırladım və həmin araşdırma eyni adlı kitabımda çap olundu...

Yuxarıda qeyd olunan tədqiqat işləri isə, Türk ədəbi dilləri birliyinin praktik aspektlərinin araşdırılmasını gündəmə gətirdi. Çünki Türk dilləri birliyinə doğru gedən bütün yollar dillərin praktiki istiqamətlərinin araşdırılması

körpüsündən keçir. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, Türk ədəbi dilləri birliyinin praktik aspektlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Türk ədəbi dilləri birliyinin linqvistik aspektləri.
2. Türk ədəbi dilləri birliyinin tarixi aspektləri.
3. Türk ədəbi dilləri birliyinin coğrafi (areal) aspektləri.
4. Türk ədəbi dilləri birliyinin etnonimik aspektləri.
5. Türk ədəbi dilləri birliyinin antroponimik aspektləri.
6. Türk ədəbi dilləri birliyinin etikonik aspektləri.
7. Türk ədəbi dilləri birliyinin qohumluq aspektləri.
8. Türk ədəbi dilləri birliyinin etnoqrafik aspektləri.
9. Türk ədəbi dilləri birliyinin mədəniyyəti aspektləri.
10. Türk ədəbi dilləri birliyinin mənəviyyət aspektləri.

1. Burada yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, **"TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN LİNGVİSTİK ASPEKT-LƏRİ"** mövzusu VI Uluslararası Türk Dil Qurultayına həsr olunan simpoziumun gündəliyinə salınmışdır. Buna görə də, bu mövzu ayrıca araşdırılmışdır...

Məhz buna görə də, Türk ədəbi dilləri birliyinin digər praktik aspektləri tezislər halında verilmişdir.

2. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN TARİXİ ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin tarixi aspektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, türk dillərinin ən qədim dövrlərdən üzü bəri tirə-qəbilə - tayfa-xalq və millətin təşəkkülətmə tarixi nəzərdə tutulur. Onu da qeyd etmək ki, türk dilləri mədəniyyəti və mənəviyyəti ilə bağlı

olan araşdırmalarda türk xalqlarının və türk dillərinin 10-12 min illik tarixi barədə müxtəlif mülahizələr vardır. Biz, bu mülahizələr üzərində dayanmağı lazım bilmədik. Çünki, bu mülahizələr barədə türk dillərinin əksəriyyə-tində lazımı qədər sanballı məlumatlar verilmişdir...

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, burada ancaq türk dillə-rinin ümumi və fərdi istiqamətdə təşəkkülətmə tərzinə nəzər salınacaqdır. Onu da qeyd etmək ki, bu problemlərlə həm türk xalqlarının özlərinin türkoloq alimləri, həm də xarici ölkələrin 20 nəfərdən çox tanınmış türkoloq alim-ləri məşğul olmuşdur.

Lakin türk dillərinin təşəkkülətmə mərhələləri barədə bu alimlərin fikir və mülahizələri arasında, hələ də, eyniy-yət yoxdur. Onların hər biri türk dillərinin təşəkkülətmə tarixinə dair müxtəlif mərhələlər irəli sürmüşlər. Onların arasında tarixilik baxımdan nisbətən fərqlənən N.A.Bas-kakovun tarixi bölgüsüdür. O, özünün mülahizəsinə görə, türk dillərinin təşəkkülətmə tarixini altı mərhələyə bölmüşdür. Lakin, bu mülahizələrlə razılaşmaq çətindir...

Çünki, hər hansı bir dilin, o cümlədən də, Altay dilləri ailəsinə mənsub olan türk dillərinin tarixini də həmin dillərin daşıyıcıları olan xalqların tarixi inkişaf mərhələ-lərinə uyğun olaraq, müxtəlif mərhələlərə bölmək lazı-mdır. Lakin N. Baskakovun, eləcə də, bəzi digər türkoloq alimlərin araşdırmalarında da belə qüsurlara yol verilmişdir.

Məlumdur ki, müasir tarixşünaslıqda insan cəmiy-yətinin tarixi ən qədim, qədim, orta əsrlər, yeni dövr və ən

yeni dövr olmaqla bir neçə mərhələyə bölünmüşdür. Deməli, türk dillərinin təşəkkül tarixi də bu aspektdə tarixi mərhələlərə bölünməlidir.

1. Türk dillərinin ən qədim dövrü. Bu dövr eramızdan əvvəl 12-10-cu minilliklərdən başlanır və eramızdan əvvəl III-II minillikləri, yəni yazıyaqədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə şumer dilində "Bilqamış"dastanı yaranmış və yazıya köçürülmüşdür. Bu mərhələ tarixdə Şumer dövrü adlanır.

2. Türk dillərinin qədim dövrü. Bu dövr eramızdan əvvəl ikinci minillikdən başlanır və bizim eradan əvvəlki III əsrə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövr Türk dillərinin tarixində Altay epoxası adlanır. Bu dövrdə Altay dilləri ailəsinə mənsub olan Türk dilləri monqol-mancur-tunqus dillərindən, demək olar ki, tamamilə ayrılır və yeni bir dil iailəsi kimi təşəkkül tapır.

3. Türk dillərinin son qədim dövrü. Bu dövr eramızdan əvvəl III əsrdən başlanır və bizim eranın beşinci əsrinə qədər davam edir. Bu dövr Türk dillərinin tarixində qədim Hun dövrü adlanır. Bu mərhələdə Türk dilləri Qərbi Hun və Şərqi Hun dilləri olmaqla iki budağa ayrılır. Bizim eranın ilk əsrlərindən, öz növbəsində, Qərbi Hun budağı Bulqar və Oğuz-karluq-qıpçaq; Şərqi Hun budağı isə, Uyğur-Oğuz və Oğuz-qıpçaq yarımqruplarına ayrılır.

4. Türk dillərinin erkən orta əsrlər dövrü. Bu dövr eramızın V- X əsrlərini əhatə edir. Bu dövrdə Türk dil-

lərinin Bulqar yarım budağı xəzər və bulqar; Oğuz-karluq-qıpçaq yarım budağı Qıpçaq-Oğuz və karluq; Uyğur-Oğuz yarım budağı əvvəlcə Uyğur-tükyük, sonra isə, qədim uyğur və qədim oğuz; Qırğız-qıpçaq yarım budağı isə, qədim qırğız qrupuna ayrılır. Elə bu mərhələnin sonlarına yaxın Qıpçaq-Oğuz qrupu, öz növbəsində, qıpçaq və oğuz olmaqla iki müstəqil qrupa ayrılır.

5. Türk dillərinin orta türk dövrü. Bu dövr eramızın XI-XV əsrlərini əhatə edir. Bu dövrdə Qıpçaq qrupu əvvəlcə qıpçaq-bulqar və qıpçaq-polovets (qıpçaq-polovets və qıpçaq-noğay) yarımqruplarına; Oğuz qrupu Oğuz-bulqar, Oğuz-sulcuq, Oğuz-türkmən; Karluq qrupu karluq-xorəzm, karluq-uyğur yarımqruplarına; Uyğur-tükyük qrupu tuba (tuvin-karakas) yarımqrupuna; Uyğur-oğuz yarım budağı yaqut: Uyğur-oğuz və Qırğız- qıpçaq yarım budaqlarından xakas (xakas və altay dilləri): Qədim Qırğız qrupu isə Altay (cənub dialektləri) və qırğız yarımqruplarına və ya dillərinə ayrılır.

6. Türk dillərinin yeni dövrü. Bu dövr XVI əsrdən XX əsrin birinci rübünə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Bulqar qrupundan çuvaş; Qıpçaq-bulqar yarımqrupundan tatar, başqırd; Qıpçaq-polovets yarımqrupundan karam, kumık, qaraçay, balkar, Krım tatarlarının dili; Qıpçaq-noqay yarımqrupundan noqay, qaraqalpak, qazax, özbək dilinin dialektləri; Oğuz-bulqar yarımqrupundan qaqauz, Balkan türk şivələri; Oğuz-səlcuq yarımqrupundan Azərbaycan-türk, türk (Osmanlı türkcəsi), Krım tatar

dilinin cənub dialektləri; Oğuz-türkmən yarımqrupundan türkmən, truxmen (tərəkəmə); Karluq-Xorəzm yarımqrupundan özbək və yeni uyğur; Tuba yarımqrupundan tuvin, karakas; Yaqut dilindən yaqut; Xakas yarımqrupundan xakas, kamasin, şor, çulım, Altay yarımqrupundan Altay dilinin cənub dialektləri, sarıuyğurların dili; qırğız dilindən isə müasir qırğız dili törəyib təşəkkül tapmışdır.

7. Türk dillərinin ən yeni dövrü. Ən yeni dövr dedikdə, hər şeydən əvvəl, I Türkoloji Qurultaydan (Bakı, 1926) bu günə qədər olan dövr nəzərdə tutulur. Çünki I Türkoloji qurultayın çağırılması o dövr üçün (səbiq Sovet imperiyasının imperiya siyasətinin gücləndiyi və represiyaların baş alıb getdiyi bir dövrdə) türk xalqlarının həyatında və dillərinin inkişaf etdirilməsi sahəsində müəyyən problemlərin qarşıya qoyulması və həyata keçirilməsi barədə proqram xarakterli qərar layihələrinin irəli sürülməsi çox böyük hadisə idi. Ona görə ki, bu qurultayın qəbul edəcəyi qərarların türk xalqlarının həyatında, o cümlədən, məarif təhsil, əlifba, terminologiya, imla, türk dillərinin tədrisi, elmi-mədəni və s. sahələrinin inkişaf etdirilməsi kimi əhəmiyyətli rol oynayacağından xəbər verirdi...

Deməli, Türk dillərinin istər ümumi, istərsə də fərdi istiqamətdə təşəkkülətmə və sonrakı dövrlərdə inkişaf etmə tarixi yuxarıda qeyd olunan mərhələlər üzrə hərtərəfli araşdırılmalıdır.

3. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN COĞRAFI (AREAL) ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin coğrafi (yayılma arealları) aspektləri dedikdə, hər şeydən

əvvəl, ən qədim dövrlərdən üzü bəri, yəni bu günümüze qədər Türk dillərinin istər ümumi, istərsə də fərdi-müstəqil halda yayıldığı areallar da tarixi-coğrafi baxımdan hərtərəfli araşdırılması və ayrıca Türk dillərinin tarixi atlasının hazırlanması nəzərdə tutulur. Əlbəttə, Türk ədəbi dilləri birliyinin coğrafi (arealları) aspektlərinin araşdırılması prosesində xalqlarımızın tarixi möhürü olan makro və mikro toponim və hidronimlərin də linqvistik baxımdan araşdırılması da ön plana çəkilməlidir.

4. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN ETNONİMİK ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin etnonimik aspektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, hər hansı bir etnosun və ya etnik qrupun (qəbilə, tayfa, xalq, millət və s.) təşəkkülətmə və inkişaf etmə tarixinin tarixi və coğrafi aspektlərinin linqvistik aspektdə araşdırılması nəzərdə tutulur. Məsələn, Azərbaycan-türk, özbək, türk (Osmanlı türkcəsi) qazax, qırğız, türkmən, başqırd, çuvaş, tatar, qaqauz, qıpçaq, karluq, oğuz və s.

Deməli, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Altay dilləri ailəsinə məhsus olan bütün Türk dillərinin etnonimləri həm ümumi Türkoloji, həm də fərdi-müstəqil dillərinin etnonimikasında tarixi və coğrafi baxımdan linqvistik aspektdə hər tərəfli araşdırılması daim gündəmdə olmalıdır.

5. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN ANTROPONİMİK ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin antroponimik aspektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı şəxs adlarını-şəxsi adını, atasının adını və soyadını,

həmçinin, ayrı-ayrı şəxslərin qəbul etdikləri təxəllüsləri və ya ictimaiyyət tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərə verilən ləqəblərin təşəkkülətmə tarixi və inkişaf mərhələləri tarixi və coğrafi baxımdan, linqvistik aspektdə həm ümumi türkoloji, həm də xüsusi dilçilik (Azərbaycan dilçiliyi, Özbək dilçiliyi və s.) aspektdə araşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Çünki hər bir şəxs adı da, toponim də türk xalqlarının tarixinin müəyyən bir səhifəsini özündə qoruyub saxlayır...

6. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN ETİKONİK ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin etikonik aspektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, həm yaşayış yerinin və ya ərazinin, həm də həmin ərazidə yaşayan etnosun (qəbilə, tayfa, xalq və s.) eyni adla adlandırılması məsələlərinin, həm qədim və orta əsrlər, həm də müasir tarixçilərin və coğrafiyaçıların tədqiqatları əsasında araşdırılması nəzərdə tutulur. Məsələn, Azərbaycan-ərazi bildirir: Azərbaycan Respublikası. Azərbaycan-bu ərazidə ən qədim dövrlərdən məskən salmış (Azərbaycan türklərinin) Azərbaycan xalqının adını bildirir; Ukrayna-ərazinin adını bildirir: Ukrayna Respublikası; Ukrayna-həmin ərazidə yaşayan xalqın adını bildirir. Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan-türk dilində həm etnos (qəbilə, tayfa və s.), həm də kənd adlarının eyni adla adlandırılmasını bildirən sözləri də etikonik qrupa aid etmək olar. Məsələn, İmir-ərazinin adını bildirir: İmir kəndi (Azərbaycanda, Borçalıda); İmir-türk mənşəli nəslin, qəbilənin və ya tayfanın adını bildirir; İmir-antropnim-şəxs adını bildirir: şair İmir Məmmədli və s.

7. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN QOHUMLUQ ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin qohumluq aspektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, türk dillərinin həm bir-biri ilə geneoloji baxımdan qohumluğu, həm də türk dillərinin digər dil ailələrinə mənsub olan monqol dilləri (monqol, buryat, kalmıq, monqor, boan və s.), tunqus dilləri (tunqus, eveng, neqidal və s.), mancır dilləri qrupuna (mancır, nanay, udey, ulç, oroç və s.) daxil olan dillərlə qohumluğunun tarixi və coğrafi baxımdan linqvistik aspektdə öyrədilməsi nəzərdə tutulur. Əlbəttə, Türk dillərinin qohumluğunun araşdırılması Türk dilləri birliyinin gələcək tədqiqatı baxımdan çox material verə bilər...

8. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN ETNOQRAFİK ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin etnoqrafik aspektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının etnoqrafiyası nəzərdə tutulur. Etnoqrafiya sözü latın dilinə məxsus olan "ethnos" (nəsl-tirə, qəbilə, tayfa, xalq) və "qrafiya" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, Azərbaycan dilində ümumi mənası "ictimai elm" olub, etnosun-nəslin-tirənin, qəbilənin, tayfanın və xalqın etnik birliyini, onun etnogenezisini, məişətini, tarixi mədəniyyət münasibətlərini və onun sahələrini öyrənir.

Etnoqrafiyanın əsas predmetini xalqın mədəniyyətinin gündəlik məişət, adət-ənənələr və onun etik xüsusiyyətləri, həmçinin, xalqın tarixi və müasir maddi və mənəvi mədəniyyətinin tarixi, coğrafi və etnik baxımından, linqvistik aspektdə araşdırılmasını təşkil edir. Bu mənada,

Türk ədəbi dilləri birliyinin etnoqrafik aspektdə araşdırılması həm ümumtürkoloji, həm də xüsusi dilçilik istiqamətdə aparılmalıdır.

9. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN MƏDƏNİYYƏT ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin mədəniyyət aspektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, bəşəriyyət tarixinin keçdiyi üç dövrün (vəhşilik, barbarlıq, sivilizasiya) üçüncü mərhələsinin dəyərlərini bildirən mədəniyyət həm cəmiyyət və insanın tarixən əldə etdiyi müəyyən nailiyyət, həm də elm, texnika, incəsənət sahəsində qazanılmış nailiyyətlər, həmçinin, həyatın və dövlət işinin təşkilində, səhiyyədə, maarif və təhsil sahəsində, məişətdə və s. Türk xalqlarının ümumtürkoloji və ayrı-ayrı türk xalqlarının əldə etdiyi nailiyyətlərin linqvistik aspektdə araşdırılması nəzərdə tutulur. Əlbəttə, bu sahənin tarixi, coğrafi (arcal) və etnik baxımdan ətraflı araşdırılması istər ayrı-ayrı türk xalqlarının, istərsə də bütövlükdə, türk xalqlarının, mədəni-maarif və mədəni-kütləvi sahələrdə qloballaşmalı və sonra isə, türklər bütöv halda bəşəri qloballaşmaya qovuşmalıdır. Bu baxımdan türk xalqlarının mədəniyyəti həm ayrı-ayrı xalqların, həm də ümumtürkoloji cəhətdən tarixi və linqvistik baxımdan ətraflı araşdırılmalıdır.

10. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN MƏNƏVİ ASPEKTLƏRİ. Türk ədəbi dilləri birliyinin mənəviyyət aspektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının tarixən əqli, fiziki, zehni, ruhi, əxlaqi və bütövlükdə, ruhi alə-

mi ilə bağlı olan əldə etdiyi nailiyyətlərin linqvistik baxımdan araşdırılması nəzərdə tutulur. Həmçinin, türk xalqlarının uşaq çağlarından insanpərvərlik, vətənpərvərlik, kollektivçilik kimi mənəvi prinsipləri ilə yanaşı, gənclərdə xarakterin tərbiyə edilməsi, o cümlədən, intizamlılıq, mütəşəkkillik, dəyanətlik, vicdanlılıq, namusluluq və s. mənəvi keyfiyyətlərin aşılması da daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, "Millətin ən mühüm kapitalı-xalqın mənəvi keyfiyyətləridir" (N.Q.Çernişevski).

Buraya kimi qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Türk ədəbi dilləri birliyinin əsas və ən mühüm yolu dil birliyinin praktik istiqamətlərinin ətraflı və mü-kəmməl şəkildə öyrənilməsindən və həyatda tətbiq edilməsindən asılıdır...

Mahmud Kaşğarlı ili-2008

*"Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər
öz ana dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar
və o dildə elm və fənni övladi-millətə
verməlidirlər". ("Kəşkül" qəzetindən).*

8. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ BİRLİYİNİN LİŊQVİSTİK ASPEKTLƏRİ

Cari ilin Mahmud Kaşğarlı ili elan edilməsi, heç də, təsadüfi deyil. Bu ili bütün Türk dünyasının ən yadda qalan ili saymaq olar. Məhz buna görə də, Mahmud Kaşğarlının şərəfinə elan olunmuş bu fəxarətli ili və bu möhtəşəm elmi simpoziumdakı məruzəmi də elə Mahmud Kaşğarlının ən müdrik bir kəlamları ilə başlamaq istəyirəm. Mahmud Kaşğarlı peyğəmbərcəsinə türk xalqlarının gələcək inkişafını görmüş və bu münasibətlə özünün məşhur "Divani-lügət-it-türk" kitabında yazmışdır: "Türkün dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti uzun sürəcək". Təxminən min il bundan əvvəl söylənmiş bu ifadə bu günümüzə - Türk dünyasının həyatı ilə necə də həm-ahəng səslənir.

Biz də Türkologiyanın, eləcə də, dünya humanitar elmləri və mədəniyyəti xəzinəsinin ən qiymətli incisi sayılan məşhur "Divani-lügət-it-türk" divanının daim parlaq və işıqlı şüaları altında müasir dövr üçün müasir və aktual problemlərin açılması və araşdırılması sahəsində, az da olsa, müəyyən işlər görmüşük.

Mahmud Kaşğarlı "Divani..." bütün türk xalqlarının ortaq mədəniyyət xəzinəsi olmasını nəzərə alaraq, bu ideya işığında "Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru" (2000-ci ildə IV Uluslararası Türk Dili Qurultayının Plenar iclasında məruzə ilə çıxış etmişəm və Bakıda eyni adlı kitab nəşr etdirmişəm), "Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi" (2001-ci ildə Trabzon və çevrəsi Uluslararası Tarix-Dil-Ədəbiyyat Simpoziumunda məruzə ilə çıxış etmişəm və Bakıda eyni adlı kitab çap etdirmişəm), "I Türkoloji Qurultay və Türk dillərinin müasir problemləri" (2006-cı ildə Bakıda eyni adlı kitab çap etdirmişəm) və "Türk ədəbi dillər birliyinin linqvistik aspektləri" mövzularında araşdırmalar aparmışam.

Yuxarıda adları qeyd olunan araşdırmalarda türk xalqlarının və türk dillərinin müasir ictimai-siyasi vəziyyətini, yeni Müstəqil Dövlətlərinin yaradılması və ana dillərinin rəsmi Dövlət dili elan edilməsi, türk xalqları arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin gündəndən gücləndiyi və inkişaf etdiyi şəraitdə türk dilləri birliyinə doğru yeni bir addım atılması ən aktual problemlər kimi ətraflı şərh olunmuşdur. Həmin prob-

lemlər arasında Türk dillərinin hamısı üçün latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi, türk dillərinin vahid elmi konsepsiya üzrə araşdırılması, türk dillərinin təşəkkülü tarixinin vahid elmi istiqamətdə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq olunması, vahid əlifba sistemində mətbuat orqanlarının və vahid radio və televiziya yayımları Mərkəzinin yaradılması, Vahid Mədəni Mərkəzin təsis olunması, bədii irsin araşdırılması və nəşri Mərkəzinin təşkil edilməsi, Vahid Elmi Əlaqələndirmə Mərkəzinin yaradılması, Ümumtürk ensiklopediyası və izahlı lüğətlərin hazırlanması və nəşri Mərkəzinin yaradılması, həmçinin, Türk ölkələrinin hamısının universitetlərinin birində Vahid Tədris planı və Vahid Tədris proqramları ilə fəaliyyət göstərən Tarix-filologiya fakültələrinin təsis edilməsi və s. məsələlər və ya tövsiyələr geniş şərh olunmuşdur.

Artıq, Azərbaycan və digər ölkələrdə bizim IV Uluslararası Türk dili qurultayında qaldırdığımız problemlərin həlli istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. O cümlədən, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda "Atatürk Mərkəzi" yaradılmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu Mərkəzdə bir neçə il ərzində ümumi türkoloji araşdırmalar sahəsində müəyyən qədər ürəkəçən işlər görülmüşdür.

Xüsusi ilə, bizim məruzəmizin 8-ci tezisində qeyd olunan "Türk ölkələrinin ali məktəblərində vahid tədris planı və vahid proqramlar üzrə fəaliyyət göstərən tarix-filologiya fakültəsinin təsis edilməsi" sahəsində Atatürk

Mərkəzinin rəhbəri, prof. Nizami Cəfərov "Qədim Türk ədəbiyyatı" (Bakı 2004), "Türk xalqları ədəbiyyatı" adı altında iri həcmli 4 cildlik tədris müntəxabat xarakterli kitab çap etdirmişdir.

"Türk xalqları ədəbiyyatı" kitabında Türk xalqları ədəbiyyatı qədim dövrdən üzü bəri tarixi yönümdə ümumtürkoloji aspektdə dərinlənən araşdırılmışdır. Bir sözlə, türk xalqları tarixində ilk dəfə "Qədim Türk ədəbiyyatı" kursu yaradılmışdır. Yerdə qalan dörd cildə isə tarixi mərhələlər üzrə ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbiyyatından seçmələr verilmiş, tarixi-xronoloji müntəxabat yaradılmışdır. Əlbəttə, prof. Nizami Cəfərovun bu təşəbbüsünü alqışlamaq və Türk ölkələrində yaymaq məqsəduyğun olardı.

Artıq, "Türk Ədəbi dillərinin birliyinə doğru" mövzusunda çıxış etdiyim məruzənin beşinci tezisi, yəni "Türk xalqları üçün Vahid radio və televiziya yayımları Mərkəzinin yaradılması" sahəsində də geniş şəkildə təşkilatı işlər aparılır. Yəqin ki, yaxın vaxtlarda Türk Dünyası Ümumtürk radio və televiziya yayımlarını dinləyəcəkdir.

Məhz yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, biz də, bu günkü Elmi Konfransdakı məruzəmizi "Türk ədəbi dilləri birliyinin linqvistik aspektləri" nə həsr etmişik. Bu problemin araşdırılmasına keçməzdən əvvəl, türk dillərinin tarixinə və tarixi mənbələrinə qısaca nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Məlumunuz olduğu kimi, hələ Altay epoxasından üzü bəri tarixən türklər Avrasiyanın geniş ərazisində yayılmış və müxtəlif xalqlarla, o cümlədən skiflər-quzlar yunlarla, Orta Asiya və Qafqaz türkləri farslarla, Qərbi hunlar avropalılarla, Şərqi hunlar çinlilərlə ünsiyyətdə və müxtəlif əlaqələrdə olmuşlar.

Qədim türklər ilk yazını yaratsalar da, nə qədim heroqliflərini, nə Orxon-Yenisey, Uyqur yazılarını qoruyub saxlaya bilməmişlər. Bu da, şübhəsiz ki, türklərin tarix boyunca milli düşüncələrinin və ana dillərinin saflığını və şəffaflığını qoruyub saxlamağa imkan verməmişdir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif əlifbalardan (ərəb, latın, kiril və s.) istifadə etmələrinə gətirib çıxarmış və beləliklə də, başqa dillərdən yerli-yersiz müxtəlif sözlər almasına və özlərinin doğma ana dillərinin bir çox sözlərinin unudulmasına geniş şərait yaratmışdır.

Tarixdən məlum olduğu kimi, indi türklər dünyanın bir çox ölkələrində yayılıb və onların bir neçə dövlət qurumları vardır. Buna görə də, vahid güclü, qüdrəti türklüyümüzü yaratmaq üçün onların hamısının ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmələrinə imkan verə bilən vahid türk dili və mədəniyyəti sistemini yaratmaq barədə düşünmək, onların həmrəyliyi gücləndirmək ən vacib şərtlərdən biridir.

Məhz buna görə də, türklüyümüzə və türk dillərinin birliyinə doğru getmək üçün, hər şeydən əvvəl, türk dillərinin türkəsilli sözlərinin vahid orfoqrafiya və orfoepiya lüğətləri, sahə terminləri lüğətləri, izahlı lüğətlər, təkmə-

nalı sözlər, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və antonimlər lüğətləri, həmçinin, qarşılıqlı qrammatik kateqoriyalar (şəkilçilər və köməkçi sözlər) lüğəti hazırlamalı; həmçinin, türk dillərinin mövcud lüğətləri, o cümlədən Mahmud Kaşğarlının ("Divani lüğət-ti- türk"), R.Radlovun, Severtyanın, ayrı-ayrı türk dillərinin izahlı lüğətləri və s. üzərində ətraflı araşdırmalar aparmalı və türkəsilli sözlərin tarixi yönümlü lüğətləri hazırlanıb çap edilməlidir. Bu da, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı türk dilinin zəruri olduqda bir-birindən söz və ya termin almasına geniş imkanlar verir.

Əlbəttə, bunlardan əlavə türkəsilli sözlərin qeyri-türk dillərinə təsirini də tarixi yönümdə araşdırmalı və başqa dillərə keçən türk sözlərinin də lüğətini çap etmək də milli düşüncələrimizin inkişafı və genişlənməsi baxımından, böyük rol oynaya bilər. Həç şübhəsiz ki, bütün bunlar milli düşüncəmizin və milli təfəkkürümüzün təşəkkül tapmasında başlıca rol oynaya bilər və oynayacaqdır.

Bu mənada, dilimizin milli kökdə yenidən inkişaf etməsində, milli düşüncəmizin özünə qayıdışında və yenidən təşəkkül tapmasında və milliləşməsində tarixin qədim laylarında türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türk dilinin lüğət tərkibində fəal şəkildə işlənmiş və sonradan fəaliyyətdən qalmış sözlərimizin, o cümlədən boy (dastan), ozan(aşıq), oxuma (qiraət), dilmanc (sinxron tərcümə), dilmancılıq (sinxron tərcüməçilik), soy (tayfa, nəsil, xalq, millət), çağdaş (müasir), ölçü (meyar), və s.

sözlərin yenidən dilimizin lüğət tərkibinə qaytarılması milliləşmə-türkləşmə baxımından daha güclü təsiredici, həm də tariximizə, milli mədəniyyətimizə, milli mənəviyyatımıza qaydış üçün daha cəlbədicə rol oynaya bilər və az vaxt ərzində özünün müsbət təsirini göstərir.

Yaxud dilimizin "Kitabi-Dədə Qorqud" mərhələsində qadının öz ərinə müraciəti məqamında işlənmiş "Mənim görklüm!" kimi və s. incə, səmimi və ahəngdar məzmunlu ifadələrin dilimizə qaytarılması da dilimizin lüğət və ifadə xəzinəsinin zənginləşməsinə imkan verərdi.

Burada yeri gəlmişkən, tarixə bir ekskursiya etmək yerinə düşərdi. Türk dili və ya Azərbaycan-türk dili dedikdə, hər şeydən əvvəl, eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarında yaşayıb-yaratmış olan və tarixdə "Tarixin atası" kimi şöhrət tapmış Herodotun əsərlərində qeyd olunan qızların dili, qədim Çin və qədim türk heroqliflərinin yazıldığı mətnlərin dili, yəni qədim ümumtürk və ya Azərbaycan-türk dilinin varlığı, onun zəngin və ön qiymətli incisi sayılan, milli düşüncəmizin şah əsəri "Kitabi-Dədə-Qorqud" boylarının, Orxon-Yenisey və qədim uyğur yazılarının; XI əsrin görkəmli filoloq-alimi Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-it-Türk" adlanan məşhur lüğətinin, XI əsrdə yaşayıb-yaratmış Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu bilig" (Xoşbəxtliyə aparan elm), XII əsrdə yaşayıb-yaratmış Seyid Əhməd Yasəvinin türkdilli ədəbiyyatın şah əsəri sayılan "Divani-hikmət", XV əsrin görkəmli şair-alimi Əlişir Nəvainin "Müqayisəli lüğət"ni,

XII əsrdə yaşamış Rəşidəddinin "Oğuzların tarixi". XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Ş.İ.Xətəinin Azərbaycan türkcəsində yaratdığı "Divanı" və digər əsərlər Türklüyümüzə qaydışın ön yaxşı nümunələridir. Həmçinin, Altayların "Maday Qara", qırğızların "Manas", özbəklərin "Alpamış" dastanları; XIII - XIV əsrlərdə yaşamış Həsənoğlunun qəzəllərinin, "Divani- Əhməd Hərəmi"nin, Əlinin "Qiseyyi-Yusif", Qazi Bührənəddinin, Yunis Əmrənin; İ.Nəsiminin divanının, Ş.İ.Xətəinin və M.Füzulinin əsərlərinin dili və onların qədim daşıyıcılarının - türklərin dili (ümumi türki) nəzərdə tutulur. Belə demək mümkündürsə, müasir dövrdə dünyanın ən geniş ərazilərində yayılmış çağdaş türk dillərinin hamısı yuxarıda adları sadalanan türk dilli mənbələrin daşıyıcılarına tarixən ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmiş ümumtürk dilinə qaydış, yəni türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru istiqamət götürmək indiki halda (dünya ölkələrinin müxtəlif bölgələr üzrə müəyyən ittifaqlar yaratdığı mərhələdə) ön planda olmalıdır.

Burada yeri gəlmişkən M. Kaşğarlının lüğətindən bir nümunə götürmək də yerinə düşərdi:

*"Haçan görso, o türkdür",
Xalq ona deyəcəkdir
"Buna ululuq yaraşır",
Onda hər şey bitəcəkdir.*

Bu mənada, türklüyümüzü qorumaq, saxlamaq və onu tarixi köklərimiz üzərində kökləmək bütün türk xalqlarının ən önəmli borcu olmalıdır. Çünki tariximizə, milli

kökümüzə baxışlarımız, düşüncəmiz, amalımız, əqidə və inamımıza qayıdışımız milliləşməyə, dilimiz və türklüyümüz türklük yönündə köklənə bilməz.

Deməli, milli özünü dərk etmədən, milli dəyərlərə söykənmədən, milli düşüncə tərzini və şəraitini yaratmadan, nə xalqlarımızın türklüyündən, nə də ana dilimizin milli kökdə inkişaf etməsindən, səlisləşməsindən, zənginləşməsindən və sabitləşməsindən bəhs etmək məqbul sayıla bilməz. Çünki dil milli düşüncə, milli adət-ənənələri ilə xalq və ya ayrı-ayrı sosial-qurum vasitəsi ilə yaranır və bəlliliklə də, milli düşüncə sisteminə çevrilir. Bu da, şübhəsiz ki, milli düşüncə tərzinə, türk xalqlarının hamısı üçün vahid türk dili birliyinə qayıdışımız üçün əsas amildir.

Mahmud Kaşğarlı demişkən, türk dilini bilmədən dünya idarə oluna bilməz. Bu mülahizə, sanki, bizim- türk xalqlarının hazırkı durumu ilə bağlı deyilmişdir. İndi dünyanın üç qitəsində parəkəndə halda məskunlaşmış türk xalqları arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və s. əlaqələrin gücləndirilməsi, milli düşüncə tərzinə qayıdışımız üçün vahid türk dili birliyini yaratmadan türk dünyası idarə oluna bilməz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya elmində Altay dilləri ailəsi və onun təsnifi qəbul olunmuşdur. Altay dilləri ailəsinin ən böyük budağını, bəzi dilçilərin dediyi kimi, "Türk dilləri ailəsi" təşkil edir. Deməli, bir ailənin bir dili olduğu kimi, "Türk dilləri ailəsi"nin də (türk xalqlarının da) hamısı üçün vahid bir türk dili olmalı-

dır. Yəni, Türk dilləri ailəsinə məxsus olan bütün dillər o, cümlədən türk (Türkiyə), türk (Azərbaycan), özbək, qazax, qırğız, türkmən, tatar (Kırım), tatar (Kazan), başqırd, çuvaş, balkar, qaraçay, tuva, tuvin, uyğur, qaqauz, karaim, kumık, noqay, qara-qalpaq, balkan, truxmen, karakas, yaqut, xakas, kamasin, şor, çulun, altay, sarı uyğurların dili, əfşar, kerkük və s. dillər üçün vahid türki yaradılmalıdır.

Bizim mülahizəmizə görə yuxarıda adları çəkilən bütün türk xalqları hansı ölkədə yaşamasından, müstəqil dövlət qurumunun olub-olmamasından asılı olmayaraq, geneoloji baxımdan bir-birinə qohum olan, bir kökün budaqları olan bütün türk xalqları arasında bu və ya digər qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması, milli kökümüzə qayıdış məqsədi ilə onların hamısı üçün anlaşıqlı, başa düşülən bir ünsiyyət vasitəsinin-kök və ya ulu türk dilinin birliyinə doğru istiqamət götürmək üçün tarixi etnomədəniyyətimizin gələcək inkişaf perspektivlərinə yenidən baxılmalı və vahid bir məqsəd- hamı üçün vahid türk dilinin yaradılması yönündə (Azərbaycan- türk və Türkiyə- türk dillərinin bazası əsasında) hər bir türk xalqı öz ölkəsində bu istiqamətdə qabaqcadan düşünülmüş vahid tədbirlər planı üzrə fəaliyyət göstərməlidir.

Bizim mülahizələrimizə görə, çağdaş türk xalqları arasında vahid türk dili yaradılması, onları yenidən birbirilə qırılmaz tellərilə bağlayan, qovuşdura bilən mənəvi-psixoloji və mədəni mühitin geniş halda yaradılması üçün, ilk növbədə, müstəqil fəaliyyət göstərən hər bir

Türk dövlətində, həmçinin, müstəqilliyi olmayıb ayrı-ayrı ölkələrdə yığcam halda yaşayan Türk xalqları arasında da yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz kitablarda irəli sürülən və IV Uluslararası Türk dili Qurultayında maraqla qarşılanan təkliflərin geniş mənada həyatda vüsət alması məqsədi ilə hər bir Türk ölkəsində və türklərin yığcam halda yaşadıkları məkanda, geniş mənada, türk dillərinin birliyi, həmçinin, genoloji tarixi kökləri bir olan, vahid mənəviyyat bulağından qidalanan xalqların mənəvi-psixoloji və mədəni fəaliyyətini bir amal və ideya uğrunda mübarizəyə yönəltmək üçün hamı birləşməli, birgə fəaliyyət göstərməlidir.

Türk xalqlarının yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mənəvi-psixoloji və mədəni birliyin gələcək yolu "Dil birliyi" körpüsündən keçməlidir. Bu körpü Bilgə xanın dediyi kimi "Ey türk! Titrə və özünə dön! Sən özünə dönəndə güclü və basılmaz olarsan!" Bu həyati kəlamı sanki, türk xalqlarının bu günü üçün deyilmişdir.

Deməli, çağdaş dünyamızda baş verən bütün ictimai-siyasi hadisələr də, hətta, ölkələrin və xalqların bir-birinə inteqrasiyası da, qloballaşma da, bir sözlə, türk xalqlarının, ilk növbədə, öz arasında qloballaşması gündəmə gətirilməli və bu sahədə Türk dünyasının hər bir guşəsində sürətli iş aparılmalıdır. Hər bir fikir və düşüncə milli mənəvi və mədəni birliyə xidmət etməlidir.

Burada yeri gəlmişkən, XIX əsrin dördüncü rübündə tarixən Azərbaycan-türk xalqlarının mədəni mərkəzlərin-

dən biri olan Tiflis şəhərində nəşr olunan "Kəşkül" qəzetində çap olunmuş bir kəlamı qeyd etmək yerinə düşərdi. Həmin kəlamda deyilir:

"Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə elm və fənni övladimillətə verməlidirlər". Bu mənada, türk xalqları da, ilk növbədə, öz millətini əbədi saxlamağa can atmalı və məktəblərdə elm və fənləri də öz övladlarına ana dilində (ümumi türk dilində) tədris etməlidirlər. Belə olduqda, xalqlarımız kök qohumluğundan uzaqlaşmaz və yadlaşmaz. Xalqların, o cümlədən də Türk xalqlarının yadlaşması onun zəiflənməsinə və xırdalanaraq parçalanmasına aparıb çıxara bilər. Bizə isə, birləşmək, güclənmək, qüdrətlənmək və dünya miqyasında öz sözümüzü deyə bilmək üçün vahidləşməyə, Türk dünyasının birliyinə doğru irəliləmək daim diqqət mərkəzində olmalıdır...

Yuxarıda qeyd olunanlara elmi və məntiqi baxımdan yanaşdıqda belə qənaəətə gəlmək olur ki, yaradılması nəzərdə tutulan vahid ümumtürk dili daşıyıcısı olan xalqların dünənini, bu gününü və gələcəyini, həmçinin, xalqlarımızın qohumluq və daxili hisslərini, həyat tərzini və məişətini, mənəvi-etik və psixoloji görüşlərini, tarixi və müasir mədəni - mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini müasirlik baxımdan əks etdirməlidir. Bir sözlə, dilimiz milli mənafeyimizin və varlığımızın qorunub saxlanması, saf və təbii halda gələcək nəsələ ötürülməsinə xidmət göstərilməli və milli dillərinə daim sadıq qalmalıdır. Hər

bir yaşlı nəslin nümayəndəsi bu sahədə gənc nəsilmizə nümunə olmalıdır. Bu mənada, hamı ana dilimizi sevməli və onun qayğısına qalmalıdır. Güman edirəm ki, türk xalqları ümumtürk dilinə belə münasibət bəsləməklə onun yad ünsürlərdən təmizlənməsi, saflaşması, zənginləşməsi və sabitləşməsi üçün yenidən dirçələcəkdir.

Əlbəttə, türk dillərinin birliyi uğrunda, o cümlədən Azərbaycan - türk dilinin XIX -XX əsrlərdəki taleyinə və inkişaf etdirilməsi yönündə dövrün qabaqcıl ziyahlarının - maarifçilərin, şairlərin, yazıçıların, jurnalistlərin, məktəb müəllimlərinin apardığı mübarizə tarixinə qısa ekskursiya etmək də yerinə düşərdi. Bu mənada, ədəbi dilimizin şifahi qolunun milliləşməsi prosesini-şifahi xalq ədəbiyyatının, həmçinin, dastanlarımızın, musiqimizin və rəqslərimizin ölkəmizin həddlərindən kənara çıxması və bölgə xalqları arasında da geniş yayılması, hətta, qonşu xalqların ərəb və fars, gürcü, erməni və digər xalqların şifahi xalq ədəbiyyatına və dilinə təsiri məsələlərini nəzərə almaq lazımdır.

Həmçinin, XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan-türk dilinin təmizliyi, səlisliyi, zənginliyi və sabitliyi uğrunda M.F.Axundovun, Q.B.Zakirin, A.Bakıxanovun, M.Şəfinin, N.Vəzirovun, H.Zərdabının, N.Nərimanovun, M.Ə.Sabirin, Mirzə Cəlilin, B.Çobanzadənin, M.Müşfiqin, Ə.Cavadın, H.Cavidin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun, M.İbrahimovun, Xəlil Rzanın mübarizəsini, həmçinin, dünya mədəniyyəti xəzinəsinin incisi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının dilinin Azərbaycan-türk dili olması və

boylardakı hadisələrin tarixi Azərbaycan ərazisində cərəyan etməsi və boyların Azərbaycan türklərinə məxsus olması uğrunda tanınmış alimlərimizdən prof. H.Araslının və prof. Ə.Dəmirçizadənin apardığı elmi və linqvistik aspektli mübarizələrini xatırlamaq məqsədyönlü olardı.

“TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN BİRLİYİNƏ DOĞRU GEDİŞ TÜRKLÜYÜMÜZƏ VƏ MİLLİ MƏNLİYİMİZƏ QAYIDIŞ DEMƏKDİR”

Müasir türk ədəbi dilləri birliyinin yenidən yaradılması, təşəkkül tapması yolları, hər şeydən əvvəl, türklüyümüzə və milli mənliliyimizə qayıdışdan başlanır. Bu yol türk xalqlarının gələcəkdə özünün keçmişdə malik olduğu nüfuzunu yenidən bərpa etməklə beynəlxalq miqyasda istər siyasi, istər iqtisadi, imtənsə də mədəni-mənəviyyət sahəsində söz demək iqtidarına, söz sahibi olmasına geniş imkan və səlahiyyət verəcəkdir. Bu imkanlar, bir sözlə, "türk" sözünün "törəmək", "qanun-qayda sahibi olan (cəmiyyət)", "güclü-qüdrətli"-mənalılarının yenidən türk dillərinə qayıtmasına və ünsiyyət prosesində fəal şəkildə işlənməsinə imkan verəcəkdir.

Beləliklə də, iki-üç minillik və daha çox qədim tarixə malik olan türklər geniş bir coğrafi ərazilərdə öz varlığını saxlamasına və inkişafına yeni yollar açılacaqdır. "Və həmin coğrafiyanın ilk "nağıllarını" (M.Ç), dastanlarını türklər söylədiyi kimi, ilk nəğmələrini də (bayatılarını da, laylalarını da, ağılarını da.- M.Ç) türklər oxumuş, ilk yazılarını da məhz türklər (ilk dövlətçiliyi də, dövləti idarə

etmək üsullarını da, ordu quruculuğunu da. - M.Ç) yazmışlar" (Bax: N.Cəfərov, Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, 2004, səh.4) Bu mənada, "Qədim türk şeirinin həm məzmun, həm də forma xüsusiyyətlərini əks etdirən ən etibarlı mənbə, heç şübhəsiz ki, M.Kaşğarlının "Divani-lü-ğət-it-türk"üdür" (Bax: N.Cəfərov, Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, 2004, səh.53).

Deməli, müasir qloballaşma mühitinə daxil olmazdan əvvəl, türk xalqları öz aralarında siyasi, iqtisadi, mədəni və dil baxımından, qloballaşmalı və bir global vahid kimi dünya qloballaşmasına qoşulmalıdır. Çünki dünyəvi qloballaşmanın "pərdə arxası" mahiyyəti və onun əsas ideyası, hər şeydən əvvəl, böyük və güclü xalqlar (dövlətlər) kiçik xalqları (kiçik və zəif dövlətləri) "qloballaşma pərdəsi" altında tarixi və milli dövlətçilik ənənələrindən uzaqlaşdırmağı və tədricən onları öz aralarında əridib, yox etməyə yönəldilibdir. (Başqa sözlə desək, qloballaşma müstəmləkəçiliyin ən yeni və ən mədəni formasıdır). Məhz buna görə də, ayrı-ayrı türk xalqları müasir dünyanı bürüyən "qloballaşma qurbanı" olmaması üçün, türk xalqları ləngimədən, ilk növbədə, öz aralarında qloballaşmalı və beləliklə də, böyük bir güc kimi öz milli mənliliyini, mədəniyyətini, tarixi varlığını "gələcəyin tufanından" qoruyub saxlamalıdır...

Qloballaşmaya gedən yol, hər şeydən əvvəl, XI əsrin görkəmli filoloq-alimi M.Kaşğarlının qeyd etdiyi kimi, "ən açıq və doğru dil" yolundan keçir. İndiki şəraitdə dünyada cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin gedişi, bey-

nəlxalq təşkilatlardakı və dünyanın aparıcı dövlətlərinin yeritdiyi "pərdə arxası" xarici siyasəti, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində illərlə davam edən ədalətsiz münaqişələrə "göz yumması", təcavüzə məruz qalana da, təcavüzkarla eyni siyasət prizmasından baxması, ədalət prizmasını unutmaması, ikili siyasət yeritməsi, artıq, dünyanın bütün xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlıların, qaqauzların, gürcülərin, fələstinlilərin, Kipr türklərinin, çeçenlərin düşdüyü müasir ictimai-siyasi vəziyyəti hamıya yaxşı məlumdur... Lakin dünyanın güc mərkəzlərini yuxarıda adları qeyd olunan xalqların ictimai-siyasi vəziyyəti yox, onları qloballaşdırma (öz təsirləri altına almaq) maraqlandırır...

Bəs, türklüyümüzə və milli mənliliyimizə doğru yeni istiqamət götürmək, qayıtmaq üçün hansı problemlər həll edilməlidir. Bu problemlərin həll edilməsi üçün, hər şeydən əvvəl, milli kökümüzə qayıtmaq, türk dillərinin ortaq qədim yazılı abidələrini linqvistik yönümdə dərinlən araşdırmaq, öyrənmək və həmçinin, türk xalqlarının tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, incəsənətini və digər humanitar elmləri və xalqın fəlsəfi görüşlərini tarixi yönündə yuxarıda qeyd olunan qaynaqlar üzrə lap qədim dövrlərdən üzü bəri ümumtürkoloji baxımdan, vahid tədris planı və vahid fənn proqramları əsasında dərinlən öyrənmək günün ən vacib məsələlərindən olmalıdır. Bu məqsədlə də, Türk dünyası ölkələrinin hamısının universitetlərindən birində Ümumtürkoloji xarakterli tarix-filologiya fakultəsinin təsis edilməsi məqsədyönlü olardı.

Məhz bu yönümlü fakültələr milli türklüyümüzə və milli məniyyətimizə qayıdışın ilkin hazırlığını təmin edə bilər. Onu da qeyd etmək ki, bu qrup universitetlər və ya fakültələr vahid Türkoloji Mərkəzdən idarə olunmalıdır.

Türk ədəbi dilləri birliyinin linqvistik aspektlərini reallaşdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, aşağıda qeyd olunan problemlərin həlli ön plana çəkilməlidir:

1. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, vahid türk əlifbası yaradılmalı və həmin əlifba ilə fəaliyyət göstərən qəzet və jurnallar təsis edilməli, kitablar nəşr edilməlidir.

2. Türk dünyası ölkələrinin hamısında eyni proqramla gündəlik yayımlanan Radio və Televiziya Mərkəzi yaradılmalı.

3. Azərbaycan-türk və Türkiyə türk dillərinin bazası əsas götürməklə (digər türk dillərinin materiallarından da istifadə olunmaqla) yuxarıda adı qeyd olunan tarix-filologiya fakültələri üçün vahid "Türk dili " proqramı və "Türk dili" dərslərinin hazırlanması və həmin fənnin səciyyəvi cəhətləri nəzərə alınmaqla vahid "Türk dili" nin tədrisi metodikası hazırlanmalı.

4. Türk dillərinin çoxcildli izahlı lüğəti (qədim dövr də nəzərə alınmaqla) hazırlanmalı.

5. Türk dillərinin vahid dilçilik terminlərinin izahlı lüğəti hazırlanmalı.

6. Türk dillərinin ayrı- ayrı elm sahələri üzrə izahlı terminlər lüğəti hazırlanmalı.

7. Böyük Türk Ensiklopediyası yaradılmalı.

8. Türk xalqlarının hamısının şəxs adlarını əhatə edən vahid Türk şəxs adları lüğəti hazırlanmalı.

9. Türk dünyasının bütün bölgələrinin yer-yurd adları və ya toponimləri nəzərə alınmaqla Türk toponimləri ensiklopediyası hazırlanmalı. Çünki hər bir toponim türk xalqları tarixinin müəyyən bir səhifəsini özündə qoruyub saxlayır.

10. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru irəliləməyə yaxından kömək edə biləcək ən mühüm vasitələrdən biri də Türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən qədim zamanlardan üzü bəri türk xalqlarının elmi- fəlsəfi, əqli-etik düşüncəsinin ümumi məhsulu olan atalar sözləri və zərb məsəlləri, ümumxalq təfəkkürünün hikmətli sözlərini; laylaların, bayatıların, lətifələrin, ağıların, nağılların, boyların (dastanların), alqışların, qarğışların və s. toplanıb mətbuat orqanlarında, həmçinin, ayrı- ayrı kitablar halında çap olunub, geniş oxucu kütləsinin əhəsinə verilməsi də çox müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir. Çünki bütün bunlar bir neçə minillik tarixə malik olan türk xalqlarının özünün türklüyünü, türk mədəniyyətini, türk dilini saflaşdırmaq, yersiz olaraq, türk dillərində özünə yer tutan yad ünsürlərdən təmizlənməsi, türk dillərinin birliyi prosesində ayrı- ayrı türk dillərinin bir-birilə qaynayıb-qarışmasına və bir-birinə qovuşmasına geniş imkanlar yaradar. Bu da türk xalqlarına və türk dillərinə özlərinin milli oyanışına, dillərinin milliləşməsinə, zənginləşməsinə, səlisləşməsinə, bəllərləşməsinə və va-

hid ümumtürk dili kimi sabitləşməsinə parlaq səhifələr açar.

11. Gələcəkdə nəzərdə tutulan vahid ümumtürk dilinin yaradılması istiqamətində geniş sahəli işlərin görülməsi vacibdir. Bu işlərdən ən mühümü ümumtürk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə bir sıra əməli işlərin görülməsi daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı türk dillərinin daxili imkanları-lüğət tərkibi və başqa dillərdən sözləmə imkanları nəzərə alınmalıdır.

Vahid ümumtürk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi məqsədilə, ilk növbədə, türk dillərinin hamısı üçün müştərək olan qədim mənbələrdə işlədilmiş ümumtürk xarakterli qədim sözlərimiz vahid ümumtürk dilinin lüğət tərkibinə qaytarılmalı və onlara yeni nəfəs, yeni ruh verilməlidir.

İkincisi, vahid ümumtürk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi üçün ən mötəbər mənbə sayılan leksik dialektizimlərdən və ya ayrı-ayrı türk dillərinin ümumtürk xarakterli dialekt sözlərindən istifadə edilməsi daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki həm ümumtürk xarakterli qədim mənbələrdə, həm də ayrı-ayrı türk dillərinin dialekt və şivələrində yüzlərlə-minlərlə elə sözlər vardır ki, onlar bütün türk dünyası üçün anlaşılır və başa düşülür. Belə sözlərin vahid ümumtürk dilinin lüğət tərkibinə gətirilməsi də daim diqqət mərkəzində olmalı-

dır. Bu məqsədlə də, türk dillərinin ümumi dialektoloji lüğəti hazırlanmalıdır.

Əgər lazım gələrsə, başqa dillərin lüğət tərkibindən də bütün türk dilləri üçün anlaşılıq və başa düşülən müxtəlif sözlər və terminlər alıb vahid ümumtürk dilinin lüğət tərkibinə gətirmək və onlardan fəal şəkildə istifadə etmək olar. Həmçinin, vahid ümumtürk dilinin lüğət tərkibində qarşılığı olan bəzi alınma sözləri (ərəb, fars, digər dillərinin sözlərini) vahid ümumtürk (eləcə də, ayrı-ayrı türk dillərində) dilində saxlamağa heç bir lüzum yoxdur. İndi həm ayrı-ayrı türk dillərini, həm də yaranmağa doğru istiqamət götürmüş vahid ümumtürk ədəbi dilinin səlis, saf, bəllur, milli lüğət tərkibinə qaytarmaq, onu zənginləşdirmək daim ön planda olmalıdır.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, istər ayrı-ayrı türk dillərinin milliləşməsi, istərsə də yeni istiqamət götürmüş türk ədəbi dillərinin birliyinin milliləşməsi üçün, hər şeydən əvvəl, ilk növbədə, Türk dünyasının müstəqil dövlətlərinin hamısında türk dili rəsmi dövlət dili statusuna malik olmalı və dillərini xarici təsirlərdən qorumaq və milli türk düşüncəsinin məhsulu olan türk sözləri və terminləri ilə zənginləşdirilməli, saflaşdırılmalı, bəllurlaşdırılmalı, təkmilləşdirilməli və sabitləşdirilməlidir. Bu mənada, XI əsrin görkəmli filoloq-alimi Mahmud Kaşğarlı demişkən, dilimizi yaxud vahid ümumtürk dilini "ən açıq və doğru dil"ə, ümumişlək dilə çevirmək üçün ümumtürk miqyaslı, zəruri

olan geniş tədbirlər planı hazırlayıb, fasiləsiz həyata keçirmək vacibdir. Əlbəttə, bunun üçün əsas şərtlərdən biri və həm də, ən başlıcası əhalinin öz doğma ana dilində danışması və ünsiyyət saxlaması, həmçinin, təhsil alması, övladlarının ana dilində təhsil almasına lazımı şəraitin yaradılması daim diqqət mərkəzində olmalıdır...

Məruzəmizi görkəmli Türkoloq-alim M.Kaşğarlının bir müdrik kəlamı ilə başladıq... Məruzənin müasirliyini və aktuallığını nəzərə alaraq, Azərbaycanın, eləcə də, Türk dünyasının Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun bir müdrik kəlamı-misraları ilə bitirmək istəyirəm. O, demişdir:

*"Vaxt Təbrizin, dünya ərkin dünyası,
Yol Tanrının, haqqı dərkən dünyası.
Əzəl-axır, Dünya türkün dünyası,
Üç gün, beş gün gecim, tezim olacaq,
Bu gün-sabah dünya bizim olacaq"...*

"Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir".

HEYDƏR ƏLİYEV.

II Bölmə.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

9. AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN ATRİBUTLARI

XX əsrin sonuncu onilliyinin əvvəlində xalqımız öz tarixi dövlətçiliyini bərpa etmiş, yeni Müstəqil Dövlət qurmuşdur. Müstəqilliyimizin ilk illərində isə dövlətimizin əsas ideyası - metodologiyası tam şəkildə işlənmiş qalırdı. Bu da, hər şeydən əvvəl, pedaqogikanın - tərbiyə nəzəriyyəsinin əsas strateji sahələrinin və həmçinin, elmi tədqiqatlarımızın metodoloji prinsiplərinin dəqiq şəkildə müəyyən edilməməsi ilə bağlı olmuşdur. Hətta, humanitar elm sahələrinin alimlərinin bir qrupu öz tədqiqatlarında keçmiş Sovet metodologiyasına əsaslanır və beləliklə də, müstəqil dövlətimizin əsas ideyasının -

metodoloji prinsiplərinin mahiyyətinin açılmasında çətinlik çəkir və bəzən milli mənafelərimizə tamamilə cavab verə bilməyən dolaşq fikirlər və mülahizələr söyləyir, bəzən öz yerlərində sayıb qalırdılar. Elmi ictimaiyyətimizin qarşılaşdığı bu problemləri görən və hiss edən ümummilli liderimiz, görkəmli strategiyaçı Heydər Əliyev keçən əsrin sonuncu onilliyinin ortalarında ölkəmizin ümumi strategiyası ilə yanaşı, dövlətimizin əsas ideyasını və elmi metodologiyasını da hərtərəfli işləyib, birdəfəlik bəyan etdi ki, "Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir."

Beləliklə də, müasir dünyanın geniş diapozonlu və erudisiyalı tanınmış siyasətçisi və bacarıqlı dövlət xadimi, öz xalqının mənafeyini hər şeydən üstün tutan, xalqımızın tarixən formalaşmış və minilliklərdən bəri təşəkkül tapmış mənəvi-siyasi ideyası ilə silahlanmış Heydər Əliyev proqram xarakterli bu kəlamı ilə ölkəmizin ziyalılarının və alimlərinin elmi metodologiyası yoluna yeni yaşıl işıq yandırmış oldu. Və bununla da, görkəmli strategiyaçı istər alimlərimiz, istərsə də elm və təhsil müəssisələri qarşısında böyük vəzifələr qoymuş və həmin vəzifələrin həyatda yerinə yetirilməsini ciddiylə, təkidlə tələb edirdi. Bu tələb isə, hər şeydən əvvəl, milli soykümüzə, tariximizə və tarixi mədəniyyətimizə, adət-ənənələrimizə, dini görüşlərimizə, tarixi dövlətçilik ənənələrimizin inkişaf etdirilməsinə əsaslanırdı. Başqa sözlə desək, bu tələblər Azərbaycan türklərinin - milli

etnik tariximizin, tarixi coğrafiyamızın, maddi və mənəvi abidələrimizin, folklorumuzun, ümumilikdə isə, ulu babalarımızın irs qoymuş olduğu milli mədəniyyətimizin və mənəvi dəyərlərimizin, incəsənətimizin və ədəbiyyatımızın dərinəndən öyrənilməsi və hərtərəfli təbliğ olunmasından ibarətdir. Əlbəttə, bu sahədə bütün təhsil müəssisələrinin, o cümlədən ümumtəhsil məktəblərinin, orta ixtisas məktəblərinin və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, bütün ali məktəblərinin və tədris akademiyalarının üzərinə çox böyük vəzifələr düşür. Bu vəzifələr əsasən, "Azərbaycanşünaslığın əsasları" fənninin müasir səviyyədə tədrisi ilə yaxından bağlıdır. "Azərbaycanşünaslığın əsas atributları" öz mahiyyətinə və məzmununa görə üç sahəni əhatə edir:

1. Milli sərvətimiz - Ana dilimiz;
2. Ünvanımız - Azərbaycan (tarixi Azərbaycan) ərazisi;
3. Tarixi tərcümeyi-halımız və ya həyatnaməmiz - milli - etnik tariximiz. Bu baxımdan, XVI əsrin görkəmli şairi və mütəfəkkiri, dövlət xadimi və hərbi sərkərdəsi Ş.İ.Xətəinin gənclərimizə nəsihətindən bir parçanı xatırlamaq da yerinə düşərdi. Şair yazmışdır: "Vətənimin bir ovuc torpağını bir ovuc altundan, dilimizin bir kəlməsini bir ölçü mücəvhərdən üstün bildim. Dilimizin və Vətənimizin əbədiyyən yaşaması üçün əlimdən gələni etdim. Məni lənətlə yad etməyin: Yaxşı nə etdimsə, davam etdirin, xətələrimi təkrar etməyin... Atalar sizə üç ƏMANƏT qoyublar: DİLİMİZ, QEYRƏTİMİZ, VƏTƏNİMİZ!"

Müasir elmin inkişaf səviyyəsini məntiqi baxımdan də-
rindən və hərtərəfli təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə
gəlmək olur ki, xalqımızın milli-etnik tarixinin yaradılma-
sı üçün, hər şeydən əvvəl, xalqımızın milli sərvəti olan
ana dilimizin, ünvanı olan Vətənimizin coğrafiyasının və
tərcümeyi-halı və ya həyatnaməsi olan etnik tariximizin
lap qədim zamanlardan üzü bəri milli tarixşünaslıq və
azərbaycançılıq nöqteyi-nəzərdən tarixi reallıqla bağlı
olaraq, dərinlən araşdırılmalı, öyrənil-məli, tədqiq edil-
məli və xalqımıza təqdim olunmalıdır.

MİLLİ SƏRVƏTİMİZ - "ANA DİLİMİZ"

"Ana dilimiz" xalqımızın milli sərvətidir. Xalqımızın
milli sərvəti isə, hüquqi baxımdan "Azərbaycan Respub-
likasının Konstitusiyası"nın 21-ci maddəsində çox aydın
şəkildə belə təsbit olunmuşdur: "Azərbaycan Respubli-
kasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Res-
publikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir."
Deməli, Ana dili dedikdə rəsmi Dövlət dili, Rəsmi dövlət
dili dedikdə isə "Ana dili" nəzərdə tutulur. "Ana dili"
dedikdə, hər şeydən əvvəl, milli sərvətimiz, ünvanımız -
Böyük Vətənimiz - tarixi Azərbaycan, tərcümeyi-halımız
(həyatnamə), - tariximiz yada düşür. Bu, heç də, təsadüfi
deyil. Çünki "Ana dili" xalqımızın tarixi varlığı, xalqı-
mızın həyatı, xalqımızın tarixləşmiş, əbədiləşmiş milli
sərvətidir. Elə bir sərvət ki, onu heç nə ilə əvəz etmək

mümkün deyil. "Ana dili" xalqımızın rəmzi, simvolu,
Dövlət Himni, Dövlət bayrağı, Dövlət gerbi, Müstəqil və
Suveren Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.
Deməli, "Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana
dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə elm və fənni
övladi - millətə verməlidirlər" ("Kəşkül" qəzeti, XIX əsr).
XX əsrin görkəmli şairi K.M.Sönmez dilimizin əbədi-
ləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq demişdir:

*Könlüm quşu oxur Vətən gülüylən,
Gül necə ki, gülər öz bülbülüynən,
Sözlərimi yazdım xalqın diliynən,
Odur adım ürəklərdən silinməz,
Yazılmasa, dilin qədri bilinməz.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir və mülahizələrə, həm-
çinin bir bəndlilik şərq parçasında bədii dillə söylənilən və
xalqa məsləhət görülən düşüncələrdən aydın olur ki, xal-
qın yaşaması üçün, birinci növbədə, onun dilinin yaşaması
və inkişaf etdirilməsi, xalqın gənc nəslinə, övladlarına el-
min ana dilində öyrədilməsi, yazılması zəruridir, vacibdir.

Ana dilimiz qədim tarixə malik olan xalqımızın hikmət
dəryası, müdriklik xəzinəsi, qüdrətli silahı, bol-bol nemə-
ti, əbədiyaşar tarixi mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın,
incəsənətimizin, elmimizin tükənməz xəzinəsi və inkişaf-
ının daimi mənbəyidir. Ana dilimiz xalqımızın əbədi
tarixidir, onun yer kürəsində qədim zamanlardan bəri tanı-
nan ünvanıdır, siyasəti və siyasi coğrafiyasıdır, həyat və

tərəqqi yoludur... Bu mənada, hər bir dilin, o cümlədən də ana dilimizin əbədiyyəti, inkişafı və tərəqqisi - xalqımızın inkişafı və tərəqqisi deməkdir. Məhz buna görə də, tarixi düşmənlərimiz olan İran şahlığı da, Ərəb xilafəti də, Çar Rusiyası da və sonralar Sovet imperiyası da ölkəmizin geniş və zəngin torpaqlarına göz dikmiş və ona sahib olmaq üçün öncə xalqımızı öz ana dilindən, doğma mədəniyyətindən, soykökündən mərhum etməyi planlaşdırmışlar. Bu məqsədlə, dünyəvi dövlətlər və imperiyalar yaradan farslar da eramızdan əvvəl birinci minilliyin ortalarından bu günə qədər; VII-IX əsrlərdə ərəblər də, X-XX əsrlərdə ruslar da belə etmişlər. Çünki hər hansı bir ölkəni özünün külmək istəyən imperiya iddialı dövlətlər, hər şeydən əvvəl, həmin ölkənin xalqını məhv etmək, tarixin səhifələrindən silmək üçün öncə onun dilini və mədəniyyətini məhv etməkdən, soykökündən ayırmaqdan başlayır. Bütün bunlara baxmayaraq, xalqımız öz doğma ana dilini və mədəniyyətini məkrli düşmənlərdən qorumaq üçün tarixin bütün mərhələlərində qəhrəmancasına mübarizə aparmışlar. Bu mənada, XX əsrin görkəmli alimi Cavad Heyətin bir beytini xatırlamaq yerinə düşərdi:

*"Qədim və məşhur məsəldir, deyirlər,
Fars dili şəkərdir, Türk dili hünərdir."*

Məhz bunun nəticəsidir ki, tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində xalqımız öz doğma Vətəninin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda qəhrəmancasına mübarizə aparıb

hünər göstərdiyi kimi, yazıçı və alimlərimiz fars, ərəb və rus dillərində yazıb-yaratmağa məhkum edilsələr də, onlar öz doğma ana dilini və mədəniyyətini unutmamış, hansı dildə yazdıqlarından asılı olmayaraq, onlar həmin əsərlərini türk təfəkkürü ilə düşünmüş, sonra isə, həmin fikirlərini ya fars, ya ərəb, ya da rus dillərində qeyd etmişlər. Onlar hansı dildə yazırdılarsa, həmin dilə doğma ana dilinin və mədəniyyətinin şirinliyini, insanda xoş təəsürat və əhval-ruhiyyə yaradan ətrini və ruhunu hopdururdular. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan-türk dilinin minlərlə sözləri, ifadələri və hətta, atalar sözləri və zərbül-məsəlləri lap qədim dövrlərdən fars, ərəb və rus dillərinin lüğət tərkibinə keçmiş və indi də həmin dillərdə fəal şəkildə işlənməkdədir. Bir sözlə, Azərbaycan-türk dili öz varlığını saxlamaq və əbədləşdirmək üçün tarixin müəyyən mərhələlərində hakim ərəb və fars, eləcə də, rus dili ilə mübarizə aparmış və bu mübarizədən qalib çıxmış və dövrünün inkişaf etmiş ədəbi dili olaraq geniş dairələrdə işlənmiş və hətta, XI əsrdən sonra Güncy Qafqazda və Yaxın Şərqdə xalqlararası ünsiyyət vasitəsi olmuş və beynəlxalq dil kimi istifadə olunmuşdur. Bu mülahizəni ayrı-ayrı xalqların müxtəlif dövrlərdə yaşamış klassik alimləri və yazıçıları da təsdiq edirlər.

Tarixən doğma ana dilimizdə dünya mədəniyyətinin şah əsərləri və incəsənət inciləri yaranmışdır. O cümlədən, V-VII əsrlərdə məşhur "Kitabi-Dədə Qorqud" daстанları, XIV əsrdə Həsənoğlunun və Nəsiminin şer

sənətinin ən qiymətli inciləri, XVI əsrdə dünya poeziyasının korifeylərindən Ş.İ.Xətai və M.Füzuli dünyanın klassik ədəbiyyatı səviyyəsində eyni sırada özünə layiqli yer tuta bilən yetkin, kamil, qüdrətli, əbədiyaşar poeziya inciləri yaratmışlar.

Azərbaycan-türk dili qədim tarixə və dörd min ildən çox dövlətçilik ənənəsinə və 500 min kv.km-lik əraziyə malik olan tarixi Azərbaycanda məskunlaşmış xalqımızın ana dilidir. Bu dildə 50 milyondan çox adam danışır. Onun 42 milyonu öz tarixi ərazisində - Azərbaycan Respublikasında, Güney Azərbaycanında (İranda), Borçalıda (Gürcüstanda), Dərbənddə (Rusiya Federasiyasında), yerdə qalanı isə dünyanın 70-dən çox ölkəsində yaşayır. Qüzey Azərbaycanının şimal-qərb ərazisində (indiki Ermənistanda) yaşayan Azərbaycan türkləri isə XIX-XX əsrlərdə əvvəlcə "xalqlar həbsxanası" adlanan Çar Rusiyası, sonralar isə onun varisi kimi çıxış edən Sovetlər imperiyası tərəfindən hissə-hissə parçalanmış, bu torpaqlar yeri-yurdu olmayan ermənilərlə məskunlaşdırılmışdır. XIX əsrin ortalarından isə üstüörtülü siyasətlə xırda-xırda erməni inzibati idarələri yaradılmış və biləliklə də, ermənilərin gizlin strateji planlarının tədricən reallaşması üçün "yollar" açılmışdır.

1917-ci ildə üç əsrdən çox hökmranlıq edən Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu və 1918-ci ildə imperiyanın ağalığı etdiyi ölkələrin əksəriyyəti öz müstəqilliyini və dövlətçiliyini bərpa etdi. Belə bir

zamanda 1918-ci ilin 28 mayında Azərbaycan türkləri də öz müstəqilliyini elan etdi və cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdı. Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Vətənin bolşevik və daşnak təcavüzündən müdafiəsi üçün zəruri tədbirlər gördüyü kimi, ölkənin mədəni həyatının inkişafı üçün, də həyatı xarakterli bir sıra tədbirlər, planlar hazırlayıb həyata keçirməyə başladı, o cümlədən maarif və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi problemlərini ön plana çəkdi, ölkədə Bakı Dövlət Universitetini təsis etdi, ana dilimizi Azərbaycan-türk dilini rəsmi dövlət dili elan etdi.

AZƏRBAYCAN - TÜRK ƏDƏBİ DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİ

Şifahi xalq ədəbiyyatının verdiyi məlumatlara görə, artıq, VII-IX əsrlərdə Azərbaycan-türk ədəbi dilinin şifahi qolu tam mənası ilə formalaşmışdır. Bunu ayrı-ayrı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri açıq-aydın şəkildə təstiqləyir.

Azərbaycan-türk ədəbi dilinin yazılı qolu isə, IX-XII əsrlərdə tam şəkildə təşəkkül tapmış və sonrakı dövrlərdə də get-gedə sabitləşmiş, səlisləşmiş, zənginləşmiş və daha da dəqiqləşmiş qaydada inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bu dildə dünya mədəniyyəti xəzinəsinin inciləri və şah əsərləri yaradılmışdır.

Azərbaycan-türk ədəbi dilinin inkişaf tarixini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar :

I MƏRHƏLƏ IX - XII əsrlər - "Kitabi-Dədə Qorqud" dövrü.

II MƏRHƏLƏ XII - XV əsrlər - Həsənoğlu və Nəsimi dövrü.

III MƏRHƏLƏ XV - XVI əsrlər - Ş.İ.Xətai və M.Füzuli dövrü.

IV MƏRHƏLƏ XVII - XVIII əsrlər - M.Əmani, Fədai, S.Təbrizi, M.Şirvani, M.V.Vidadi və M.P.Vaqif dövrü.

V MƏRHƏLƏ XIX əsr - Q.Zakir, Ə.Nəbati, M.F.Axundov və ilk milli mətbuatın, milli teatrın yaranması və fəaliyyəti dövrü.

VI MƏRHƏLƏ XX əsr - N.Nərimanov, C.Məmməd-quluzadə, Ə.Sabir. S.Vurğun və milli mədəniyyətimizin və mətbuatımızın sürətlə inkişafı dövrü.

TARİXİ ÜNVANIMIZ - DOĞMA AZƏRBAYCANIMIZ

Böyük və qədim Vətənimiz - tarixi Azərbaycan xalqımızın tarixləşmiş və əbədləşmiş tarixi ünvanıdır. Məhz bu ünvanda "Ana dili"mizin ilk səslərinin, ilk sözlərinin, ilk cümlələrinin, ilk danışq dilinin mətnlərinin, analarımızın - ağbircək nəvələrimizin ilk laylaları və ilk ağılları, bayatı və nağıllarının, qışın uzun gecələrində səhərə kimi danışılıb-qurtarmayan ibrətamiz dastanları bu dildə və bu ərazilərdə yaranıb, yaşayıb və yazılıb, bu ərazilərə öz tarixləşmiş ətrini və ruhunu hopdurmuşdur. Deməli, milli sərvətimizin də, milli ünvanımızın da, tarixi torpaqları-

mızın da, ucsuz-bucaqsız ərazilərimizin də tarixi məkanı Doğma Azərbaycandır.

Tarixi ünvanımız dedikdə isə, ilk növbədə, xalqımızın tarixən məskunlaşdığı 500 min kv.km-lik böyük bir ərazi, həmin ərazilərdə təxminən 4500 illik qədim tarixə malik olan minlərlə yaşayış məntəqələri - şəhərlər, kəndlər, qəsəbələr salınmış və beləliklə də, xalqımızın ünvanı əbədləşdirilmişdir. Bir sözlə, bu böyük ərazi Vətənimizə çevrilmiş və bizim üçün doğmalaşmış, şanımız-şöhrətimiz Vətən olmuşdur. Bu ərazinin ayrı-ayrı bölgələri də, başı ağ çalmalı uca və məğrur dağları da, sıldırım qayaları da, keçilməz dərələri də, at işləməz yolları da, daim bərq vuran dənizi də, gölü də, çayı da, büllur bulaqları da, bol nemətli zəmiləri də, meşələri də, kol-kosları da, dağların döşündə dəniz kimi dalğalanan gül-çiçəyi də, hətta, gül-çiçəyin ayrı-ayrı ləçəkləri də, bağ-bostanları da, odu-ocağı da, hətta, ocaqdakı daşı da Vətəndir. Odur ki, tarixi taleyimizlə bizə yoldaşlıq edən, bizi böyüdüb boya-başa çatdıran, müqəddəs Vətənimizin ən kiçik xırdaca bir daşı da, gül-çiçəyin bir ləçəyi də, ağacların bir yarpağı da sərhədlərimizdən kənara düşməməlidir. Çünki Vətən müqəddəsdir! Vətən anadır! Vətəndən, torpaqdan pay verilməz. Bu mənada Vətənimizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, əbədi qorunması, müdafiə edilməsi bizim ən müqəddəs vəzifəmiz olmalıdır.

Tarixi Azərbaycan şimal-şərqdən Dəmirqapı Dərbənd və şimal-qərbdən Qafqaz (indiki Vladıqafqaz), şərqdən Xə-

zər dənizi və İran, qərbdən Gürcüstan və Osmanlı imperiyası, cənubdan isə təxminən Kərkükə qədər uzanan böyük bir ərazini əhatə edirdi. Odur ki, Azərbaycan-türk dili həm öz tarixi Vətənimizdə, həm də Yaxın və Orta Şərqdə, Güney Qafqazda hələ XI əsrdən bəri beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi geniş şöhrət tapmış və həmin xalqların dillərinə güclü təsir etmişdir.

TARİXİ TƏRCÜMEYİ - HALIMIZ - MİLLİ - ETNİK TARİXİMİZ

Tarixi tərcümeyi - halımız və ya həyatnaməmiz dedikdə, hər şeydən əvvəl, xalqımızın etnik milli tarixi yada düşür.

Bu həyatnamədə isə, dilimizin və xalqımızın varlığı da, təşəkkülü və inkişaf tarixi də; Vətənimizdə tarixən baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr də, xalqımızın qələbələrlə dolu qəhrəmanlıq səhifələri də, şan-şöhrəti də, dünya xalqları arasındakı ictimai-siyasi mövqeyi də, iqtisadi inkişafı da, dünya mədəniyyəti tarixinə bəxş etdiyi maddi-mənəvi mədəniyyət abidələrimiz də, bu sahədə qazandığımız tarixi nailiyyətlərimiz də yada düşür. Bütün bunlar isə, hər şeydən əvvəl, ulu babalarımızdan bizə miras qalmış doğma milli tariximizdə əbədiləşmişdir.

Xalqımızın tərcümeyi-halı və ya həyatnaməsi dünyanın digər xalqlarının tarixi ilə müqayisədə dövlətçilik ənənələri həm çox qədim, həm də müxtəlif dövlət qurumlarından ibarət olmuşdur. Tarixin ən qədim dövrlərindən üzü

bəri tarixi Azərbaycan ərazisində yüzdən çox müxtəlif dövlət qurumları yaranmış, mövcud olmuş, fəaliyyət göstərmiş və müəyyən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq, ya süqut etmiş, ya parçalanmış, müəyyən bir dövlət tərəfindən işğal olunmuş, ya da onun ərazisində yeni bir dövlət qurumu yaranmışdır. Tarixi Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısından bu günə qədər 105 dövlət qurumu yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan 55 müstəqil dövlət, 4 bəylərbəylik, 21 xanlıq, 6 sultanlıq, 5 ərəblərdən asılı knyazlıq, 6 mülüklik, 4 müvəqqəti oyuncaq dövlətlər, 4 müvəqqəti xırda respublikalar olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk dövlət qurumu Aratta eramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısında yaranmış və ikinci yarısında süqut etmişdir. Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən böyük və ən qüdrətli dövlətlərdən Manna (e.ə.IX-VII əsrlər), Midiya (e.ə.VII əsrin sonlarından e.ə. 550-ci illərə qədər), Atropatena (e.ə. IV əsrin 20-ci illərində yaranmış və bizim eramın I əsrində süqut etmişdir), Albaniya (e.ə. IV əsrdə yaranmış və bizim eramın VIII əsrində süqut etmişdir), Şirvanşahlar (510-1538-ci illər), Atabəylər (1136-1225), Elxanilər (1258-1357), Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501), Səfəvilər dövləti (1501-1736); xanlıqlardan Gəncə, Bakı, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Marağa və s. qeyd etmək olar.

XX əsrdə isə tale xalqımızın üzünə üç dəfə parlaq səhifələr açmış, xalqımız öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etmişdir. Quzey Azərbaycanında xalqımız Rusiya müstəmləkəsindən azad olub. 1918-1920-ci illərdə 114 min kv.km-lik ərazisi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmış, ikinci dəfə xalqımız bədnam Sovet imperiyasının 70 illik əsarətindən azad olub, öz dövlətçiliyini yenidən bərpa etmiş və 1991-ci ildə isə 86,6 min kv.km-lik əraziyə malik olan Müstəqil Azərbaycan Respublikasını qurmuşdur. İndi ölkəmizin dünya ölkələri arasında öz ünvanı, öz mövqeyi vardır. Buna baxmayaraq, Ermənistan öz tarixi havadarlarının yaxından köməkliyi ilə ölkəmizin ərazisinin 20 faizini işğal etmiş və indi də işğal altında saxlamaqdadır (Əlbəttə, tarixi havadarlarının - Rusiya Federasiyasının qeyri-rəsmi diktəsi və köməyi ilə).

XX əsrin ortalarında Böyük Azərbaycanın güneyində də xalqımıza xoşbəxtlik yenidən gəlmiş, 300 min kv.km-dən çox ərazisi olan Güney Azərbaycanında Azərbaycan Milli Məclisi və hökuməti yaradılmış və bu hökumət 1945-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş və farslar tərəfindən yenidən işğal olunmuş və xalqımızın bu dövlətçiliyinə də son qoyulmuşdur...

TARİXİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ VƏ DÖVLƏT QURUMLARI

Tarixin ən qədim dövrlərindən üzübəri. Azərbaycan ərazisində onlarla müxtəlif dövlət qurumları yaranmış, mövcud olmuş və müəyyən tarixi - ictimai hadisələrlə əlaqədar olaraq, ya süqut etmiş, ya parçalanmış, ya da onun əvəzinə yeni bir dövlət qurumu yaradılmışdır. Azərbaycan dövlətlərinin yaranması və mövcud olduğu tarixi aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

Birinci mərhələ : I. AZƏRBAYCANIN ƏN QƏDİM DÖVR DÖVLƏTLƏRİ:

1. ARATTA – Tarixi Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk dövlət. Bu dövlət eramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısında yaradılmış və ikinci yarısında süqut etmişdir.
2. LULLUBİ - Tarixi Azərbaycan ərazisində yaranmış ikinci dövlət. Bu dövlət eramızdan əvvəl XXIII əsrdə yaranmış və eramızdan əvvəl XX əsrdə süqut etmişdir.
3. KUTİUM – Bu dövlət eramızdan əvvəl III minilliyin ikinci yarısında yaranmış və eramızdan əvvəl 2104-cü ildə süqut etmişdir.
4. SU ÖLKƏSİ (dövləti) - Bu dövlət qurumu eramızdan əvvəl II minillikdə mövcud olmuşdur.
5. TURUKKUM – Bu dövlət eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəllərində mövcud olmuşdur.

6. MANNA DÖVLƏTİ – Bu dövlət eramızdan əvvəl IX-VII əsrlərdə mövcud olmuşdur. Manna dövlətinin ərazisində bir sıra xırda dövlət qurumları da mövcud olmuşdur.
7. ZAMUA – eramızdan əvvəl IX əsrdə mövcud olmuşdur.
8. MAZAMUA - eramızdan əvvəl IX əsr
9. GİLZAN - eramızdan əvvəl IX əsr
10. ALLABRİA - eramızdan əvvəl IX əsr
11. KARALLA - eramızdan əvvəl IX əsr
12. MEİŞTA-MESİ - eramızdan əvvəl IX əsr
13. ALATEYE - eramızdan əvvəl IX əsr
14. SURİKAŞ - eramızdan əvvəl IX əsr
15. MİSSİ - eramızdan əvvəl IX əsr
16. KALİBUNDA - eramızdan əvvəl IX əsr
17. UIŞDİŞ - eramızdan əvvəl IX əsr
18. BUŞTU - eramızdan əvvəl IX əsr
19. QARA – SANQİBUQİ - eramızdan əvvəl IX əsr
20. ZİKİRTU - eramızdan əvvəl IX əsr
21. AİDİA - eramızdan əvvəl IX əsr
22. MİDİYA – Bu dövlət eramızdan əvvəl VII əsrin sonlarında yaranmış və eramızdan əvvəl 550-ci ildə süqut etmişdir.

İkinci mərhələ : II. AZƏRBAYCANIN

QƏDİM DÖVR DÖVLƏTLƏRİ:

23. ATROPATENA – Bu dövlət eramızdan əvvəl IV əsrin 20-ci illərində yaranmış və I əsrdə süqut etmişdir.

24. ALBANİYA – Bu dövlət eramızdan əvvəl IV əsrdə yaranmış və bizim eranın VIII əsrində süqut etmişdir.

Üçüncü mərhələ : II. AZƏRBAYCANIN

ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ DÖVLƏTLƏRİ:

25. ŞİRVANŞAHLAR – Bu dövlət 510-cu ildən 1538-ci ilə kimi mövcud olmuşdur.
26. 1. İlk Şirvanşahlar sülaləsi VI-IX əsrlərdə hökumət başında olmuşdur.
27. 2. MƏZİYƏDİLƏR – Bu sülalə 861-1027-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur.
28. 3. KƏSRANİLƏR – Bu sülalə 1027-1382-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur.
29. 4. DƏRBƏNDİLƏR – Bu sülalə 1382-1538-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur.

IX ƏSRDƏ ƏRƏBLƏRDƏN ASILI OLAN DÖVLƏTLƏR (KNYAZLIQLAR):

- 30/1SÜNİK - IX əsr
- 31/2 VARSAN - IX əsr
- 32/3 BEYLƏQAN - IX əsr
- 33/4 QƏBƏLƏ - IX əsr
- 34/5 ŞƏKİ - IX əsr

35. SACİLƏR – Bu dövlət 879- 941-ci illərdə mövcud olmuşdur.
36. SALARİLƏR - Bu dövlət 941-981-ci illərdə mövcud olmuşdur.
37. ŞƏDDƏDİLƏR - Bu dövlət 971-1088-ci illərdə mövcud olmuşdur.
38. RƏVVADİLƏR - Bu dövlət 979-1054-cü illərdə mövcud olmuşdur.
39. AĞSUNQURLAR - Bu dövlət 1122-1228-ci illərdə mövcud olmuşdur.
40. SƏLCUQLAR - Bu dövlət 1038-1157-ci illərdə mövcud olmuşdur.
41. ATABƏYLƏR-ELDƏGİZLƏR - Bu dövlət 1136-1225-ci illərdə mövcud olmuşdur.
42. ELXANİLƏR (HÜLAKÜLƏR) - Bu dövlət 1258-1357-ci illərdə mövcud olmuşdur.
43. CƏLAİRİLƏR - Bu dövlət 1341-1410-cu illərdə mövcud olmuşdur.
44. QARAQOYUNLU - Bu dövlət 1410-1468-ci illərdə mövcud olmuşdur.
45. AĞQOYUNLU - Bu dövlət 1468-1501-ci illərdə mövcud olmuşdur.
46. SƏFƏVİLƏRİN ƏRDƏBİL HAKİMİYYƏTİ - Bu dövlət XV əsrin sonlarında olmuşdur.
47. SƏFƏVİLƏR - Bu dövlət 1501-1736-cı illərdə mövcud olmuşdur.

AZƏRBAYCAN BƏYLƏRBƏYLİKLƏRİ (XVI-XVIII əsrlər)

- 48/1 TƏBRİZ (AZƏRBAYCAN) bəylərbəyliyi
- 49/2 GƏNCƏ (QARABAĞ) bəylərbəyliyi
- 50/3 ŞİRVAN bəylərbəyliyi
- 51/4 ÇUXRUSƏD bəylərbəyliyi

Dördüncü mərhələ - IV. AZƏRBAYCANIN YENİ DÖVR DÖVLƏTLƏRİ (XVIII əsrin ortaları - XIX əsrin 20-ci illəri)

XANLIQLAR

- 52/1. GƏNCƏ XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1804-cü il
- 53/2. BAKI XANLIĞI-XVIII əsrin 40-cı illəri - 1806
- 54/3. QUBA XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1806-cı il
- 55/4. DƏRBƏND XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1806-cı il
- 56/5. ŞƏKİ XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1819-cu il
- 57/6. ŞAMAXI XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1820-cı il
- 58/7. QARABAĞ XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1822-ci il
- 59/8. SALYAN XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1757-ci il
- 60/9. İRƏVAN XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1828-ci il
- 61/10. CAVAD XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1813-cü il
- 62/11. NAXÇIVAN XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1828-ci il

63/12 TƏBRİZ XANLIĞI- 1747-XVIII əsrin ortaları-50-80-ci illəri

64/13 URMİYA XANLIĞI-1747-XVIII əsrin sonu

65/14 XOY XANLIĞI- 1747-XVIII əsrin sonu

66/15 SƏRAB XANLIĞI- 1747-XIX əsrin əvvəlləri

67/16 QARADAĞ XANLIĞI- 1747 XIX əsrin əvvəlləri

68/17 ƏRDƏBİL XANLIĞI- 1747-XIX əsrin birinci onilliyi

69/18 MAKU XANLIĞI- 1747-1820-ci il

70/19 MARAĞA XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1825-ci il

71/20 TALİŞ XANLIĞI- 1747-1826-cı il

72/22 GİLƏN XANLIĞI-xanlığın mövcud olduğu dövrün arxiv sənədləri tapılmayıb.

AZƏRBAYCAN SULTANLIQLARI (XVI əsrin ikinci yarısı -XIX əsrin əvvəlləri)

79/1 QAZAX-ŞƏMSƏDDİL SULTANLIĞI-XVI əsr 1819-cu il

80/2 BORÇALI SULTANLIĞI- XVIII əsrin ortaları 1880-ci il

81/3 İLİSU SULTANLIĞI- XVI əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin ortaları

82/4 ƏRƏŞ SULTANLIĞI - XVII əsr-1795-ci il

83/6 QUTQAŞIN SULTANLIĞI-XVIII əsrin ortaları - XIX əsrin ortaları

84/6 QƏBƏLƏ SULTANLIĞI - XVIII əsrin ortaları -- XVIII əsrin sonları

AZƏRBAYCAN MƏLİKLİKLƏRİ (XVII əsr – 1813-çü il)

85/1. DİZAQ məlikliyi

86/2. VƏRƏNDƏ məlikliyi

87/3. XAÇIN məlikliyi

88/4. CİLƏBÖRİ məlikliyi

89/5. GÜLÜSTAN (Talış) məlikliyi

90/6. CAR-BALAKƏN camaatlığı (1830-cu ilə qədər)

Bəşinci mərhələ - V. AZƏRBAYCANIN ƏN YENİ DÖVR DÖVLƏTLƏRİ

I. ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA

91. Bakı daşnak-bolşevik diktaturası (Bakı kommunası) – noyabr 1917 – iyun 1918-ci il

92. Bakı Sentrokaspi diktaturası – 1 avqust – 15 sentyabr 1918-ci il

93. Şimali Azərbaycan Zaqafqaziya Komissarlığı tərkibində – noyabr 1917 – mart 1918-ci il

94. Şimali Azərbaycan Zaqafqaziya Seyiminin tərkibində – fevral-may 1918-ci il

95. Şimali Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti may 1918-aprel 1920-ci il
96. Axalsix – Axısqa türk hökuməti – 1918-çi il
97. Araz Türk Respublikası – 1918-çi il
98. Borcalı – Qarapapaq Respublikası – 1918-çi il
99. Qars İslam Şurası (Borcalı-Qarapapaq, Axalsix-Axısqa və Araz türk respublikası birləşib)- 1918-1919-cu illər
100. Azərbaycan SSR – 1920-1991-ci illər
101. Naxçıvan MR – 1923-cü ildən
102. Azərbaycan Respublikası – 1991-ci ildən

II. CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA

103. Təbriz inqilabı hökuməti- «Hərbi Şura» 1908-1909-cu illər
104. Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti- «Azərbaycan» (Azadlıq ölkəsi) – 1920-çi il
105. Cənubi Azərbaycan Milli Məclisi və hökuməti – 1945-1946-cı illər

AZƏRBAYCANÇILIĞA VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Yuxarıda qeyd olunan metodoloji mülahizələrin həyata keçirilməsi üçün, hər şeydən əvvəl, ictimai-sosial şərait yaradılmalıdır. Bizim mülahizələrimizə görə, yuxarıda qeyd olunan tövsiyələri - Dövlətçiliyimizin əsas ideyasını - metodologiyasını həyatda, cəmiyyətdə reallaşdırmaq məqsədi ilə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrində, o cümlədən ümumtəhsil müəssisələrində, seminariyalarda, gimnaziyalarda, litseylərdə, həmçinin ixtisasından asılı olmayaraq bütün orta ixtisas və ali məktəblərdə "Azərbaycanşünaslığın əsasları" adlı yeni bir fənnin tədris olunmasına böyük ehtiyac vardır. Hətta, bu fənnin aspiranturada və doktoranturada, ixtisasartırma kurslarında da davam etdirilməsi müasir həyatımızın tələblərindən irəli gəlir. Onu da qeyd etmək istəyirik ki, artıq, ali məktəblər üçün "Azərbaycanşünaslığın əsasları" (Bakı, 2003) adlı proqram hazırlanıb və çap olunmuşdur.

"Azərbaycanşünaslığın əsasları" fənninin tədrisi prosesində tələbələr və dinləyicilər Azərbaycançılıq ideyasının mahiyyətinin dərinədən və hərtərəfli mənimsənilməsinə nail ola biləcəklər.

Birincisi, təxminən iki əsrə yaxın (XIX-XX əsrlər) Azərbaycan türkləri üçün yasaq olan milli-etnik tariximizin, tarixi coğrafiyamızın, maddi və mənəvi abidələrimizin, etnoqrafiya və folklorumuzun, ümumilikdə isə,

ulu babalarımızın bizə irs qoymuş olduğu milli mədəniyyətimizin və incəsənətimizin dərinəndən öyrənilməsi və hərtərəfli təbliğ olunması üçün Dövlət səviyyəsində müvafiq tədbirlər planı hazırlanıb həyata keçirilməli və lazımi qayğı göstərilməlidir. Bizim mülahizəmizə görə, bunun üçün xüsusi "Azərbaycanşünaslıq Mərkəzi" yaradılmalıdır. Çünki ziyalıların - xalqımızın avanqard dəstəsinin, vətəndaş hazırlığının əsil yolu öz milli kökünə söykənərək, "Azərbaycanşünaslığın əsasları"nı dərinəndən və hərtərəfli öyrənməsi problemləri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Bu tellər ulu babalarımızdan bizə, bizdən isə gələcək nəsillərə müqəddəs bir ruh kimi qalan milli mənəvi dəyərlərimizlə, ədəbi irsimizlə bilavasitə bağlıdır.

İkincisi, milli təhsil konsepsiyasından söz düşəndə, ilk növbədə, "Azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslığın əsasları"nı, xalqımızın tarixi keçmişini, tarixən təşəkkül tapmış mədəniyyət xəzinəsini, adət-ənənələrini, onların yayıldığı bölgələrin tarixi coğrafiyasını, ədəbiyyatını, incəsənətini, bütövlükdə isə, min illər boyu xalqımıza bir ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilimizin təşəkkülü tarixinin dərinəndən və hərtərəfli araşdırılmasını, öyrənilməsini yada salırıq. Bu da, hər şeydən əvvəl, ölkəmizin istər ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərində, tarixən təhsil sistemimizdə unudulmuş "Azərbaycanşünaslığın əsasları"nın dərinəndən öyrənilməsini tələb edir.

Üçüncüsü, tarixən təşəkkül tapmış mənəvi-mədəni

dəyərlərimizin qorunub saxlanması, yaxşısının yaşadılması və yenisinin yaradılması və təbliği, inkişaf etdirilməsi, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun həyata keçirilməsi, tətbiqi sahəsində perspektiv proqram xarakterli Prezident Fərmanlarının dərinəndən öyrənilməsi və həmin qanun və fərmanlara daim riayət edilməsi müasir həyatımızın ən vacib və ən aktual məsələlərindən biri olmalıdır.

Dördüncüsü, ali məktəblərimizin, o cümlədən ali hərbi məktəblərimizin qarşısında duran başlıca məqsədi şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına nail olmaq, bir növ, onların mənəvi kamilliyə, yüksək intellektə və milli təfəkkürə malik əsl vətəndaş kimi tərbiyə edib yetişdirməkdən ibarət olmalıdır. Əlbəttə, istər ümumtəhsil, orta ixtisas, istərsə də ali məktəblərdə gənclərin yüksək əxlaqi saflığına və mənəvi keyfiyyətlərinə nail olmaq üçün ən ağır yük, hər şeydən əvvəl, daha çox humanitar fənlərin öhtəsinə düşür. Şübhəsiz ki, gənclərin mənəvi zənginliyini artırmaq və inkişaf etdirmək vəzifəsi bu və ya digər formada başqa fənlərin də üzərindən yan keçməməlidir. Hər bir dərstdə azərbaycançılıq ideyasının işıqlandırılmasına və gənclərimizin bu ruhda tərbiyə almalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu mənada, orta ixtisas və ali məktəblərimiz yalnız mütəxəssis yox, eyni zamanda müasir həyatın tələbinə uyğun, müasir həyatın nəbzini tutmağı bacaran ziyalı kadrlar - vətəndaşlar yetişdirməlidir. Deməli, ixtisasından asılı olmayaraq, hər bir ziyalı

azərbaycanşünaslıq məsələlərini dərinləndirərək bilməli, dinləyicilər qarşısında, bu və ya digər məsələ barədə, aydın, səlis, kamil bir nitqlə danışmağı, müəyyən problemi sərbəst və elmi dəlillərlə şərh etməyi bacarmalı; yeri gələndə isə, dinləyicilər qarşısında həm yana-yana, həm də yandıra-yandıra nitq söyləmək məharətinə malik olmalıdır. Hər bir ziyalı nitqinin əsas leytmotivini gənclərimizin vətənpərvərlik, torpağa bağlılıq, xalqilik və beynəlmilətçilik ruhunda tərbiyə etmək problemləri təşkil etməlidir.

"Azərbaycanşünaslığın əsasları"nın müasir həyatımızın tələbi səviyyəsində layiqincə öyrənmək üçün, ilk növbədə, ixtisasından asılı olmayaraq ölkəmizin bütün orta ixtisas və ali məktəblərinin, həmçinin ali hərbi məktəblərinin və hərbi akademiyanın tədris planlarında ixtisas fənləri ilə yanaşı, "Azərbaycanşünaslığın əsasları" fənninə də mühüm yer verilməlidir. "Azərbaycanşünaslığın əsasları" fənninin tədrisini müasir elmi-texniki tərəqqinin tələbləri səviyyəsində qurmaq məqsədilə bu fənnin predmeti, məzmunu, məqsəd və vəzifələrini tam mənası ilə əks etdirən tədris proqramları, dərslik, dərs vəsaitləri, müxtəlif əyani vasitələr, metodik göstərişlər və s. hazırlanmalıdır. Əlbəttə, "Azərbaycanşünaslığın əsasları" fənninin proqramı da, dərslik və dərs vəsaitləri də, ilk növbədə, tarixi, milli və bəşəri dəyərlərə söykənməlidir...

Deməli, yuxarıdakı qeydlərdən göründüyü kimi, ölkəmizin orta ixtisas və ali məktəblərinin tədris planlarında müəyyən bir boşluğun olması indi də özünü

büruzə verməkdədir. Bu boşluğu doldurmaq məqsədilə ali məktəblərimiz üçün "Azərbaycanşünaslığın əsasları" fənnindən proqram hazırlamağı planlaşdırdıq. Artıq, proqram hazırdır. Həmin proqram əsasında dərsləyin hazırlanması üzərində işlənir...

AZƏRBAYCANÇILIĞIN TƏSİSAT QURUMLARI VƏ ONLARIN VƏZİFƏLƏRİ

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, Müstəqil Dövlətimizin əsas ideyası - azərbaycançılıq ideyasını və metodoloji məsələlərini müasir həyatımızın tələbi baxımından geniş miqyasda həyatda tətbiq etmək, onu elmi-nəzəri və təcrübi cəhətdən reallaşdırmaq məqsədilə bütün ümumtəhsil və orta ixtisas məktəblərində Fənn Metod Birləşmələri, bütün ali təhsil müəssisələrində isə, "Azərbaycan dili" və "Azərbaycan tarixi" kafedraları fəaliyyət göstərməlidir. Həm də, bu kafedralar ali məktəbin əsas binasında ən münasib otaqlarda yerləşdirilməlidir. Çünki bu kafedraların nomenklatur fənləri xalqımızın milli sərvətinin - ana dilinin, onun ünvanının - ərəzisinin və tərcümeyi-halının və ya həyatnaməsinin - etnik tarixinin, bilavasitə tədrisi və araşdırılması ilə yaxından məşğul olur. Bu mənada, ana dilimiz, ünvanımız və tariximiz xalqımızın rəmzi, simvolu, gerbi, bayrağı və Dövlət Himnidir...

"AZƏRBAYCAN DİLİ" KAFEDRASİ

"Azərbaycan dili" kafedrası ölkənin hər bir ali məktəbinin, o cümlədən də Müdafiə Nazirliyinin, Daxili İşlər Nazirliyinin, Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin və digər nazirliklərin tabeliyində olan ali tədris müəssisələrinin və akademiyaalarının aparıcı kafedrası olmalıdır. Çünki bu kafedra müvafiq ali məktəbdə tədris işləri ilə yanaşı, geniş miqyaslı elmi-metodik tədqiqat işləri ilə də məşğul olur. Bir sözlə, "Azərbaycan dili" kafedrası azərbaycançılıq ideyasının təbliği ilə yanaşı, həm də dilimizin sahə lüğətinin (hərbi terminologiya, daxili mühafizə işləri terminologiyası və s.) hazırlanması və öyrənilməsi ilə yanaşı, həm də məktəbin elmi əsərlərinin redaktəsi ilə də məşğul ola bilər. Odur ki, "Azərbaycan dili" kafedrası yüksək səviyyəli alim-mütəxəssislərlə komplektləşdirilməlidir.

"Azərbaycan dili" kafedrasının nəzdində Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası üzrə daimi fəaliyyət göstərən aylıq Elmi-metodik seminar, Elmi-metodik məlumat qrupu, Azərbaycan dili fənni üzrə kabinet, Azərbaycan dilinin tədris sinifləri, "Azərbaycan dili bu gün" guşəsi, Azərbaycan dilinin əyani təbliğat guşəsi, "Nitq mədəniyyəti", Elmi və bədii yaradıcılıq dərnəkləri fəaliyyət göstərməlidir. Başqa sözlə desək, "Azərbaycan dili" kafedrası ali məktəblərdə, əsl mənada, azərbaycançılıq ab-havası və əhval-ruhiyyəsi yaratmalı və beləliklə də, ana dilimizin Konstitusiyaya statusunun və Azərbaycan dili haqqında Qanunun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və inkişafını təmin etməlidir.

"AZƏRBAYCAN TARİXİ" KAFEDRASİ

"Azərbaycan tarixi" kafedrası da ölkəmizin bütün ali məktəblərində, o cümlədən də Müdafiə Nazirliyinin, Daxili İşlər Nazirliyinin, Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin və digər nazirliklərin tabeliyində olan ali məktəblərdə və akademiyalarda təsis olunmalıdır. Çünki "Azərbaycan tarixi" kafedrasının nomenklatur fənləri xalqımızın həm tarixi ünvanının, həm də tərcümeyi-halının və ya həyatnaməsinin - etnik tarixinin həm tədrisi, həm də geniş şəkildə araşdırılması ilə məşğul olur. Məhz buna görə də, "Azərbaycan tarixi" kafedrasının nəzdində Azərbaycan tarixi və onun tədrisi metodikası üzrə daimi fəaliyyət göstərən aylıq Elmi-metodik seminar, Elmi-metodik məlumat qrupu, Siyasi məlumat qrupu, Azərbaycan tarixi üzrə fənn kabinet, Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələləri üzrə tədris sinif otaqları, "Azərbaycan tarixi xəritələr önündə" guşəsi, "Azərbaycan bu gün" guşəsi, Azərbaycan tarixi dərnəyi, "Azərbaycan tarixi təqvimlərdə" guşəsi, "Azərbaycan siyasətşünasların gözü ilə", "Azərbaycan iqtisadçıların gözü ilə" və s. guşələr fəaliyyət göstərməlidir.

"Azərbaycan tarixi" kafedrası yüksək səviyyəli alim-mütəxəssislərlə komplektləşdirilməlidir. Çünki Müstəqil Dövlətimizin azərbaycançılıq ideyası və metodoloji prinsipləri məhz onların ardıcıl və yorulmaz elmi-metodik fəaliyyəti nəticəsində reallaşar, həyatda tətbiq edilir və öz müsbət nəticələrini verir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, ölkəmizin ali məktəblərində, o cümlədən Təhsil Nazirliyinə tabe olmayan və digər nazirliklərin tabeliyində fəaliyyət göstərən ali məktəblərdə də kafedralar ölkəmizin "Təhsil Qanunu" və ali təhsillə bilavasitə bağlı olan normativ sənədlər, aktlar, qətnamələr, metodik göstərişlər və s. əsasında təsis olunmalı və fəaliyyət göstərməlidir. Çünki tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, ölkənin bütün ali məktəblərinin tədris planları, ayrı-ayrı fənlər üzrə tədris proqramları, dərsliklər və dərs vəsaitləri Təhsil Nazirliyində təsdiq olunur və ali məktəbləri bitirənlərə Təhsil Nazirliyinin diplomu verilir...

"Ana dilimiz xalqımızın tarixi milli sərvəti, biz isə onun keşikçiləriyik".

M.N. Çobanov.

10. ANA DİLİMİZ - MİLLİ QEYRƏTİMİZ

"Ana dili" deyəndə "Ana Vətən" yada düşür. Bu da təsadüfi deyil, çünki "Ana dili" xalqımızın varlığı, Xalqımızın həyatı, Xalqımızın tarixləşmiş və əbədləşmiş ünvanıdır. Ana dilimiz xalqımızın rəmzi simvolu, Dövlət Himni, Dövlət gerbi, Dövlət bayrağı və Müstəqil Suveren dövlətimizin rəsmi dövlət dilidir.

Vətənimiz - "Ana dili"mizin ilk səslərinin, ilk sözlərinin, ilk cümlələrinin, ilk layla və ağıllarının, ilk bayatı və nağıllarının yaranıb, dalğa-dalğa yayıldığı tarixi torpaqlarımız və ucsuz-bucaqsız geniş ərazilərimizdir.

"Tarix"imiz deyəndə isə, ilk növbədə tarixi tərcümeyi-halı və ya həyatnaməsi başa düşülür. Həyatnamədə isə, dilimizin varlığı da, təşəkkülü və inkişaf tarixi də; vətənimiz də, vətənimizin ayrı-ayrı bölgələri də; xalqımızın qələbələrlə dolu qəhrəmanlıq səhifələri, şanı-şöhrəti; dünya xalqları arasında tutduğu ictimai-siyasi mövqeyi, iqtisadi inkişafı və dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi mədəni-mənəvi nailiyyətlərimiz yada düşür. Bütün bunlar isə, hər şeydən əvvəl, ulu ba-

balaramızdan bizə miras qalmış doğma ana dilimizdə öz əksini tapır.

Ana dilimiz xalqımızın tarixən təşəkkül tapmış adət-ənənələri, inamı, inancı, etiqadı və əqidəsidir. Bu dilə ana dili və vətən dili deyilir. Bu dillə fikir, düşüncə və mülahizələrimizi başqalarına çatdırırıq, başqaları ilə ünsiyyətdə oluruq, bir-birimizə ülvə sevgi və məhəbbət hissləri göstəririk.

Ana dilimiz xalqımızın mənəvi birliyi, həyatı, varlığı və mübarizəsinin qüdrətli silahıdır, gələcəyidir. Ana dili olmayan heç bir xalqın gələcəyi yoxdur.

Ana dilimiz xalqımızın tarixən təşəkkül tapmış milli vətəni, milli dövləti və siyasi istiqlalıyyətidir, azadlığıdır, müstəqilliyidir, tərəqqisidir, həyat yoludur, canlı tarixidir, mənəvi dövləti, şan-şöhrəti və iftixarıdır...

Bu mənada, xalqımızın hər bir övladı doğma "Ana dili" ilə tərbiyələndirilməli, ana dilində təhsil almalı, ana dilində yazıb-yaratmalı, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, incəsənətimizi, mənəviyyatımızı dərinləndirilməlidir. Bu münasibətlə dünya poeziyasının korifeylərindən biri M.Füzulinin həyat və yaradıcılığının bir səhifəsinə nəzər salmaq məqsədə uyğun olardı.

M.Füzuli türk, fars və ərəb dillərində divanlar yaratmışdır. O, doğma ana dili türk dilində divan yaratmış, məşhur "Leyli və Məcnun" poemasını və s. ilə əlaqədar olaraq yazmışdır:

...Bəzən türkcə şer meydanında at çapdım və türk zəfərlərinə türkcə şerin gözəlliyi ilə zövq verdim. Bu da

məni o qədər təşvişə salmadı, çünki türkcə şer mənim əslimin səliqəsinə uyğundur...". Deməli, xalqımızın hər bir nümayəndəsi, ilk növbədə, öz övladlarına ana dilində təhsil verməli və ana dilinin şirinliyi və gözəlliyi ilə layla deyə-deyə övladını tərbiyyə etməlidir.

Ana dili xalqın varlığı, xalqların birini digərindən fərqləndirən emblem və gerbdır, dövlət bayrağıdır, xalqın varlığıdır, xalqın həyatıdır, xalqın keçmişi və gələcək ünvanıdır. Bu ünvan isə, hər bir adama hələ körpəliyindən, beşikdə olduğu dövrdən, ananın südü, ananın ruhu, ananın laylası ilə körpə uşağın canına, qanına və ruhuna hopdurulur. Məhz bunun nəticəsidir ki, yenicə dil açan körpə uşağın ilk sözü də "Ana" kəlməsi olur. Şair Bəxtiyar Vahabzadə demişken:

*"Dil açanda ilk dəfə "Ana" söyləyirik biz,
"Ana dili" adlanır bizim ilk dərslərimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə,
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.
Bu dil-bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır.
Bu dil-bir-birimizlə əhdi peymanımızdır.
Bu dil-tanıtmış bizə bu dünyanı, hər şeyi,
Bu dil-əcdadımızın bizə miras verdiyi
Qiymətli xəzinədir... gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək."*

Deməli, ana əzizdir. Ana əziz olduğu kimi, ananın dili də, danışığı da, hər kəlməsi də, ana-bala ünsiyyəti də gündən-günə mülayimləşir, istiləşir, həyatımızın,

varlığımızın qoruyucusu kimi oda-alova çevrilir, bir ailə çərçivəsindən çıxaraq, qəbilə, tayfa, xalq və milli dillərə çevrilərək sabitləşir.

Ana dilimiz qədim tarixə malik olan ilk nəfəsindən, çal-çağır sədalarından, dünyagörmüş müdrik, ağsaqqal babalarımızın dünya kimi dərin və dalğalı ağıl və kamalından, ağıllı və uzaqqören məsləhət və vəsiyyətlərindən, ağbirçək nənələrimizin laylalarından, ağılardan, bayatılarından, tükənmək bilməyən qış nağıllarından güc və qüvvət almışdır...

Ana dilimiz Dədə Qorqud qopuzunun, Aşıq Qurbani, Aşıq Alı və Aşıq Ələsgər sazının "Ruhanı"sından, Aşıq Hüseyn Saracının "Koroğlu" cəngisindən, Aşıq Kamanların "Yanık Kərəmi"sindən, Aşıq Xındı Məmmədin "Mənsurə"sindən ("Zarını"sından), xanəndə və müğənilərimizin insan ruhunu titrədən, şövqə gətirən, elin canından, qanından və bağrından qopan həzin səslə nəğmələrindən gur olmuşdur...

Ana dilimiz tarixən qədim ənginliklərindən bu günə kimi, xalqımızın sevinc dolu xoşbəxt günlərinin alqışlarından əmələ gəlmiş, inkişaf etmiş və günümüzə qədər uzun bir tarixi yol keçmişdir. Lakin ana dilimizin inkişaf yolu hamar, cilalanmış olmamış, onun gələcək inkişaf yolu daşlı-kəsəkli, dərəli-təpəli, həmçinin, dostlu düşmənli olmuşdur. Ana dilimiz anamızın halal südü ilə mayalandığı üçün tarixin bütün mərhələlərində düşmənləri ilə mübarizədə daim qələbə çalmış, düşmən xislətli fars-

çılığı da, ərəbciliyi də, rusçuluğu da öz gücü, öz qüdrəti ilə pərən-pərən salmış, öz varlığını və həyatçılığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Hətta, bu mübarizə şəraitində fars dilinə də, ərəb dilinə də, rus dilinə də və digər dillərə də güclü təsir etmiş və onları doğma ana dilimizin sözlərini qəbul edib işlətməyə məruz qoymuşdur.

Ana dilimiz xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq və rəşadətindən, vətənimizin azadlığı uğrunda gedən döyüşlərin qılınc səsinin cingiltisindən güc almış, bu gücü, qüdrəti ilə hamını heyran qoymuş və xalqlararası dilə çevrilmişdir. Beləliklə, Şah İsmayıl Xətəinin, Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin, Cavad xanın döyüş cəngisinin qəhrəmanlıq və şücaət sədalarından, Qıratın ayaq səsinədən güc almış və bundan sonra daha da güclənmişdir...

Ana dilimiz doğma vətənimizin başının üstünü qara duman buruyəndə həzinli günlərimizin zümzüməsindən güc və qüvvət almış, xalqımızı daim birliyə və vətənin müdafiəsi üçün ayağa qaldırmağa səsləmişdir. Əlbəttə, bu çağırış, bu sədalar hər zaman öz bəhrəsini vermişdir.

Ana dilimiz başı ağ çalmalı uca dağlarımızın-Savalanın, Kəpəzin, Qoşqarın, Murovdağın özəmətindən, büllur bulaqlarımızın şır-şır axan gur səsinədən, çaylarımızın öz məcarasına sığmayan hiddətindən, Xəzər dənizinin tufanlı, dalğalı ləpələrindən, bahar fəslində hər tərəfə ətir saçan təzə-tər güllərin al-əlvən ləçəklərindən və insanın ruhuna hopan xoş ətrindən, doğma Azərbaycanımızın qədimliyindən və genişliyindən,

ucsuz-bucaqsız torpaqlarımızın bol-bol naz-nemətlərindən qidalanmış və öz varlığını təsdiqləmişdir.

Ana dilimiz xalqımızın sehlənmiş, əfsanələşmiş, rəvayətlənmiş, nağıllaşmış, dastanlaşmış əqli və hikməti lap qədim zamanlardan üzü bəri ən sadə və bəsit fikirləri ifadə edə-edə ən mürekkəb, ən mücərrəd elmi və bədii fikir və mülahizələri bildirmək iqtidarına malik olmuş, əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçdik-cə səlisləşmiş, təkmilləşmiş və milli ədəbi dillər arasında özünün mövqeyini saxlamışdır.

Ana dilimiz xalqımızın adını fəxrlə qeyd etməyə nail olmuş, XI əsrdən bəri Güney Qafqazda və Qabaq və Orta Asiyada, bir növ xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi böyük rol oynamışdır.

Ana dilimiz ülvî məhəbbət hisslərimizin ən incə çalarlarını, ailə məişət və siyasi, iqtisadi, hüquqi məsələləri, ürəklərə yol tapan, dünya mədəniyyətinin şah əsəri sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tarixi və mədəni incilərini, dünya poeziyasının korifeyi Füzulinin hikmətamiz sənətinin qüdrətini, xalqımızın qəhrəmanlıqla dolu tarixi və onun tarixi varlığı, bəşəriyyət mədəniyyətinə və elm xəzinəsinə bəxş etdiyi elmi, maddi və mənəvi sənət incilərini, xalqımızın şan-şöhrəti, ad-sanı, pak və təmiz vicdanı, namusu və nüfuzu dünya sivilizasiyasına yol açmış dünya xalqları arasında xalqımızın ünvanını, şan-şöhrətini əbədləşdirmişdir.

Ana dilimiz hər gün pöhrələnib boy atan, gecə yuxu-

sunun şirin çağında əks-səda tapıb çağlayan, ürəyimizin aynası və sevinci, qəlbimizin qəzəbi və qəmi, sevinci və kədəri ilə yaşayan, azadlığın nəfəsi və qəlbimizin gur səsi, sönməyən ilhamımızın mənbəyi, iftixarımızın gur səsi, iftixarımız, əbədi yaşar varlığımız və həyatımız, günümüzdə şimşək kimi parlayan, dalğa-dalğa aləmə yayılan, uca kürsülər və alqışlara qərq olan, məqamı gələndə bir neçə odlu kəlməsi ilə bütün xalqı ayağa qaldıran, qəlbimizin amalı, gücümüz, qüdrətimizdir...

Bu baxımdan, xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün poeziyasında fəxrlə qeyd olunası məqamlar çoxdur. Şair "Laylam mənim, nəvəm mənim" şerində yazmışdır:

"İllər ötdü, yaşa doldum
anladım ki, ana dilim,
ürəyimdən çıxmaz mənim.
doğransam da dilim-dilim.
Anladım ki, sinəmdəki sözlər deyil,
...babaların nəfəsidir...
bu dildədir yüz abidə, min abidə.
Xilafəti parçalayan
Babəkimin qəzəbi də!
Məhv olarsa bir gün bu dil
Göy göl onda Göy göl deyil.
Qoşqar onda Qoşqar deyil.
Qız qalası qala deyil.
Öz dilini sən qala bil!
Qərbə, Şərqə işıq salan
Füzulini sən qala bil!

Sağdır dilim,sağdır demək
milyard yaşlı məmləkətim...
Demək, sağdır şərəfətim, ləyaqətim.
Bizim böyük Nizaminin
anasıdır mənim dilim.
İnqilabın şərqdə
İlkin dalğasıdır mənim dilim.
Mənim dilim məğrur baxmış
üzərindən gəlib keçmiş,
Ürəyini deşib keçmiş
oxların qanlı ucuna.
Baş əyməmiş ərəblərin
qol zoruna, dil zoruna
qılıncına, qırmacına
Baş əyməmiş! Baş əyməmiş! Əyməyəcək!
Cabbarlının türbəsinə
bahar özü qoyur çələng.
Ürəyimdə od qalamış
min-min arzum, əhdim mənim.
Bax, bu dildə "Hücum!"deyib
İtaliya dağlarında
dağ çəkmişdir faşistlərə
Mehdim mənim
Bax, bu dildə şer dedi
Səməd Vurğun Moskvada!

*"Bizim ən böyük sərvətimiz ondan
ibarətdir ki, dilimiz yaşayıb və ilbəlil
zənginləşib."*

Heydər ƏLİYEV.

11. ƏDƏBİ DİLİMİZ XALQIMIZIN MİLLİ SƏRVƏTİDİR

(Birinci məqalə)

Bu günlərdə Milli Məclisdə "Azərbaycan dilinin işlənməsi haqqında" qanun layihəsinin hazırlanmasına həsr olunmuş məsələ müzakirə edilmişdir. Biz də, bir filoloq-alim kimi, bu məsələyə münasibətimizi bildirməyi lazım bildik.

Bizə belə gəlir ki, müzakirə olunan məsələnin "Azərbaycan dilinin işlənməsi haqqında" və yaxud "Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişafı" qanunu adlandırılması elmi, məntiqi və hüquqi baxımdan düzgün deyildir. Çünki Azərbaycan dilinin statusu haqqında Qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında çox dəqiq şəkildə təsbit olunmuşdur. Odur ki, Respublikamızın Ali Qanunu haqqında yeni Qanun vermək məntiqi baxımdan yersizdir. Bizim mülahizəmizə görə, Milli Məclisdə müzakirə olunan məsələ "Azərbaycan dilinin dövlət proqramı" adlandırılmalıdır. Bu proqram da məhz Azərbaycan Respubli-

kasının Konstitusiyasının "Dövlət dili" adlanan 21 Maddəsi əsasında tərtib olunmalı və həyata keçirilməlidir.

"Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nın aşağıdakı bölmələr üzrə hazırlanması məqsəduyğun olardı:

1. Azərbaycan dilinin Konstitusiya statusu.
2. Azərbaycan dilinin elmi şəkildə tədqiq edilməsi.
3. Azərbaycan dilinin tədris müəssisələrində öyrənilməsi.

I. "Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nın birinci bölməsində Azərbaycan dilinin Konstitusiya statusu geniş şəkildə şərh olunmalıdır. Bu bölmə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21 maddəsi əsasında tərtib olunmalıdır. Həmin maddədə deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir". Azərbaycan dilinin Konstitusiya statusu dedikdə, hər şeydən əvvəl, onun dövlət dili kimi kütləvi şəkildə həm ölkə daxilində - inzibati dövlət idarələrində, tədris müəssisələrində, mətbuatda, televiziya və radio verilişlərində işlədilməsi, həm də dövlətlərarası siyasi yazışmalarda və danışıqlarda istifadə olunması nəzərdə tutulur. Burada Azərbaycan dilinin Konstitusiya statusunun möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi geniş şəkildə şərh olunmalı, bu statusdan irəli gələn vəzifələrin və funksiyaların hüquqi cəhətdən izah edilməsi ön plana çəkilməlidir. Həmçinin, bu bölmədə respublikamızda yaşayan digər xalqlar arasında da Azərbaycan dilinin

dövlət dili kimi geniş yayılmasının perspektiv planları da öz əksini tapmalı, dilimizin rəsmi üslubu ilə bağlı olan əməli yazı növlərinin tipik nümunələri hazırlanıb çap edilməlidir. Həmçinin Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin qeyri-azərbaycanlılar arasında yayılmasını təmin etmək məqsədi ilə dərsləklər, dərslər vəsaitləri, metodiki göstərişlər, elmi-kütləvi xarakterli kitablar və s. hazırlanıb çap olunması da vacibdir.

Yuxarıda qeyd olunanlara onu da əlavə etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21 maddəsinin ikinci bəndində deyilir: "Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir". Yəni respublikada yaşayan başqa xalqların dillərinin azal surətdə işlədilməsi təmin olunur, bu və ya digər etnik qrupların dillərinin işlədilməsində hər hansı üstünlüyə və ya məhdudiyyətə yol verilməməlidir. Azərbaycan ərazisində yaşayan və Azərbaycan dilini bilməyən vətəndaşların Azərbaycan dilini öyrənməsi üçün bütün idarə və müəssisələrdə əlverişli şərait yaradılmalıdır. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilini öyrənmək arzusunda olan vətəndaşlar üçün qısamüddətli dilöyrənmə kurslarının təşkil olunması, dinləyicilərin dərslək, dərslər vəsaitləri, metodik göstərişlər, "Azərbaycanca - rusca qısa danışq lüğəti" və s. təmin olunması da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun təsbit edilməsinə baxmayaraq, hələ də ayrı-ayrı dövlət məmurları və icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri rəsmi yazışmaları,

rəsmi müşavirələri və iclasları yenə də Sovet imperiyası dövründə olduğu kimi, "ikinci ana dilimiz" adlandırdığımız rus dilində aparırlar, rus dilinin işlənmə sferasına üstünlük verirlər, hətta, şəhərimizin bə'zi məktəblərinin "rəhbərləri" azərbaycanlı valideynlərə övladlarını rus məktəblərində oxutmaları barədə "geniş məsləhət" verirlər... Əlbəttə, şəhərimizdə fəaliyyət göstərən Reklam idarələrinin əməkdaşları da bu sahədə "az iş" görmürlər. Bakının mərkəzi küçələrindəki və meydançalarındakı reklamlara nəzər saldıqda adam özünü bir anlığa haradasa, Avropa ölkələrinin şəhərlərindən birində olduğunu xatırlamaya bilmir... Sanki şəhərin hər tərəfi ingilis, rus və digər dillərdə yazılmış bərli-bəzəkli reklamlara bürünübdir...

Bizə belə gəlir ki, şəhərlərimizdə və kəndlərimizdə, həmçinin dövlət müəssisələrində və özəl şirkətlərin bütün reklamlarının övvəlcə Azərbaycan, sonra isə ingilis dilində yazılması məqsədəuyğun olardı. Reklamların tərtib olunmasında çoxdilliliyə yol vermək olmaz...

"Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nda şəhər və kəndlərimizin toponimik adlarının öncə Azərbaycan dilində yazılması və həm də yerli əhalinin tarixən qoyduğu adların bərpa olunmasına dair xüsusi maddənin verilməsi də vacibdir. Məsələn, qədim Zığ kəndinin yaxınlığındakı Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi şəhərciyinin ətrafındakı qəsəbəni (Xətai rayonu) Naximov qəsəbəsi adlandırırlar. Kimdir Naximov? - Naximov türk, eləcə də azərbaycanlıların qatı düşməni olan rus admiralıdır... hətta, hərbi məktəbin qarşısında Naximovun heykəli indi də durmaqda-

dır. Görəsən, əlaqədar təşkilatlar bu barədə nə düşünür?

Yuxarıda qeyd olunan mülahizələrlə əlaqədar olaraq, tə'sirli tədbirlər görülməsi də "Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nda öz geniş əksini tapmalıdır.

"Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nda müasir mətbuatımızın və efir verilişlərinin dili haqqında ayrıca danışılmalıdır...

Azərbaycan Respublikasında demokratiyanın və aşkarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, respublikamızda 600-dən çox qəzet və jurnal tə'sis olunmuş və beləliklə də, yüzlərlə üzdənirə "jurnalistlər" meydana gəlmişdir. Onların əksəriyyəti jurnalistika təhsili olmayan, jurnalistika peşəsindən, Azərbaycan Respublikasının kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunundan, jurnalistin hüquq, vəzifə və funksiyalarından, jurnalistika etikasından tam mə'nası ilə xəbəri olmayan həvəskarlardır. Hər gün oxuduğum qeyri-dövlət qəzetlərinin məndə oyatdığı təəssürat və qənaət belədir: əksər qeyri-dövlət qəzetlərinin tə'sisçisi və redaktorları qəzetin təbliğatçılıq, təşkilatçılıq və təşviqatçılıq funksiyalarını dərinləndirmirlər... Mə'lumdur ki, hər bir mətbuat orqanı xalqımızın tarixən formalaşmış adət-ənənələrinin yaxşısını qorunmalı və yaşatmalı, təbliğ etməli və yeni yaranmış ənənələrimizin isə təkmilləşməsi və sabitləşməsi üçün müəyyən işlər görməlidir. Bu baxımdan, mətbuat orqanları xalqı-gənc nəsli həm mə'nəvi-əxlaqi cəhətdən, xalqilik və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməli, həm də müasir təhsilin, elmin və mədəniyyətin son nailiyyətlərini, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələrin əsas

məğzini şərh etməklə xalqın-gənc nəslin maariflənməsinə müəyyən dərəcədə köməklik göstərməlidir. Lakin biz. bunları qeyri-dövlət qəzetlərinin səhifələrində görmürük. Həmin qəzetlərin dil baxımdan savadsız nəşr olunması bir yana, qədim və zəngin tarixə malik olan mə'nəviyyatımıza, adət-ən'ənələrimizə vurduğu zərbələrlə barışmaq qeyri-mümkündür. Çünki həmin qəzet və jurnalların əksəriyyəti xalqımızın keçmə-keşli tarixini, mədəniyyətini, hətta, mə'nəviyyatını təhrif edir. Qəzetlərin səhifələrində xalqımızın mə'nəviyyatı ilə səsleşməyən yazılar və fotosəkillər verir, ayrı-ayrı vətəndaşların şəxsiyyətinə toxunan, mə'nəviyyatını təhqir edən çizmaqaralar çap edirlər. Təki qəzetin səhifələri çizmaqaralarla dolsun...

Bizə belə gəlir ki, yaxın gələcəkdə qəbul edilməsi nəzərdə tutulan "Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nda aşağıdakı mülahizələr nəzərə alınmalıdır:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil və Mətbuat və İnformasiya Nazirliklərinin, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin nəzdində jurnalistlərin attestasiyadan keçirilməsi üçün Birləşmiş Attestasiya Komissiyasının yaradılması məqsəduyğun olardı.

2. Birləşmiş Attestasiya Komissiyasına az bir müddət ərzində qeyri-dövlət qəzet və jurnallarında fəaliyyət göstərən jurnalistləri attestasiyadan keçirmək səlahiyyəti verilməlidir.

3. Birləşmiş Attestasiya Komissiyası fərdi qaydada ayrı-ayrı jurnalistin təhsilini, Azərbaycan Respublikasının Kütləvi İnformasiya vasitələri haqqında Qanunu və jurnalist

etikasını nə dərəcədə bilmələrini hərtərəfli yoxlamalıdır.

4. Birləşmiş Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verə bilməyən jurnalist peşəsindən uzaqlaşdırılmalıdır.

5. Müasir həyatımızdakı reallıqları düzgün əks etdirməyən, xalqımızın tarixini və mə'nəviyyatını alçaldan hər bir qəzet və jurnalın nəşri dayandırılmalıdır.

Respublikamızda demokratiyanın və aşkarlığın inkişafı bir sıra özəl televiziya və radio verilişlərinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. İlk baxışda, bu pis deyil. Lakin... bu verilişlərin adını eşidib, özünü dinləməsən yaxşıdır. Çünki bu verilişlərin əksəriyyəti elə ilk andan qeyri-ixtiyari olaraq, dinləyicinin əsəblərinə tə'sir edir. Çünki çıxış edən diktör və ya aparıcı dilimizin rəngarəng orfoepik normalarını bilmədiyindən yerli-yersiz sözü elə cır səslə oxuyur və ya danışır ki, eşitməsən yaxşıdır, öz ahəngdarlığı, musiqiliyi ilə sabitləşmiş səslərimizi gah uzadır, gah qısaldır, qalın saitləri təhrif edə-edə incələşdirir, incə saitləri isə təhrif edə-edə qalın tələffüz edir; intonasiyasında sözün vurğusunu və məntiqi vurğunu yersiz vurğulayır və beləliklə də, səlis, aydın və sabitləşmiş nitqimizi korlayır. Məhz bu təhriflərə görə, bə'zən mətnin ümumi məzmunu dinləyiciyə tam mə'nası ilə ya çatmır, ya da məzmunun təhrif olunmuş halda çatdırılır. Aparıcının dilimizin intonasiyasını, tələffüz normalarını təhrif etməsi bir yana qalsın, dilimizin üslubları, nitq mədəniyyəti elə təhrif edilir ki, dilimizin nitq mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan sadəlikdən, dəqiqlikdən, aydınlıqdan, kamillikdən, elmilikdən, kütləvilikdən və məntiqilikdən heç bir əsər-əlamət qalmır... Efir verilişlə-

rində nitq mədəniyyətinə verilən tələblərin pozulmasına yol vermək olmaz. Çünki ədəbi dilimiz xalqımızın ən böyük tarixi nailiyyəti, tükənməz xəzinəsi və milli sərvətidir. Hər bir azərbaycanlı xalq xəzinəsinə və sərvətinə nankor olmamalı, dilimizin təmizliyi, saflığı, səlisləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmalıdır...

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, "Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nda müstəqil televiziya və radio verilişləri barədə təsirli tədbirlərin qəbul edilməsi vacibdir:

1. Müstəqil televiziya və radio proqramları qısa müddət ərzində ya öz iş rejimini və qaydasını dəyişməli, ədəbi dilimizin bütün normalarına riayət etməlidir, ya da birdəfəlik öz fəaliyyətini dayandırmalıdır.

Birincisi, ona görə ki, onların verilişlərinin əksəriyyəti gənc nəslin mə'nəviyyatının pozulmasına və tarixi ənənələrimizin əksinə yönəldilmiş olur.

İkincisi, həmin verilişlərin çoxu məzmununa və mahiyyətinə görə azərbaycanlıların tarixinə və mədəniyyətinə yox, digər xalqların və etnik qrupların mənafeyinə xidmət edir, onların mədəniyyətinin və musiqisinin təbliğinə üstünlük verirlər.

Üçüncüsü, özəl proqramlar vasitəsilə efirə yayılan faktların çoxu yalan və uydurmalarla dolu olur. Xüsusilə, siyasi məzmunlu verilişlər dinləyicini təng edir. Çünki dinləyici həyatda sabitliyi gördüyü halda, özəl televiziya verilişlərində isə onun əksini eşidir. Bu da dinləyicini, xüsusilə gəncləri çaşbaş salır...

II. "Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nın ikinci bölməsi "Azərbaycan dilinin elmi şəkildə tədqiq edilməsi" adlanır. Bu bölmədə Azərbaycan dilinin elmi şəkildə hərtərəfli dərinlən tədqiqi və araşdırılması nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, ilk növbədə, ana dilinin səs tərkibi və tələffüz qaydalarının, orfoqrafiya və yazı, leksik və üslubi normalarının, qrammatik quruluşunun tətbiqi - təcrübi aspektdə ətraflı araşdırılması ön plana çəkilməlidir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan ədəbi dilinin həm yazılı, həm də şifahi qollarının səciyyəvi xüsusiyyətləri, düzgün yazı və tələffüzü, həmçinin üslub normalarının, nitq mədəniyyəti və terminologiya problemlərinin, dilimizin rəsmi üslubu ilə yaxından bağlı olan əməli yazıların (ərizə, təqdir, mə'lumat, hesabat, bildiriş, c'lan, tərcümeyi - hal - həyatnamə), izahat, arayış, əmr, təliqə, təqdimat, protokol, akt, fərman, qərar, zəmanət, e'tibarnamə, qəbz, məktub, xasiyyətnamə, müqavilə) tərtibi prinsiplərinin araşdırılması daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu baxımdan, "Azərbaycan dili ensiklopediyası"nın hazırlanması və nəşri, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin və "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin təkmilləşdirilmiş halda yenidən nəşr olunması vacibdir. Azərbaycan dilinin tətbiqi və sosioloji aspektdə tədqiqi, nitq mədəniyyəti və təcrübi üslubiyyəti, antropim, toponim və etimologiya lüğətlərinin hazırlanması və nəşri; həmçinin Azərbaycan dilinin qədim abidələrinin və mənbələrinin toplanması və onların şərhilərlə nəşr edilməsi; Azərbaycan dilində sahə ensiklopediyalarının və terminlər lüğətinin hazırlanması və nəşri; dünya

mədəniyyəti xəzinəsinə böyük töhfələr vermiş klassik yazıçı və alimlərimizin, o cümlədən Xaqani, Nizami, N.Tusi, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun və başqalarının həyat və yaradıcılığını əks etdirən ensiklopediyaların yaradılmasına başlamaq vaxtı da çoxdan çatmışdır.

III. "Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nın üçüncü bölümündə "Azərbaycan dilinin tədris müəssisələrində öyrənilməsi" nəzərdə tutulmuşdur. Bu problemlərin geniş mə'nada həyata keçirilməsi üçün "Azərbaycan dili" fənninin tədris proqramlarına yenidən baxılmalı və iki variantlı nümunəvi və mükəmməl "Azərbaycan dili" proqramları hazırlanmalıdır.

Proqramın birinci variantı tədris işləri ana dilində aparılan azərbaycandilli məktəblər üçün nəzərdə tutulmalıdır. Bu proqrama əsasən "Azərbaycan dili" fənni məktəbə-qədər müəssisələrdə, ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə tədris olunmalı və öyrənilməlidir. Bu proqramı əsasən dilimizin nəzəri və təcrübi məsələləri, təşəkkül tarixi, yayılma arealı, digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi, onun Şərq dilləri arasında mövqeyi və s. problemlər ümumtürkoloji aspektdə dərinlən öyrənilməli və dərsləklər də həmin proqram əsasında yenidən yazılmalıdır.

"Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nda orta ixtisas və ali məktəblərin qeyri-filoloji bütün fakültələrində ixtisasından asılı olmayaraq, "Azərbaycan dili" - "Nitq mədəniyyəti" fənninin, heç olmasa, iki semestr tədris olunması da nəzərdə tutulmalıdır. Çünki orta ixtisas və ali məktəblərin

məqsədi yalnız mütəxəssis hazırlamaq yox, eyni zamanda müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən ziyalı korpusu hazırlamaqdan ibarət olmalıdır. Ziyalılığın əsas şərtlərindən birincisi, həm də ən başlıcası, hər bir mütəxəssisin öz ixtisası ilə yanaşı, ana dilinin bütün incəliklərini dərinlən bilməsi, ədəbi dilimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tələblərinə uyğun savadlı yazmağı bacarması; həmçinin onun şifahi nitqinin də sadə, aydın, dəqiq, səlis, rəvan, kamil və məntiqi ardıcılığa malik olmasıdır. Bu baxımdan, hər bir ziyalı ana dilini və ədəbiyyatını, xalqının tarixini və tarixi coğrafiyasını, mədəniyyətini, etik və estetik, elmi-fəlsəfi görüşlərini dərinlən bilməlidir.

"Azərbaycan dili" proqramının ikinci variantı isə qeyri-azərbaycandilli məktəblər (ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər) üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqram, əsas e'tibarı ilə, təcrübi xarakter daşılmalı və onda Azərbaycan dilinin təcrübi sahəsi - dilöyrənmə məsələləri, Azərbaycan dilində səlis və aydın danışmaq, savadlı yazmaq məsələlərinin dərinlən öyrənilməsinə geniş yer verilməli və dərsləklər də həmin proqram əsasında hazırlanmalıdır. Qeyri-azərbaycandilli məktəblərdə "Azərbaycan dili" fənni ilə yanaşı, "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan tarixi" və "Azərbaycan coğrafiyası", fənləri də tədris olunmalıdır. Bundan başqa, rusdilli məktəblərdə Rusiya tarixinə və coğrafiyasının tədrisinə yuxarı siniflərdə həftədə bir saat vaxt vermək olar. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Rusdilli məktəblərdə tədris olunan "Rus ədəbiyyatı" fənni proqramlarına müəyyən mərhələlər üzrə

"Azərbaycan ədəbiyyatı"ndan xülasələr və ayrı-ayrı klassiklərin həyat və yaradıcılığı haqqında oçerklər də artırmaq vacibdir. Məhz Sovet imperiyasının mövcud olduğu dövr ərzində "Azərbaycan ədəbiyyatı" fənninin proqramlarında "Rus ədəbiyyatı"na dair xülasələr və həmçinin klassik rus yazıçılarının həyat və yaradıcılığına aid geniş oçerklər verilirdi. Bunu nəzərə alaraq, rusdilli məktəblər üçün "Rus ədəbiyyatı" dərsliklərinin Bakıda hazırlanıb nəşr edilməsi məqsədyönlü olardı.

"Azərbaycan dilinin dövlət proqramı"nda tərcüməçilərin və dilmanların hazırlanması problemləri də geniş şəkildə nəzərdə tutulmalıdır. Artıq, Azərbaycan Respublikası dünyanın bütün ölkələri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının səfirlikləri, konsulluqları və digər nümayəndələri bir sıra ölkələrdə olduğu kimi, bir çox ölkələrin səfirlikləri, konsulluqları və iş adamları da Azərbaycanda fəaliyyət göstərməkdədir. Bu əlaqələr, hər şeydən əvvəl, ölkəmizin müxtəlif dilləri dərindən bilən güclü tərcüməçilər və dilmanlar korpusunun hazırlanması vacibliyini günün ən aktual problemlərindən birinə çevirmişdir. Bu məqsədlə tədris müəssisələrində Azərbaycan dili ilə yanaşı bir sıra xarici dillərin öyrənilməsi də vacibdir.

Bizim mülahizəmizə görə, öyrənilməsi vacib olan dilləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Birinci qrupa beynəlxalq və xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan və geniş yayılmış olan ingilis, alman, fransız və rus dillərini; ikinci qrupa Azərbaycanla

bilavasitə həmsərhəd olan ölkələrin dillərini, o cümlədən türk, fars, gürcü, erməni və s. dilləri; üçüncü qrupa yaxın bölgə ölkələrinin dillərini, o cümlədən ərəb, yəhudi və s. dilləri; dördüncü qrupa isə, Azərbaycan Respublikası ilə yaxından siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmış olan ölkələrin, keçmiş SSRİ məkanından ayrılıb və öz müstəqilliyini e'lan etmiş ölkələrin, həmçinin Şimalı Atlantika Paktına daxil olan ölkələrin dillərini daxil etmək olar.

Bir sözlə, "Azərbaycan dilinin dövlət proqramı" ana dilinin daha da səlisləşməsi, zənginləşməsi, təkmilləşdirilməsi sabitləşməsi və inkişaf etdirilməsi yollarında bir mayak olacaqdır.

Qeyd: Bu yazı "Azərbaycan" qəzetinin 26 fevral 2000-ci il tarixi sayında dərc olunub.

ƏDƏBİ DİLİMİZ XALQIMIZIN MİLLİ SƏRVƏTİDİR

(İkinci məqalə)

Bu başlıq bizim "Azərbaycan" qəzetinin 26 fevral 2000-ci il tarixli sayında çap olunmuş eyni adlı məqaləmizdən götürülmüşdür. Bu məqalədə ana dilimizin Konstitusiya statusu, elmi aspektdə tədqiq edilməsi, tədris müəssisələrində bir fənn kimi öyrənilməsi, tətbiqi məsələləri və s. geniş şəkildə şərh olunmuşdur. "Azərbaycan" qəzetində çap olunmuş yarım səhifəlik bu məqalə həm ümumxalq ictimaiyyətinin, ziyalılar təbəqəsinin, həm də ali dövlət orqanlarının diqqətindən yayınmamış və çox məmnuniyyətlə qarşılanmışdır. Məhz bu məqalənin nəşrindən azca sonra dilimizin müasir vəziyyəti, onun inkişafının sürətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, bir dəfəlik latın qrafikası əsaslı əlifbaya keçilməsi, tətbiqi sahələrinin genişləndirilməsi və sabitləşdirilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının sabiq, əbədiyaşar prezidenti H.Əliyev tərəfindən imzalanmış forman və sərəncamlar, o cümlədən. "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" (9.08.2001), "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" (18.06.2001), "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" (2.01.2003), "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanu-

nunun tətbiq edilməsi barədə" (2.01. 2003), həmçinin, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında" (12.01.2004), "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" (12.01.2004) Sərəncamlar böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

"Ədəbi dilimiz xalqımızın milli sərvətidir" adlı məqaləmizdə qaldırdığımız məsələlərin bir çoxu son vaxtlarda öz həllini tapmışdır. Lakin müxtəlif səviyyəli dövlət orqanları hələ də bir çox məsələlərin həll edilməsinə "göz yumur", "günü-günə satır", həmin məsələlərin həlli barədə bəlkə də düşünmürlər. Bizim həmin məqalədə qaldırdığımız bir çox məsələlər hələ öz həllini gözləməkdədir:

"Hətta şəhərimizin bəzi rus məktəblərinin "rəhbərləri" azərbaycanlı valideynlərə övladlarının rus məktəblərində oxumaları barədə" dəyərli məsləhət verirlər. Bu da şübhəsiz ki, az da olsa öz "böhrəsini" verir. Millət, milli mənsubiyyət anlayışına malik olmayan valideynlər də kortəbii olaraq onların dediklərinə əməl edirlər.

"Əlbəttə, şəhərimizdə fəaliyyət göstərən reklam idarələrinin "əməkdaşları" da bu sahədə "az iş görmürlər". Bakının mərkəzi küçələrindəki və meydançalarındakı reklamlara nəzər saldıqda, adam özünü bir anlığa haradasa Avropa ölkələri şəhərlərindən birində olduğunu hiss edir. Bizə belə gəlir ki, şəhərlərimizdə və kəndlərimizdə, həmçinin dövlət, özəl şirkətlərin müəssisələrində bütün lövhələr və reklamlar əvvəlcə Azərbaycan, sonra isə ingilis dilində yazılmalıdır. Reklamaların tərtib olunmasında çoxdilliliyə yol ver-

mək olmaz". Bu mülahizələr "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun "Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi" adlanan yeddinci maddəsində də öz əksini tapmışdır. Həmin maddənin birinci bəndində deyilir: *"Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də tətbiq oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir"*.

Gəlin bir anlığa şəhərimizə ekskursiya edək, küçə və meydançalardakı reklamlara, ayrı-ayrı şirkətlərin adı yazılmış divar lövhələrinə, mədəniyyət və istirahət bağlarının - parkların adlarına nəzər salaq...

Bakı şəhərində gördüyümüz və aldığımız maddi-mənəvi zövqün, aldığımız təəssüratların ümumi nəticəsi belə olmalıdır: Şəhər reklam idarəsinin və ayrı-ayrı şirkət rəhbərliyinin özbaşınalığının "hökm" sürməsinə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin iradlarına, etirazına və xəbərdarlığına məhəl qoymaması, Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa biganəlik göstərməsi özünü "sərbəst" hiss etməsinə... və s... son qoyulmalıdır.

-Bakı şəhəri İcra hakimiyyətinin və Bakı şəhər rayonlarının icra hakimiyyətinin və digər əlaqədar təşkilatların

rəhbərlərinin öz vəzifə funksiyalarına "soyuq" yanaşmaları, bəlkə də, öz vəzifə funksiyalarını dərinlən bilməmələri, əgər belə demək mümkündürsə səbətsizliyi, "Azərbaycan" qəzetinin həyəcan təbili çalmasına, xəbərdarlığına və doğma ana dilimiz barədə "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun fəaliyyətdə olmağına biganəlikləri, etinasızlıqları, dilimizə və mədəniyyətimizə, həmçinin, dövlətimizin ali qanunlarına "yuxarıdan, xor baxmaları"... və s... ilə bağlıdır.

Elə burada böyük Atatürkün bir kəlamını xatırlamaq yerinə düşərdi: "Öyrənmək axına qarşı üzməyə bənzər, irəliləyə bilməyəni axın geri atar". Bu kəlam necə də yerində deyilmişdir. Əbədiyaşar bu kəlamı, hər şeydən əvvəl, Bakı şəhər və Bakı şəhər rayonları icra hakimiyyətlərinin və digər əlaqədar təşkilatların məmurlarına da aid etmək olar. Çünki öz vəzifə borclarına biganə qalanları, səbətsizləri, müasir dövlətçiliyimizin idarə etmə sistemi ilə ayaqlaşma bilməyənləri, şübhəsiz ki, respublikamızda baş verən bu güclü inkişaf və tərəqqi axını bir gün "geri atacaqlar", vəzifəsindən uzaqlaşdıracaqdır...

İndi də şəhərimizin bər-bözəkli reklam sistemindən bəzi məqamlara yolüstü nəzər salaq. Şəhərimizin bütün küçə və meydançalardakı reklamların əksəriyyətində, bəlkə də, 90%-dən çoxunda reklamların dövlət dilində tərtib olunmasına dair "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun "Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi" adlanan yeddinci maddəsinə riayət olunmamışdır. Kim

hansı dildə istəyirsə həmin dildə də reklamlarını tərtib etdirir. Bu da təbii olaraq əhalinin narazılığına, etirazına səbəb olur. ***Əlaqədar təşkilatlar isə, buna hələ də göz yumurlar.***

"Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun "Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndələrinin və filiallarının idarələrində işlənməsi" adlanan 17-ci maddəsində deyilir:

"Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndələrinin və filiallarının, idarələrinin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzarlıqla bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur". Lakin nədənsə, Azərbaycan dövlət dili ilə əlaqədar olan bu qanuna şəhərimizdə hələlik biganəlik göstərilir...

Şəhərimizin sakinlərinə və qonaqların əksəriyyətinə yaxşı məlumdur ki, bağlar-parklar şəhəri sayılan doğma Bakımızda ən gözəl bağlardan biri şəhərin Xətai rayonunun ərazisində yerləşən "Nizami adına mədəniyyət və istirahət baği"dır. İndi də bu bağ haqqında gördüklərimizə və eşitdiklərimizə nəzər salaq:

"AzTV-1"-in 30 may 2004-cü il tarixli verilişlərindən biri Bakının Xətai rayonunun ərazisində yerləşən Nizami adına mədəniyyət və istirahət parkının müasirliyinə həsr olunmuşdur. Yəqin ki, şəhərimizin sakinlərinin müəyyən hissəsi ya bu parkın yanından keçəndə, ya da həmin parkda istirahət

edəndə parkın giriş hissəsini - hündür fasadını, dəmir ala qapısını və fasad dirəklərin üstündəki yazını oxuyublar! Aşağıda "Nizami adına mədəniyyət və istirahət parkı" ifadəsini, fasadın lap yuxarı hissəsində isə qeyri-dövlət dilində iri hərflərlə yazılmış "Lunapark" uydurma sözünü oxuyublar. "Lunapark" sözü elə iri hərflərlə yazılıb ki, onu təxminən 300-400 metrədən də oxumaq olar. Beləliklə də "Lunapark" sözü elə ilk andan hamının diqqətini çəkir və bununla da adı kiçik hərflərlə yazılmış dünya şöhrətli Nizaminin adına kölgə salır.

Maraqlıdır???

Görəsən, bu parka nəzarət edən, onun işini sahmana salmağa rəhbərlik edənlərin "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"ndan xəbəri varmı? Əgər onların dövlət dilimiz haqqında qanundan xəbərləri varsa, bəs onda, qanuna niyə riayət etmirlər? Görünür onların başı başqa işlərə o qədər qarışıb ki, dövlət dili haqqında qanunu oxuyub ondan irəli gələn tələbləri yerinə yetirməyə macal tapmayıblar...

İkincisi, görəsən dünya poeziyasının şahı sayılan Nizaminin adına "kölgə" salmaq fikrində olanlar kimdir? Onlar barədə əlaqədar təşkilatların rəhbərləri nə düşünürlər?..

Üçüncüsü, bir anlığa tutaq ki, Nizaminin adını daşıyan mədəniyyət və istirahət parkına əlaqədar təşkilatların məmurları biganəlik göstərir. Bəs, çoxminli mətbuat, radio və televiziya şirkətlərinin mütərəqqi ideyalı, fəal jurnalistləri haraya baxır? Görəsən, jurnalistlər bu barədə nə düşünürlər? Jurnalistlərin nə düşündüyünü və necə düşündüyünü deyə bilmərəm. Ancaq onu bilirəm ki, "AzTV-1"-in 30 may

2004-ci il tarixli verilişində rəsmi olaraq Nizaminin adını daşıyan parkın rəsmi adı qaldı arxivdə, "Lunapark"a gəlin!", - deyə, - nə ki, var parkı reklam etdilər... Bakı şəhərindəki ən gözəl parklardan biri "Lunapark"dır. "Lunapark"da sanki göyün yeddi qatına uçmaq olar. "Lunapark"da 20-yə yaxın atraksion vardır. Onların bir neçəsi uşaqlar üçündür. "Lunapark"ın xidmətindən razı qalırlar". Bakı şəhərinin əhalisini "Lunapark"a dəvət edirəm" - deyə aparıcı "fəxrlə" danışdı.

Görəsən bu televiziya əməkdaşına parkın dövlət tərəfindən verilmiş rəsmi adının əvəzinə onun uydurma "Lunapark" adı ilə çıxış etməsinə kim səlahiyyət verib?

Görəsən, bəzi "jurnalistlər" Azərbaycan jurnalistlərinin adına hansı əsasə görə kölgə salırlar? Bu sahədə onlar kimə xidmət etdiklərini, kimin dəyirmanına su tökdüklerini başa düşürlərmi? Yəqin ki, yox. Başa düşsələr onlar dünya poeziyasının sərkərdəsinin və onun ən uca rütbəsinin üstünə qara kölgə salmazdılar...

Başqa bir misal: Televiziya və radio verilişlərində aparıcının nitqində tez-tez "Vətəndaşların Konstitusiyon hüquqları" ifadəsini də eşidirik. Məlum deyil, bu aparıcılar və ya diktorlar dilimizə "-yon" sonluğunu haradan gətiriblər. Bu şəkilçi dilimiz üçün tamamilə yad ünsürdür. Odur ki, həmin ifadə dilimizin daxili qanunauyğunluğuna görə belə olmalıdır: "Vətəndaşların Konstitusiya hüququ".

Bu barədə jurnalistlərimiz yaxşı-yaxşı düşünüb-daşınmalıdır. Əlbəttə, televiziya və radio verilişlərinin rəhbərliyi də, əlaqədar təşkilatların rəhbərləri də bu barədə düşünməli və öz işlərini yenidən qurmalıdır...

Adı qeyd olunan məqaləmizdə şəhər, kənd və qəsəbələrimizin adlarını bildiren toponimlərimizə olan münasibətlərdən bəhs edərək yazmışdıq; "Məsələn, qədim Zığ kəndinin yaxınlığıdakı Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəbi şəhərciyinin ətrafındakı qəsəbəni (Xətai rayonu) Naximov qəsəbəsi adlandırırlar. Kimdir Naximov? Naximov türklərin, eləcə də, azərbaycanlıların qatı düşməni olan rus admiralıdır... **Görəsən, əlaqədar təşkilatlar bu barədə nə düşünür?...**"

Təəssüf ki, təxminən 6 il əvvəl "Azərbaycan" qəzetində qaldırılan bu məsələni həll etmək üçün Bakı şəhərinin əlaqədar təşkilatları hələ də macal tapmayıblar... Görəsən, Naximov qəsəbəsinin adını dəyişmək, onu ya Zığ qəsəbəsi, ya admiral Aslanbəyovun şərəfinə Aslanbəyov qəsəbəsi adlandırmaq üçün bundan sonra neçə il lazım olacaqdır? Bu sualın dəqiq cavabını söyləyən oxucularımıza "Azərbaycan" qəzeti vasitəsilə təşəkkürümüzü bildirəcəyik...

Məlumdur ki, "mətbuat orqanları xalqı - gənc nəsləli həm mənəvi-əxlaqi cəhətdən xəlqilik və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməli, həm də müasir təhsilin, elmin və mədəniyyətin son nailiyyətlərini, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələrin əsas məğzini şərh etməklə maarifləndirməyə müəyyən dərəcədə köməklik göstərməlidir. Lakin biz, bunları qeyri-dövlət qəzetlərinin səhifələrində görmürük. Həmin qəzetlərin dil baxımından savadsız nəşr olunması bir yana, qədim və zəngin tarixə malik olan mənəviyyatımıza, adət-ənənələrimizə vurduğu zərbələrlə barışmaq qeyri-mümkündür".

Son illərdə istər mətbuatımızda, xüsusilə özəl mətbuat orqanlarında və radio-televiziya verilişlərində yerli-yersiz

rus və digər dillərdən alınma sözlər baş alıb gedir. Hətta, həmin sözlərin dilimizdə işlənməsinə heç bir lüzum olmadığı hallarda da. Məsələn, "prioritet mövzu", "prioritet mövqe", "prioritet məsələ", "prioritet proqram", "prioritet müəyyənləşdirilir" və s...

Görəsən, bu sözləri müasir ədəbi dilimizdə işlənən ümumişlək və yaxud vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərimizlə əvəz etmək mümkün deyilmi? Əlbəttə, mümkündür. Sadəcə olaraq, yalnız arzu və istək, xalqımızın minilliklərin dərinliklərindən bəri inkişaf edə-edə, təkmilləşə-təkmilləşə, sabitləşə-sabitləşə gələn ana dilimizə - milli sərəvətimizə ümumxalq mövqeyindən, ümumxalq mənafeyi baxımından yanaşmaq, dilimizin gələcək inkişafı qeydinə qalmaq lazımdır. Bu isə, hamımızın, ilk növbədə, ziyalıların və jurnalistlərin ən müqəddəs vəzifəsi olmalıdır. Çünki ana dilimiz xalqımızın ən müqəddəs milli sərvətidir. Ümumxalq sərvətinə isə xor baxmaq, onu korlamaq, mənası dəqiq başa düşülməyən alınma sözlərlə "zibilləmək" olmaz.

İndi də yuxarıda qeyd olunan sözlərin dilimizdə işlənmə məqamlarına və onların şərhinə nəzər salaq: Birincisi, "prioritet" sözü dilimizin tələffüz normalarına çox çətin uyğunlaşır, ifadə etdiyi məzmun isə tam və dəqiqliyi ilə aydın olmur. "Prioritet" sözü rus dilində hər yerdə cəm halında işlənir, kişi cinsini bildirir, onun ifadə etdiyi məna elmdə kəşf və ixtira sahələrinə aid olub, ədəbi dilimizdə isə "birincilik" mənasını bildirir. Azərbaycan dilinin mətnlərində isə, bu ifadələrin heç biri elm sahələri ilə əlaqədar işlənməyibdir.

İkincisi, yuxarıda "prioritet" sözü ilə bağlı olan ifadələri ana dilimizə tərcümə etsək birinci ifadə "birincilik mövzu", ikinci ifadə "birincilik istiqamət", üçüncü ifadə "birincilik mövqe", dördüncü ifadə "birincilik məsələ", beşinci ifadə "birincilik proqram", altıncı ifadə "birincilik müəyyənləşdirilib" kimi məzmununsuz və gülünc mənalara kəsb etmiş olar. Bu ifadələrdən ilk beş ifadə ədəbi dilimizin leksik, üslubi normalarına uyğun olmadığı üçün kəsb etdiyi məna və məzmun da oxucuya və dinləyiciyə tam mənası ilə çatmır... Altıncı ifadənin ana dilimizdəki məzmununu isə, anlaşıqlı və dilimizin qaydalarına uyğundur. Odur ki, dilimizdə "birincilik müəyyənləşdirilib" ifadəsinin işlədilməsinə heç bir lüzum yoxdur.

Yaxud, istər televiziya və radio verilişlərinin mətnlərində, istərsə də özəl mətbuat orqanlarının səhifələrində tez-tez özünə yer tapan "kritik" sözü mətnin məzmununa uyğun olmayan yerlərdə işlədilir. Məlumdur ki, rus dilində "kritik" tənqidçi mənasını, "kritičeskiy" sözü isə insanın hal-vəziyyəti ilə bağlı olan "çox çətin, ağır, qorxulu, böhranlı" mənalərini bildirir. Televiziya verilişlərində isə tez-tez "Sənin vəziyyətin kritikdir" kimi sadə cümlələri çox aludəçiliklə təkrar edirlər. Bu cümlədə isə, üslub və məntiqi baxımdan "kritik" sözü yersiz işlədilmişdir. Həmin cümləni ədəbi dilimizə çevirsək, onda "Sənin vəziyyətin tənqidçidir" kimi çox gülünc bir ifadə almış olarıq. Deməli, həmin cümlədə "kritik" sözündən yox, rus dilində sifət bildirən "kritičeskiy" sözündən istifadə etmək lazımdır. Məhz buna görə də, yuxarıda qeyd olunan cümlə "Sənin vəziyyətin kritikdir" kimi

yox, ədəbi dilimizin üslubi normalarına və məntiqi məzmununa, mənasına görə, "Sənin vəziyyətin böhranlıdır (çox çətindir, ağırdır, qorxuludur)" kimi cümlələrlə ifadə olunmalı idi.

Yaxud, televiziya və radio verilişlərində tez-tez səslənən "proqramın xronikası" ifadəsi dilimizdə "proqramın xülasəsi" kimi verilməlidir. İstər bəzi mətbuat orqanlarında, istərsə də televiziya və radio verilişlərində müəssisə və idarələrin adı düzgün verilmir. Məsələn, "Baş Dövlət Yol Polis İdarəsi" üslubi və məntiqi baxımdan düzgün yazılmamışdır. Həmin ifadədəki "Baş" sözü "Dövlət" sözündən əvvəl yox, "Yol" sözündən əvvəl işlənməlidir. Çünki "Baş" sözü "Dövlət" sözünün yox, "Yol Polis İdarəsi" ifadəsinin təyini funksiyasını yerinə yetirir. Odur ki, həmin dövlət müəssisəsinin adı belə yazılmalıdır: "Dövlət Baş Yol Polis İdarəsi".

Yaxud, Bakı şəhərinin Xətai rayonu ərazisində yerləşən "Neftçilər" xəstəxanasının binasının üstündə iri hərflərlə belə yazılmışdır: "Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanası". Bu ifadə də həm üslubi, həm də məntiqi baxımdan nöqsanlı yazılmışdır. Bu ifadədəki "Mərkəzi" sözü "Neftçilər" sözünə yox, "Xəstəxana" sözünə aiddir və onun təyini funksiyasında çıxış edir. Odur ki, həmin ifadə ədəbi dilimizin üslubi normalarına və məntiqi məzmununa görə belə olmalıdır: "Neftçilərin Mərkəzi Xəstəxanası".

Radio verilişlərinin mətnlərində "geniş fikir mübadiləsi və açıq diskussiya şəraitində", "Azərbaycan radiosunun radioanonsu efirdədir" kimi ifadələr səslənmişdir. Həmişə yaxşı məlumdur ki, müasir ədəbi dilimiz ən bəsit, ən incə

fikir və mətləblərdən başlanmış ən mürəkkəb, ən mücərrəd fikir və mülahizələri ifadə etmək iqtidarındadır. Bu mənada, hər bir fikir və mülahizə istər efi verilişlərinin, istərsə də mətbuat orqanlarının dilində həminin başa düşəcəyi fikir və mülahizələr sadə, aydın, dəqiq, kamil, rəvan, səlis, elmi və məntiqi cəhətdən sadə və ümumişlək ifadələr və cümlələrlə dinləyicilərə və oxuculara çatdırılmalıdır. Bu baxımdan, yuxarıda qeyd olunan birinci ifadə "geniş fikir mübadiləsi və açıq müzakirə şəraitində", ikinci ifadə isə, "Azərbaycan radiosunun radioxülasəsi efirdədir" kimi efirdə səslənməlidir.

Sevindirici haldır ki, tanınmış və təcrübəli telejurnalist, Millət vəkili kimi öz seçicilərinin böyük hörmət və rəğbətini qazanmış İsmayıl Ömərovun gərgin zəhməti bahasına təzəcə fəaliyyətə başlamış İctimai televiziya ilə ilk verilişlərindən ana dilimizin saflığı naminə onun qorunmasına çalışır və bu verilişlərdə, demək olar ki, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"na əməl olunması açıq-aydın şəkildə özünü göstərir.

Bakı şəhərində bəzi müəssisə və idarələrin adı da ixtisarla düzgün yazılmayıb. Dörd də budur ki, bu nöqsanları nə bəzi mətbuat orqanlarının əməkdaşları, nə də televiziya və radio jurnalistləri görür. Hətta, bu nöqsanları olduğu kimi təkrar edirlər. Məsələn, "Azəriqaz" kimi yazır və efirdə səsləndirirlər. Əslində isə, dilimizin qaydalarına görə, bu ixtisarla yazılan söz "Azərqaz" kimi yazılmalı və efirdə səsləndirilməlidir.

Bu qeydlərin "Azərbaycan" qəzetində çap olunmasından təxminən altı ilə yaxın bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələlik bu barədə nə Mətbuat Şurası, nə də əlaqədar təşkilatlar öz sözlərini deməyiblər. Yəqin ki...

Hamıya yaxşı məlumdur ki, hər bir müstəqil və suveren dövlətin əsas atributlarından birini dövlət dili təşkil edir. Məhz buna görə də, "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası"nın 21-ci maddəsi "Dövlət dili" adlanır. Bu maddədə konkret olaraq deyilir: *"Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir"*. (Maddə 21, bənd 1). Deməli, ölkəmizin hər bir guşəsində bütün rəsmi tədbirlər - Azərbaycan Respublikasının Prezident Aparatında da, Milli Məclisin sessiyalarında da, Respublika nazirliklərinin və Dövlət Komitələrinin kollegiya iclaslarında da, İcra hakimiyyətlərinin və digər dövlət təşkilatlarının iclaslarında da, Milli Elmlər Akademiyasının ayrı-ayrı İnstitutlarının və Ali məktəblərinin Elmi Şuralarında da, Orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin Pedaqoji Şuralarının iclaslarında da, müxtəlif təsərrüfat müəssisələrinin iclaslarında da, siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların qurultay, konfrans və müşavirələrində də, dövlətin daxili və xarici siyasətinin xalqa çatdırılmasında başlıca rol oynayan həmkarlar təşkilatlarının iclaslarında da, bir sözlə ölkənin ən kiçik və ən böyük idarələrində də ümumi ünsiyyət dili - dövlət dili - Azərbaycan dili olmalıdır. Həmçinin, respublikamızın bütün vətəndaşları arasında da ümumxalq ünsiyyət dili, məişət dili də Azərbaycan dili olmalıdır. Bütün bunlar istər Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyası, istərsə də beynəlxalq qanunların tələbindən irəli gəlir...

Lakin bəzi dövlət idarələrinin və müəssisələrinin rəhbərliyi "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının "Dövlət dili" maddəsinə riayət etmir, ana dilimizin "dövlət dili" statusunu unudur, onun hamılıqla həyata keçirilməsinə zəruri şərait yaratmır, bəlkə də, bilərəkdən belə hərəkət edirlər. Respublikamızın Ali qanununa soyuqqanlılıq göstərənlərə, onun tələblərini yerinə yetirməyənlərə qarşı ciddi şəkildə mübarizə etmək lazımdır. Çünki ana dili öz varlığını və dövlət statusunu qoruyub saxlamalıdır. Dilimizin daha da zənginləşməsi, səlisləşməsi və təkmilləşməsi üçün hər cür şərait yaradılmalıdır. Bunu öz doğma dilini əsrlərlə yad təsirlərə qarşı mübarizədə qoruyub bu günkü səviyyəyə gətirib çıxaran xalq tələb edir, onun Ali qanunu - Konstitusiyası tələb edir...

Burada xalqımızın görkəmli oğlu, təcrübəli dövlət xadimi, hərbi sərkərdə və məşhur şair Ş.İ.Xətəinin bir kəlamını söyləmək yerinə düşər. O, gənclərimizə nəsihətində yazmışdır: *"Vətənin bir ovuc torpağını bir ovuc altundan, dilimizin bir kəlməsini bir ölçü mücəhhərdən üstün bildim. Dilimizin və Vətənimizin əbədiyyən yaşaması üçün əlimdən gələni etdim. Məni lənətlə yad etməyin! Yaxşı nə etdinsə davam etdirin, xətarımı təkrar etməyin... Atalar sizə üç əmanət qoyublar: Dilimiz, Qeyrətimiz, Vətənimiz!"*

Xalqımızın böyük oğlu, dünyanın görkəmli siyasətçisi və təcrübəli dövlət xadimi, respublikamızın sabiq prezidenti H.Ə.Əliyev də həyatı boyu öz fəaliyyətində bu devizləri

əsas tutmuşdur. O, bu münasibətlə Azərbaycan Gənclərinin birinci formunda demişdir: *"Mən gənclərimizə bu tövsiyəni verirəm... öz ana dilimizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq lazımdır, bu dili sevmək lazımdır. Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilə bilməz"*. Təəssüflər olsun ki, bu müdrik kəlamları dərindən duymayan, dərk etməyən vətəndaşlar arasında rəsmi dövlət təşkilatlarının həm yuxarı, həm də aşağı məqəmlərinin əməkdaşları və müxtəlif təsərrüfat idarələrinin rəhbərləri hələ də çoxluq təşkil etməkdədir. Lakin...Lakin?..

Burada yeri gəlmişkən, dil məsələsi ilə bağlı bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Biz 21 oktyabr və 6 noyabr 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev cənablarına iki dəfə teleqramla müraciət etmişdik. Birinci teleqramda deyilirdi: *"Bakı. Prezident aparatı. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev cənablarına. Məni xidməti vəzifəm və elmi-pedaqoji problemlərlə əlaqədar olaraq, qəbul etməyinizi xahiş edirəm. Filologiya elmləri doktoru, professor Mədəd Namaz oğlu Çobanov. Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin "Dillər" kafedrasının müdiri". (21.10.1997)*

İkinci teleqramda isə yalnız "İkinci dəfə müraciət edirəm" cümləsi artırılmışdır.

Bizi düşündürən, hər şeydən əvvəl, bizə ən çox təsir edən odur ki, bizim doğma ana dilimizdə - Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində yazılmış məktublarımıza indiki şəraitdə Rabitə Nazirliyinin poçt şöbəsindən rus dilində ca-

vablar göndərilir. Həmin cavabları olduğu kimi oxucu kütləsinə çatdırıram. Birinci teleqramın prezident aparatında qəbul edilməsi haqqında cavab teleqramında yazılmışdır:

"21-10-1, Баку 66-36 БВВМУ - филологич. фак. Чобанову. Тел. 18-12 21-10 Алиеву вручена 21-10 15 -00 общий отдел президентского аппарата".

Prezident aparatından aldığımız bu cavab məktubundan aydın olur ki, aparatın əməkdaşları vətəndaşların məktublarına biganəliklə yanaşırlar. Hətta, özlərini əziyyətə salıb, vətəndaşlardan alınmış məktubları diqqətlə oxuyub onun məzmunu ilə tanış olmamış tələsik yarı doğru, yarı səhv cavab yazmaqla vəzifələrini yerinə yetirmiş hesab edirlər. Birincisi, bizim teleqramda "filologiya fakültəsi" ifadəsi olmadığı halda cavab teleqramında "филологич. фак." ifadəsi ilə cavab yazırlar. İkincisi, onlar düşünmürlər ki, Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində "filologiya fakültəsi" haradan ola bilər? Hərbi sənət hara, filologiya hara?..

İkinci teleqramın Prezident Aparatında qəbul edilməsi haqqında cavab teleqramında yazırlar:

"Баку 66-11502. БВВМУ проф Чобанову 18-4 6-11 Алиеву вручена 6-11 17-55 общий отдел президентского аппарата телеграфистка- Расулова".

Prezident aparatından aldığımız xəbərdarlıq teleqramının hər ikisinin rus dilində yazılması bir yana, acınacaqlı cəhəti odur ki, həm məntiqsiz, həm də savadsız yazılmışdır. Bu oxucular üçün də maraqlı olar. Görəsən, bu teleqramları hazırlayan şəxs kimdir? Onun Azərbaycan vətəndaşlığı varmı? *Əgər, o, Azərbaycan vətəndaşdırsa, nə üçün Azərbaycan Respublikasının müqəddəs qanununa - Konstitusiyasına*

və onun "Dövlət dili" adlanan 21-ci maddəsinə - ana dilimizin dövlət dili statusuna biganəlik göstərir? Respublikamızın dövlət dilində yazılmış teleqramlara niyə rus dilində cavab hazırlayır... Niyə?... Yoxsa, bəzi bürokratlar "bəlkə də qaytardılar" laylasından hələ oyanmayıblarmı?...

Bizim hamımızın müqəddəs vəzifəsi isə, Müstəqil Dövlətimizin rəsmi dövlət dilini, ana dilimizi, xalqımızın milli sərvətini göz bəbəyi kimi qorumaqdan ibarət olmalıdır. Çünki *"Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə elm və fənni övladi - millətə verməlidirlər"*. ("Kəşkül" qəzetindən. XIX əsrin 80-ci illəri).

*Qeyd: Bu yazı "Şərqi səsi" qəzetinin
6 noyabr 2005-ci il tarixli
20 (170)-ci sayında dərc olunmuşdur.*

Gərək hər bir vətəndaş öz Vətəninə görə, öz millətinə görə, öz xalqına görə, öz ana dilinə görə milli qürur hissi keçirsin, azərbaycanlı olması ilə fəxr etsin.

Heydər ƏLİYEV.

DİLİMİZ MİLLİ SƏRVƏTİMİZDİR

ONA BİGANƏ MÜNASİBƏTLƏ BARIŞMAQ OLMAZ

(Üçüncü məqalə)

Ümummilli liderimiz, Azərbaycanın əbədiyaşar prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı bir sıra fərman və sərəncamlar, o cümlədən "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il, "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2003-cü il, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə" 2 yanvar 2003-cü il, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında" 12 yanvar 2004-cü il və "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamlar ana dilimizin dövlət dili statusunun təmin olunması, onun qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bu tarixi sənədlərin meydana çıxması sayəsində dilimizlə bağlı bir sıra məsələlər də öz həllini tapmışdır. Lakin

müxtəlif səviyyəli icra orqanlarından və ictimai rəydən asılı olan bəzi məsələlər hələ də öz həllini gözləməkdədir.

Bakının mərkəzi küçə və meydanlarındakı reklamlara nəzər saldıqda adam bir anlığa haradasa Avropa ölkələri şəhərlərindən birində olduğunu zənn edir. Bizə belə gəlir ki, şəhərimizdə bütün lövhə və reklamlar əvvəlcə Azərbaycan, sonra isə ingilis dilində yazılmalıdır. Bu mülahizə "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun "Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi" adlanan yeddinci maddəsində də öz əksini tapmışdır. Həmin maddənin birinci bəndində deyilir: "Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də tətbiq oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir".

Gəlir bir anlığa küçə və meydanlardakı reklamlara, ayrıca şirkətlərin adı yazılmış divar lövhələrinə, mədəniyyət və istirahət bağlarının - parkların adına nəzər salmaq... Bakı şəhərində gördüyümüz mənzərədən aldığımız təəssüratın ümumi nəticəsi belə olacaq:

Ayrı-ayrı təşkilatların rəhbərləri mətbuatın və ictimai rəyin etirazlarına məhəl qoymur, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə biganəlik göstərir, öz vəzifə funksiyalarına, dilimizə və mədəniyyətimizə etinasız yanaşırlar.

Həç şübhəsiz ki, öz vəzifə borclarına biganə qalanları, müasir dövlətçiliyimizin idarəetmə prinsipləri ilə ayaqlaşma bilməyənləri respublikamızda baş verən güclü inkişaf və tərəqqi axını bir gün kənara atacaqdır.

Şəhərin küçə və meydanlarındakı reklamların bir çoxunda reklamların dövlət dilində tərtib olunmasına dair qanunun tələblərinə riayət olunmamasıdır. Kim hansı dildə istəyirsə, həmin dildə də reklamlarını tərtib etdirir. Bu da, təbii olaraq, əhalinin narazılığına səbəb olur. Əlaqədar təşkilatlar isə buna hələ də göz yumurlar.

"Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun "Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi şəxslərin, onların nümayəndələrinin və filiallarının idarələrində işlənməsi" adlanan 17-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndələrinin və filiallarının, idarələrinin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adlarını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzarlıqla bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur". Lakin nədənsə, Azərbaycan dövlət dili ilə əlaqədar olan bu qanuna şəhərimizdə hələ də biganəlik göstərənlər tapılır...

Yaxşı məlumdur ki, doğma Bakımızda ən gözəl bağlardan biri Xətai rayonu ərazisində yerləşən Nizami adına Mədəniyyət və İstirahət Parkıdır. Yəqin ki, şəhərimizin sa-

kinləri bu parkın yanından keçəndə, ya da həmin parkda istirahət edəndə parkın giriş hissəsinin fasad dirəklərinin üstündəki yazını oxuyublar. Aşağıda lövhə üzərində "Nizami adına Mədəniyyət və İstirahət Parkı", fasadın lap yuxarı hissəsində isə qeyri-dövlət dilində iri hərflərlə "Lunapark" yazılıb. "Lunapark" sözü elə böyük hərflərlə yazılıb ki, onu təxminən 300-400 metr məsafədən də oxumaq olur. Beləliklə də, "Lunapark" sözü elə ilk andan hamının diqqətini çəkir və bununla da adı kiçik hərflərlə yazılmış dünya şöhrətli Nizaminin adına kölgə salır.

Görəsən, bu parka nəzarət edən, onun işinə rəhbərlik edənlərin "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"ndan xəbərləri varmı? Əgər onların dövlət dilimiz haqqında qanundan xəbərləri varsa, bəs onda qanuna niyə riayət etmirlər?

Bir anlığa tutaq ki, Nizaminin adını daşıyan mədəniyyət və istirahət parkına əlaqədar təşkilatların məmurları biganəlik göstərir. Bəs, çoxminli mətuat, radio və televiziya jurnalistləri haraya baxır? Görəsən, jurnalistlər bu barədə nə düşünürlər? Onu bilirəm ki, bəzi telekanallar hətta Nizaminin adını daşıyan parkın rəsmi adını unudaraq - "Lunapark"a gəlin!", - deyərək parkı reklam edirlər. Görəsən, bu televiziya əməkdaşına parkın dövlət tərəfindən verilmiş rəsmi adının əvəzinə onu qondarma "Lunapark" adı ilə tanıtməyə kim ixtiyar verib?

Vaxtilə mətbuatda çap olunmuş bir məqaləmizdə yazmışdıq: "Ziğ kəndinin yaxınlığındakı Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəbi yerləşən küçəni Naximov küçəsi adlandırırlar.

Kimdir Naximov? Naximov türklərin qatı düşməni olan rus admiralıdır. Görəsən, əlaqədar təşkilatlar bu barədə nə düşünür?"...

Təəssüf ki, həmin küçənin adı bu günə qədər də dəyişdirilməyib. Necə ola bilər ki, ümummilli liderimizin şərəfinə verilmiş Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi Naximovun adını daşıyan küçədə yerləşmiş olsun? Deməli, hərbi məktəbə gələn zərfdə əvvəlcə Naximovun, aşağıdakı sətirdə isə Heydər Əliyevin adı yazılsın. Elo buradaca yada düşür ki, Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi ünvan da M.Lermontov küçəsi adlanır...

Şəhərimizin bəzi sadlaq sarayları və restoranlarının, gözəllik salonlarının, ticarət mərkəzi və dükanların, müxtəlif təşkilat və idarələrin bərli-bəzəkli əcnəbi adlarını oxuyub başa düşmədikdə bir anlığa təəssüf hissi keçirir və öz-özünə belə sual verir: Görəsən, mən hansı şəhərdəyəm?

Məlumdur ki, mətbuat orqanları xalqı - gənc nəslə həmin mənəvi-əxlaqi cəhətdən xalqilik və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməli, həm də müasir təhsilin, elmin və mədəniyyətin son nailiyyətlərini, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələrin əsas məzini şərh etməklə maarifləndirməyə köməklik göstərməlidir. Bizim hamımızın müqəddəs vəzifəmiz müstəqil dövlətimizin rəsmi dövlət dilini, ana dilimizi, xalqımızın milli sərvətini göz bəbəyi kimi qorumaqdan ibarət olmalıdır.

*Qeyd. Bu yazı "Xalq qəzeti"nin
24 dekabr 2005-ci il tarixli sayında dərc olunub.*

"Elə adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitaba bərabər olsun, elə kitablar da axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin".

Ə.H. Bəhmənyar.

12. MƏTBUATIMIZIN DİLİ HAQQINDA QEYDLƏR

Ədəbi dilimizin təkmilləşməsində və gündən-günə zənginləşməsində kütləvi məlumat vasitələrinin, o cümlədən dövrü mətbuatın-qəzet və jurnalların böyük rolu vardır. Çünki dövrü mətbuat işçiləri hər vaxt xalqla ünsiyyətdə olur və bu ünsiyyət zamanı ayrı-ayrı bölgələrdən istər-istəməz iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət və məişətlə əlaqədar olan bir sıra sözləri öz yazılarında, reportaj və очерklərində işlədir və beləliklə də, həmin sözləri ədəbi dilimizə gətirirlər. Əlbəttə, ləhcələrdən alınmış bir qrup sözlər, ifadələr, termin səciyyəli və yaxud lüğəvi xarakter daşıyan yeni sözlər kor-koranə yox, həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilimizin normalarına uyğunlaşdırılaraq mətbuat səhifələrinə yol tapmalıdır. Şübhəsiz ki, bu sahədə jurnalistlərdən ustalıq və bacarıq tələb olunur. Odur ki, hər bir jurnalist dilimizin həm orfoepik, həm də orfoqrafik normalarını dərinlən bilməlidir. Bu baxımdan yanaşdıqda son onilliklərdə əvvəlki dövrlərə nisbətən dövrü mətbuatımızın dili xeyli dərəcədə inkişaf etmiş, təkmilləşmiş və səlisləşmişdir. İndi, demək olar ki, ədəbi dilimiz kimi kütləvi məlumat vasitələrinin-qəzet və jurnalların dili də, ən sadə fikirləri də, ən mürəkkəb mətləbləri də ifadə etmək səviyyəsinə yüksəlməlidir.

Mətbuatın dilində isə yazılı ədəbi dil üçün səciyyəvi olan orfoqrafiya və yaxud düzgün yazı qaydaları, üslubi və leksik normalar, mətnə öz əksini tapan və məzmununa daha münasib olan terminlərdən, termin səciyyəli və ümumişlək sözlərdən lazımı çəviyyədə istifadə edilməsi vacibdir. Başqa sözlə desək, mətbuatda dərc olunan mətnin məzmununun müasirliyi və aktuallığı onun dilində də öz əksini tapmalıdır. Bu baxımdan mətbuatın dili də hamı üçün adi kəndli və fəhlə, az savadlı və ortasavadlı, ali təhsilli mütəxəssis və alim üçün eyni dərəcədə başa düşülən, anlaşılan bir kütləvi üslubda olmalıdır. Təssüf ki, bəzən belə olmur. Bəzi qəzet və jurnalların səhifələrində elə yazılara rast gəlirik ki, onlar nə üslubi, nə də lüğət tərkibi etibarını ilə başa düşülən olur. Məsələn, qəzetlərin səhifələrində "istehsal birliyi" və "istehsalat birliyi" kimi ifadələrə tez-tez rast gəlirik. Bu ifadələr əksər hallarda bir-birinin sinonimi və ya paraleli kimi işlədilmişdir. Hətta, bir yazının özündə belə bu ifadələr beş altı dəfə təkrarən bir-birinin cəmi kimi işlədildiyini müşahidə etmişik. Əlbəttə, "istehsal birliyi" və "istehsalat birliyi" ifadələrinin bir-birinin sinonimi və ya paraleli kimi işlədilməsi nə məzmun, nə də məntiqi baxımdan düzgündür. Çünki, "istehsal-hasil etmə", hazırlama, əldə etmə; "istehsalat-sənaye müəssisəsi, fabriki, zavod, karxana" və s. mənalarında işlədilir. /Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, Bakı, 1980, səh.428/. Başqa sözlə desək, istehsal məhsul hasil etmək prosesi mənalarını bildirir. Mətnə isə söhbət açmaq olar. Yəni, daha dəqiq desək, istehsalat sahələrinin - zavodların, fabriklərin və s. birliyindən başqa sözlə, məhsul hazırlayan, məhsul buraxan müxtəlif müəssisələrin və ya obyektlərin birliyindən danışmaq olar. Deməli, "birlik sözü istehsala" yox "istehsalata" aid edilə bilər. Bu mənada "istehsal birliyi" yox, "istehsalat birliyi" ifadəsinin işlədilməsi dəqiqdir.

Yaxud qəzetlərin birində oxuyuruq: "Burada iki bir bloklu bir bina tikiləcəkdir". Qəzet səhifələrindən götürdüyümüz bu cümlə

də üslubi baxımdan qüsurludur. Birincisi, dilimizdə miqdar sayları bildirən "iki və bir" sözlərinin yanaşı işlədilməsi qeyri mümkündür. İkincisi, dilimizdə təyin, təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir. Bu cümlədə isə təyin təyin etdiyi sözün əvvəlində gəlməmişdir. Yəni, "iki" sözü bina sözünün əvvəlində yox, "bir" sözünün əvvəlində işlənmişdir. Üçüncüsü, dilimizin sintaktik qanunlarına görə, miqdar sayı bildirən sözlər bir-birinin təyini ola bilməz. Bu cümlədə isə "iki" sözü "bir" sözünün təyini vəzifəsində verilmişdir. Dördüncüsü, bu cümlədəki "iki" sözü "bir" sözü ilə yox, bina sözü ilə əlaqədardır. Buna görə də, bu cümlədə "iki" sözü "bina" sözündən əvvəl gəlməli və onu təyin etməlidir. Deməli, yuxarıda qeyd edilən cümlə əslində belə olmalıdır: "Burada hərəsi bir bloklu iki bina tikiləcəkdir".

Müasir dövrü mətbuatın əməkdaşlarının mükəmməl jurnalistika təhsili olmadığı üçün, onların nəşr etdikləri qəzet və jurnalların səhifələrində istər məzmunca, istər üslubi cəhətdən, istərsə də orfoqrafiya və poliqrifiya mədəniyyəti baxımından böyük qüsurlara yol verilir. Məsələn, "Millət" qəzetində belə bir cümlə verilmişdir: "E.Məmmədov gürcü məntiqə danışır..." Məlumdur ki, məntiq heç bir etnik və ya milli xarakter daşımır. Deməli bu cümlədə "gürcü" sözü əvəzinə "güclü sözü" olmalı imiş.

Bir neçə kəlmə də qəzetlər haqqında. Bəzi qəzetlər digərlərinə nisbətən oxunaqlığı, auditoriyası, poliqrifik mədəniyyəti ilə fərqlənsə də, qəzetin səhifələrində çap olunan materiallarda məntiqi, üslubi, faktiki orfoqrifik baxımdan xətalardan xali deyildir. Məsələn, "Spiker Murtuz Ələsgərov dünənki iclasda parlamentdəki hüquqsünas qıtlığından söhbət açıb ("Femida"). Bu cümlə məntiqi və faktiki baxımdan qüsurludur. Birincisi, "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası"nın 88 maddəsinin üçüncü bəndində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə onun sədri rəhbərlik edir. Biz hamımız, xüsusilə jurnalistlər, kütləvi informasiya vasitələrinin əməkdaş-

ları ölkəmizin Ali Qanununa "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası"na hörmətlə yanaşmalı və onun tələblərinin həyatda düzgün icra olunmasına daim diqqət yetirməliyik. Deməli, qəzetin səhifələrində əsrlərlə dilimizdə işlənmiş və sabitləşmiş "Sədr" sözü ola-ola, həm də bu sözün Konstitusiyada daşdığı funksiyası qanunla müəyyən edildiyi halda, onun əvəzinə "Spiker" sözünün işlədilməsi Konstitusiyanın aliliyinə və onun həyatı tələblərinə biganəlik kimi qarşılanılır. Digər tərəfdən də, mətbuat işçiləri müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün hər hansı bir dildən müəyyən termin və ya söz almaq dalısınca qaçmamalı, hər şeydən əvvəl, özünün fikir və mülahizələrini dilimizin öz daxili imkanları-lüğət fondu hesabına ifadə etməyi bacarmalı, dilimizin səlisləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Yaxud həmin qəzetin səhifələrində çap olunmuş başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

"Azərbaycan Demokratik Partiyasının həmsədri, eks-shiker Rəsul Quliyev barəsində ABŞ-da cinayət işi açılıb". Əsrlərlə dilimizin lüğət fondunda fəal surətdə işlənmiş, hətta, ümumişlək hüququ qazanmış "səbiq sədr" ola-ola "eks-spiker" ifadəsini işlətməyin nə mənası vardır?...

"Bunu həm Türkiyə, həm də Azərbaycandakı "politoloqlar" söyləyir. Fransadan az 450-500 erməni yaşadığını söyləyirlər. Kökündən yanlış bir düşüncə..."

Fransada cəmi 283.400 min erməni yaşayır" ("Femida").

Cəmisi dörd sadə cümlədən ibarət olan yuxarıdakı mətn bir neçə cəhətdən qüsurludur. Birincisi, "Fransada az 450-500 erməni yaşadığını söyləyirlər" cümləsi həm üslubi, həm də fakt baxımından qüsurludur. Yəni ermənilərin harada çox, harada az yaşaması məlum olmur. Dilimizin üslubi qaydalarına görə, "az" sözü burada 450-500 ədədindən sonra işlənməli idi. Həm də dilimizin normativ qaydalarına görə, insan cəmiyyəti ilə bu və ya digər cəhətdən yaxından bağlı olan rəqəmlərdən-ədədlərdən

sonra mütləq "nəfər" numerativ sözü işlənməli idi. Yəni, "450-500 nəfərdən az erməni yaşadığını söyləyirlər" kimi olmalı idi.

Yuxarıdakı mətnə kobud faktik səhvlərə də yol verilib. Yəni "283.400.000". Bu rəqəmin ifadə etdiyi məzmun isə Fransanın indiki əhalisinin ümumi sayından təxminən 5,5 dəfə çox edir. Deməli Fransada yaşayan ermənilərin sayı milyonla yox, minlərlə hesablanmalı idi.

Yəni bu cümlə "Fransada cəmi 283.400 nəfər erməni yaşayır" kimi olmalı idi.

Həmin qəzetin səhifələrində oxuyuruq: ...türkdillilər... bu minvalla erməni seçicilərin təsir gücünü dezavasiya etməlidir. Əminəm-Fransada səsvermə hüququna malik 400-500 min türkdilli olarsa, "erməni soyqırım"ı tanıyan fransız parlamentarlar az sonra "ermənilərin türklərə qarşı soyqırım"ı faktını ən üst düzəy-də rəsmən tanıyacaqlar. Bu cümlədə xarici dillərdən alınma "dezavasiya" sözünün əvəzinə doğma dilimizin ümumişlək xarakterli "azaltmalı; etibarsız və rədd" sözlərinin işlədilməsi daha münasib olardı. İkincisi bu cümlədəki "ən üst düzəydə" ifadəsi də həm üslubi, həm də məzmun etibarı cəhətdən dəqiqliyi ilə yerinə düşməmişdir. Həmin ifadənin əvəzinə, bəlkə də, "ilk gündən, ilk tanışlıqdan" ifadəsinin işlədilməsi məqsədyönlü olardı. Çünki dilimizdə hələlik "ən üst düzəydə" ifadəsi tərkibinə və məzmununa görə formalaşmayıbdir.

Sırağagün BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Komissarlığının və Cenevrədə yerləşən insan hüquqları üzrə Bəynəlxalq Liqanın ekspertləri Azərbaycana səfərə gəlirlər" ("Palitra" qəzeti). Bu cümlə üslub və məzmununa görə qüsurludur. Birincisi, bir cümlədə "üzrə" qoşmasına ehtiyac yox idi. İkincisi, dilimizdə "səfərə çıxmaq" və yaxud "səfər etmək ifadələri" lap qədim zamanlardan təşəkkül tapmışdır. Dilimizdə "səfər" sözü tarixən "çıxmaq və ya "səfər etmək" ifadələri birinci şəxsin dilindən söylənilir və məkan etibarı ilə səfərin çıxış və başlanğıc məntəqəsini bildirir.

Onun ifadə etdiyi məna çalarında isə səfər edilən bölgənin məkanın son məntəqəsi ifadə olunmur. Odur ki, yuxarıdakı cümlədə "səfərə gəlirlər" ifadəsi yerinə düşməmişdir.

"Bu mənada hesab edirəm ki, ayrı-ayrı partiyaların fəaliyyətində destruktiv elementlər, qeyriqanuni hakimiyyət mübarizələri qalmaqdadır." ("Palitra" qəzeti). Dilimizin müasir tələbləri baxımından bu cümlə də qüsurlardan xali deyildir. Birincisi, bu cümlədə "destruktiv elementlər" əvəzinə dilimizdə əsrlərlə işlə-nə-ışlənə gələn və indi fəal şəkildə işlənməkdə olan "dağıdıcılıq ünsürləri, pozuculuq ünsürləri" ifadələrinin işlədilməsi daha münasib olardı. İkincisi, bu cümlədəki "bu" əvəzliyindən sonra vergül işarəsi qoyulmalı idi. Çünki yazılı nitqdə durğu işarələri; şifahi nitqdə isə vurğu və ya məntiqi vurğu yerində işlədilmədik-də cümlədə və ya nitqdə ifadə olunan məna çaları təhrif edilir.

Yaxud "...buna paralel olaraqsa məhz nədənsə..." ifadəsinə nəzər salaq. Məlumdur ki, ədəbi dilimizin qrammatik quruluşuna görə, fəli bağlamalardan sonra heç bir şərt şəkilçisi işlədilmir. Lakin yuxarıdakı ifadədə "-araq" fəli bağlamasından sonra "-sa" şərt şəkilçisinin işlədilməsi üslubi xətanın yaranmasına səbəb olmuşdur.

"AXSP daxilində "islahatçılar"la "mühafizəkarlar" arasında gedən çekişmələr hər gün ötən günə nisbətən daha da gərgin-ləşir" ("Səs" qəzeti). Bu cümlənin tərkibindəki üslubi cəhətdən ağırlıq törədən "hər gün ötən günə nisbətən" ifadəsinin əvəzinə mahiyyətinə görə ədəbi dilimizin müasir səviyyəsi ilə səsləşən "gündən-günə" ifadəsi işlədilməli idi.

Yaxud Sovet imperiyasının hakim olduğu bir dövrdə rus dili haqqında deyilən "ikinci ana dili", böyük rus dili ifadələrinə də mətbuat səhifələrində tez-tez rast gəlirdik. Məntiqsizliyə bir bax! Məlumdur ki hər kəsin bir anası olduğu kimi bir də ana dili olur. Əlbəttə, hər hansı bir ailədə bir təsadüf və ya faciə (ölüm) nəticə-sində uşaqların ögey anası və ya analığı da ola bilər. Xalq ara-

sında deyildiyi kimi, "Analıq yamalıq" olur...Deməli yetmiş ildən çox bir dövrdə "ikinci ana dili adlandırdığımız "rus dili" də bizim xalq üçün bir növ yamalıq yamaqlıq rolunu oynamış, hətta dilimizin müstəqil və sərbəst inkişafını müəyyən dərəcədə ləngitməmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, respublikada, demək olar ki, bütün rəsmi dairələrdə və rəsmi sənədlərdə ana dilimizin əvəzinə "ikinci ana dilimiz" və ya rus dili həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyət vasitəsi olmuşdur Burada bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi. Məlumdur ki, dövlətin əsas atributlarından biri də ordudur. Respublikamızda isə orduya kadrlar hazırlamaq üçün ana dilində hərbi məktəblər yaradılmasına imkan verilməmişdir (keçmiş SSRİ-nin bütün hərbi məktəblərində tədris yalnız rus dilində aparılırdı.) Şübhəsiz ki, bu da hərbi elmin qapılarını millî hərbi kadrların üzünə bağlamaq, silahlı xalqımızın şərəfli övladlarına etibar etməməkdən irəli gəlirdi.Əlbəttə, imperiya siyasətinin bu acı nəticələri indi ordumuzda zabıt kadrların çatışmamazlığında özünü büruzə verdi... rusca danışır, uşaqlarını rus dilli məktəbdə oxudurdular. Çünki rus dilini bilməyən soydaşlarımız dövlət vəzifələrinə irəli çəkilə bilməzdi... Bu da bir tərəfdən dilimizin işlənmə dairəsinin məhdudlaşdırılmasına; digər tərəfdən isə dilimizdə müəyyən üslubların təkmilləşməsinə və inkişafına (xüsusilə rəsmi üslubun) və dildə termin yaradıcılığına "üstüörtülü" şəkildə ağır zərbələr vurdu.

Bir neçə kəlmə də "böyük rus dili" ifadəsi haqqında. Əgər, biz "böyük rus dili" ifadəsini işlədiriksə, onda "kiçik rus dili" ifadəsini də işlədə bilərik. Ancaq heç bir dildə bu və ya başqa bir dili "böyük və ya kiçik" ifadələri ilə yox, "az yayılmış və ya çox yayılmış" ifadələri ilə qiymət vermək olar: az yayılmış dil, çox yayılmış dil. Bu baxımdan rus dilini də çox yayılmış dil adlandırmaq olar.

Bəzən qəzetlərin səhifələrində elə başlıqlara, elə ifadələrə və cümlələrə rast gəlirsən ki, adam öz gözləri ilə oxuduğuna belə

inanmır. Məsələn, başlıqlara nəzər salın: "Yalnız çeçenlərin həlak olması məni sevindirir. ("Müsavət", 31 yanvar 2001-ci il). Bu başlığın ümumi məzmununa nəzər salan oxucu qeyri ixtiyari olaraq, həmin məqalənin müəllifinin də qəzet redaksiya heyətinin də məkrli məqamlarının, Azərbaycan xalqı ilə dindəş çeçen xalqı arasında ixtilaf, nifaq salmaq, düşmənçilik toxumu səpmək məqsədini güdmələri nəticəsinə gəlir. Axı bir xalqın hamılıqla həlak olmasını istəmək insani humanizmdən çox uzaqdır. Bu həm məntiq, həm etnik həm də bəşəri ideyalar baxımından çox böyük səhvlərdir. Axı, hər hansı bir xalqı düşmən və ya pis xalq adlandırmmaq olmaz. Doğrudur, hər hansı bir xalqın arasından bir qrup terrorçu, xalq demək deyildir.

Yaxud "Alternativ struktur yaradanlar zibil insanlardır" ("Səs" qəzeti). Qəzetdə belə bir başlığın verilməsi etik baxımdan çox gülünc görünür. Çünki siyasətdə və ideologiyada mümkün olan iki istiqamətdən birini seçən adamları-ziyalıları "zibil" hesab etmək heç bir etik normaya uyğun gəlmir. Xüsusilə, kütləvi infarmasiya vasitələri və dövrü mətbuat orqanlarında belə təhqiredici söz və ifadələrdən istifadə olunmasına qəti şəkildə yol vermək olmaz. Çünki həm mətbuat həm də kütləvi infarmasiya vasitələrinin başlıca vəzifəsi, hər şeydən əvvəl, xalqı mənəvi cəhətdən silahlandırmaq və tərbiyə etmək olmalıdır.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Dövrü mətbuat orqanlarının səhifələrində çap olunan mətlərin başlıqları öz sadəliyi, ahəngdarlığı, cəlbediciliyi və məzmunu etibarlı ilə mətnin ümumi məzmununa uyğun olmalıdır. Odu ki, hər bir mətnin başlığı müasirliyi, elmiliyi, məntiqliliyi və sosial məzmunu ilə diqqəti cəlb etməlidir...

Müasir dövrün "qəzet bolluğu içində üzdüyümüz" bir dövrdə müxtəlif qəzetlərin səhifələrində adi əxlaq normalarına, etikaya riayət olunmayan mətnlərə, başlıqlarına da rast gəlirik.O cümlədən məqalə başlıqlarından "Alternativ struktur yaradanlar zibil

insanlardır ("Səs" qəzeti), "Yalnız çeçenlərin həlak olması mənə sevindirir ("Müsavət" qəzeti) və s. Bundan başqa, qəzetlərin səhifələrində elə ifadələrə, elə cümlələrə rast gəlirsən ki, adam həmin yazını oxumağa heyflənir... Məsələn, "Hətta məlumata görə, AXCP-nin sədr əvəzi Əli Kərimovun hədyan yazılmış məktubunu qoltuğuna vurub, İlyas İsmayılovun yanına gedən Cəmil Həsənlı ADP-çilər tərəfindən döyülüb söyülərək, geri qaytarılıb ("Səs" qəzeti). Ədəbi dilimizin müasir səviyyəsinə nisbətən ağır üslubda yazılmış bu cümlədə bir neçə fikir öz əksini tapmışdır:

Birincisi, "Hətta məlumata görə, AXSP-nin sədr əvəzi Əli Kərimovun hədyan yazılmış məktubu..." rəsmi idarələr arasındakı yazışma mədəniyyətinə görə, bir müəssisənin digərini hədələməsi qeyri etnik norma sayılır...

İkincisi, "Cəmil Həsənlının AXCP-nin sədr əvəzi Əli Kərimovun məktubunu qoltuğuna vurub İlyas İsmayılovun yanına getməsi ..."

Üçüncüsü, "İlyas İsmayılovun yanına gedən Cəmil Həsənlının ADP-çilər tərəfindən döyülüb söyülərək geri qaytarılması..."

Yuxarıdakı cümlədə ifadə olunan "hədyan yazılmış məktub", "döyülüb söyülərək geri qaytarılma" görəsən hansı etik normaya görə, mətbuat səhifələrinə çıxarılmışdır.

Budurmu müasir mətbuatımızın mədəni səviyyəsi?...

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütün ziyalılarımız, o cümlədən də dövrü mətbuat işçiləri əməkdaşlıq etdikləri qəzet və jurnalların səhifələrində özünə yer tapan hər bir terminin və sözün məna çalarına diqqətlə yanaşmalı, onların düzgün yazılmasına və ümumişlək xarakter daşmasına səy göstərməlidirlər. Axı, oxucuların əksəriyyəti mətbuatda yazılan hər bir sözü özü üçün nümunə götürür. Nümunələrdə isə şaşqınlıq və çoxvariantlılıq olmamalıdır...

"Türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin... Millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir".

N.Nərimanov

13. EFİR VERİLİŞLƏRİNİN DİLİ HAQQINDA QEYDLƏR

BİRİNCİ MƏQALƏ

Müasir ədəbi dilimizin təkmilləşməsində, səlişləşməsində və zənginləşməsində kütləvi məlumat vasitələrinin, o cümlədən televiziya və radio verilişlərinin də müəyyən dərəcədə payı və ya rolu vardır, -desək heç də, səhv etmərik. Çünki televiziya və radio jurnalistləri, demək olar ki, hər gün ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində olur və bilavasitə xalqla yaxından təmasda və ünsiyyətdə olurlar. Bu ünsiyyət prosesində isə jurnalistlər istər-istəməz xalqımızın tarixən yaratmış olduğu müxtəlif terminlər, termin səciyyəli sözlər və ifadələrlə rastlaşır, yaxud lüğəvi xarakter daşıyan yeni-yeni sözlər eşidir, onların ifadə etdiyi məna çalarlarını mənimsəyir və onların müəyyən hissəsini həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilimizə gətirirlər. Bu baxımdan yanaşdıqda, son onilliklərdə əvvəlki illərə nisbətən televiziya və radio verilişlərinin dili müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş, təkmilləşmiş və zənginləşmişdir. İndi, demək olar ki, yazılı ədəbi

dilimiz kimi, radio və televiziya verilişlərinin dili də ən sadə fikirləri də, ən mürəkkəb mətləbləri də ifadə etmək səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Kütləvi məlumat vasitələri ümumxalq üçün nəzərdə tutulduğuna görə, onun dili də hamının başa düşəcəyi, hamının eyni dərəcədə anladığı səlis və aydın bir dil olmalıdır. Başqa sözlə desək, efir verilişlərinin dili ədəbi dilimizin ümumişlək xarakterinə və üslubuna uyğun olmalıdır. Şifahi ədəbi dilimizin müasir mərhələdə inkişafını istiqamətləndirən radio və televiziya verilişlərinin dili özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə hamıya nümunə olmalıdır. Xalqımız, xüsusilə gənclərimiz şifahi ədəbi dilin normalarını və ahəngdarlığını yalnız və yalnız radio və televiziya verilişlərindən öyrənməli və ondan nümunə götürülməlidirlər. Bu mənada radio və televiziya jurnalistləri və diktorları dilimizin orfoepik normalarına və tələffüz qaydalarına dərindən yiyələnməlidirlər. Ancaq bəzi diktorların və ya aparıcıların çıxışlarında biz bunları görmürük...

Radio və televiziya öz verilişlərində efirdə səslənən mətnin məzmununu ilə yanaşı, şifahi ədəbi dilin orfoepik normalarını, onun düzgün tələffüz qaydalarını, intonasiya, vurğu, məntiqi vurğu fasilə və s. əsas götürməlidir. Bu normalar şifahi ədəbi dilin, demək olar ki, əti və canıdır. Məlumdur ki, efirdə səslənən hər bir mətnin məzmununu öz əksini canlı şəkildə yalnız həmin mətnin ahəngdar ifadəsində tapır. Belə olduqda, mətnin məzmununu da, ahəngdarlığı da dinləyicilərdə xoş təəssürat yaradır və daha yaxşı mənimsənilir. Bəzən isə, efir verilişlərinin dilində bu normaların pozulmasına rast gəlirik...

Məsələn, Azərbaycan televiziyasının müxtəlif proqramlarının verilişlərində "spiker", "Musiqi informasiya proqramı", "Səhər informasiya xidməti", "Cənab Ukrayna Respublikasının Prezidenti Leonid Kuçma!" kimi ifadələr efirdə tez-tez səslənir. Bu ifadələri eşidən dinləyicilərə bir anlığa belə gəlir ki, bu "gəlişi gözəl" ifadələrdə dilimizin zəruri tələblərinə lazımi məhəl qoyulmuşdur. Lakin həmin ifadələrin məzmununa və dilimizin nitq tələblərinə dərindən nəzər saldıqda aydın olur ki, bu ifadələr istər elmi, istərsə də məntiqi baxımdan dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə işlədilməmişdir...

"Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası"nda deyilir:

"Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz iş qaydasını müəyyən edir və Milli Məclisin müvafiq orqanlarını yaradır, o cümlədən öz sədrini və onun müavinlərini seçir..." (Maddə 92). Lakin radio və televiziya proqramlarının ictimai-siyasi məzmunlu verilişlərində çox fəal şəkildə "Milli Məclisin sədri" əvəzinə "Milli Məclisin spikeri" ifadəsi işlədilir. Bu da, hər şeydən əvvəl, Konstitusiyamıza və ədəbi dilimizin qanunlarına biganəlikdən irəli gəlir...

İndi də "Musiqi informasiya proqramı" ifadəsinə nəzər salaq. Birincisi, bu proqram adı musiqi proqramından o qədər də fərqlənmir. Bu proqramın belə adlandırılması nə musiqimizin, nə də ədəbi dilimizin inkişafı üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu ifadə zahiri cəhətdən nisbətən ahəngdar səslənsə də, dilimizin daxili inkişaf qanunları baxımından düzgün işlədilməmişdir. Çünki "musiqi" sözü "informasiya" sözünün təyini vəzifəsində çıxış edə bilinir (ma-

raqlı informasiya-demək olar.) Azərbaycan dilində "informasiya" sözü "xəbər, məlumat" anlayışlarını bildirir. Bəs, belə olduqda, musiqi haqqında xəbər hansı yollarla dinləyicilərə çatdırıla bilər? Bizim mülahizəmizə görə, bunun iki yolu vardır:

- Yeni bəstələnmiş və efirdə səsləndirilmiş müəyyən bir musiqi əsəri haqqında dinləyicilərə mətnlə qısa məlumat verilir;

-Yeni bəstələnmiş və hələlik efirdə səsləndirilməmiş musiqi əsərindən qısa fraqmentlər və ya epizodlar (yaxud bütövlükdə) efirdə səsləndirilərək dinləyicilərə çatdırılır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, musiqi haqqında dinləyicilərə məlumat verməyin üçüncü yolu yoxdur. Odur ki, yuxarıda adı qeyd olunan proqramı sadəcə olaraq, "Musiqi proqramı" adlandırmaq daha məqbul sayılır.

Bir neçə kəlmə də "Səhər informasiya xidməti" proqramı haqqında. Əvvələ, bu proqram da digər proqramlardan əsaslı şəkildə fərqlənmir. Digər tərəfdən isə dilimizdə "informasiya" və "xidməti" sözlərinin yanaşı işlədilməsi də süni və məntiqsiz görünür. Çünki "xidməti" sözü tarixən hərbi və digər silahlı qüvvələrin tərkibində öz vəzifə borcunu yerinə yetirmə ilə əlaqədar olmuş və indi də həmin məzmununda fəal şəkildə işlədilməkdədir. Dilimizin üslubi baxımından da "informasiya xidməti" ifadəsinin məna və məzmun tutumu dinləyicilərə tam aydın olmur. Çünki bu ifadənin özündə bir-birinə yaxın iki məna çaları vardır: Əgər "xidmət" informasiyaya (xəbər və ya məlumat sözlərinə) aid edilərsə, onda "xəbəyə və ya məlumata xidmət"; yox,

əksinə "informasiya" (xəbər, məlumat) "xidmət"ə aid edilərsə, onda "xidmət xəbəri-məlumatı" şəklində işlədilməlidir... Odur ki, bu proqramı sadəcə olaraq, "Səhər xəbərləri" proqramı adlandırmaq daha doğru olardı...

Bir neçə kəlmə də "Sıra şənbə viktorinası" haqqında. Bu ifadə dilimizdə üslubi baxımdan çox qüsurlu görünür. Birincisi, "sıra şənbə" ifadəsinin məzmunu dəqiq anlaşılmır, bu ifadə dilimizdə üslubi baxımdan hələlik formalaşmayıb. İkincisi "viktorina" sözü dilimizdə "ümumi bir mövzu ətrafında aparılan sual-cavab oyunu" mənasını bildirir. Odur ki, həmin proqramın sadəcə olaraq, "Şənbə sual-cavab oyunu" adlandırılması daha münasib olardı...

Yaxud "Cənab Ukrayna Respublikasının Prezidenti Leonid Kuçma!" ifadəsində "Ukrayna Respublikasının Prezidenti" və "Prezident Leonid Kuçma" olmaqla iki məzmun öz əksini tapmışdır. Yuxarıdakı ifadədə "cənab" sözü də üslubi baxımdan öz yerində işlədilməmişdir. Dilimizdəki "cənab" sözü özünün məna tutumuna və ifadə etdiyi bütün məna çalarını ilə şəxsiyyətlə, insana müraciət olunan şəxsədən əvvəl işlədilməli idi. Yəni həmin ifadə bütövlükdə "Ukrayna Respublikasının Prezidenti cənab Leonid Kuçma!" şəklində olmalı idi.

Həmçinin kənd təsərrüfatına aid verilişlərdə tez-tez üslubi və məntiqi baxımdan qüsurlu ifadələri eşidirik. O cümlədən, "...əkin sahələrinə "yemləmə gübrəsi" verilmişdir". Bu cümlədəki "yemləmə gübrəsi" ifadəsinə nəzər salaq. Məlumdur ki, "yemək" yalnız canlılara məxsus olan bioloji anlayışdır. Bioloji anlayışları isə süni olaraq, torpağa və s.

şamil etmək olmaz. Məhz buna görə də, efrdə tez-tez səslənən "yeşləmə gübrəsi" ifadəsinin dilimizin daxili inkişaf qanunları baxımından süni yolla yarandığı özünü büruzə verir. Odur ki, "yeşləmə gübrəsi" ifadəsinin əvəzinə xalqımızın tarixən yaratmış olduğu və əsrlərlə cilalaya-cilalaya yaşatdığı "əkin sahələri gübrələnmişdir" və "əkin sahələri peyirlənmişdir" kimi milli ifadələrimizin işlədilməsi məqsədə daha uyğundur.

İndi də televiziyanın "Reklam"larında tez-tez səslənən "Kommersiya mağazalarında xarici divarların hər cür kağızlarını ala bilərsiniz" cümləsinə nəzər salaq. Bu cümlə üslubi baxımdan çox qüsurludur. Birincisi, dilimizdə "xarici divarlar" ifadəsi süni yolla yaradılıb, dildə belə ifadə ola bilməz. Çünki evin bir ölkədə, divarlarının isə başqa bir ölkədə-xaricdə olmasını təsəvvür etmək çətindir. İkincisi, yuxarıdakı cümlədə söhbət "xarici divarlar"dan yox, "xarici ölkələrdə istehsal olunmuş divar kağızlarından" getməlidir. Məhz buna görə də, həmin cümlə belə olmalıdır: "Kommersiya mağazalarından xarici ölkələrdə istehsal olunmuş divar kağızları ala bilərsiniz".

Son vaxtlar televiziya proqramlarından biri "Həftə-analitik-informasiya proqramı" adlanır. Bu proqramın adında istifadə olunan həm "analitik", həm də "informasiya" sözlərinin dilimizdə hər cür mətləbləri ifadə edən "təhlil və "xəbərlər" kimi qarşılığı vardır. Həm də bu sözlər efr jurnalistikası-radio və televiziya verilişləri üçün həm ahənginə, həm məzmununa, həm ümumişləklyinə, həm də hamı tərəfindən anlaşılıqlı olmasına görə fərqlənir. Bizim müla-

hizəmə görə, əsrlərdən bəri dilimizdə vətəndaşlaşmış sözlər ola-ola süni şəkildə alınma sözlərin işlədilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Odur ki, həmin proqramın "Həftə-Xəbərlərinin təhlili" proqramı adlandırılması daha münasib olardı.

Yaxud televiziya verilişlərində səslənən "Bədii informasiya proqramı" ifadəsinə nəzər salaq. Dilimizin üslublarına dərinədən nəzər saldıqda aydın olur ki, "bədii" sözü əsas etibarlı ilə bədii üslubla bağlı olan mətləbləri ifadə etmək məqsədilə istifadə olunur. Odur ki, dilimizdə "bədii informasiya" ifadəsinin işlədilməsi çox süni görünür. Bizə belə gəlir ki, həmin proqramın sadəcə olaraq, "Bədii proqram" və yaxud "Bədii verilişlər proqramı" adlandırılması məqsədyönlü olardı.

İndi də televiziyanın "Xəbərlər-informasiya proqramı"-nın adına nəzər salaq. Məlumdur ki, "informasiya" Azərbaycan dilində "xəbər, məlumat" mənalarında işlənir. "Xəbərlər informasiya proqramı" dedikdə biz sadəcə olaraq, eyni mənəni və ya məzmunu müxtəlif dillərə məxsus olan sözlərlə iki dəfə təkrar edirik. Yəni həmin ifadənin hərfi və mənəca tərcüməsi belə alınır: "Xəbərlər-xəbərlər proqramı". Bu da, şübhəsiz ki, həm dinləyicini çaş-baş salır, həm də dilimizin üslub qaydalarını təhrif edir. Əlbəttə, belə ifadə tərzilə dilimizə yaddır. Həmin proqramın sadəcə olaraq, "Xəbərlər" və ya "Son xəbərlər" adlandırılması məqsədə daha uyğun olardı.

Radio və televiziya proqramlarında tez-tez "İnstrumental muğamlar", "İnstrumental musiqi" adlı verilişlər səslənir. Bizim mülahizəmə görə, bu verilişlərdə "instrument"

sözünün işlədilməsinə heç bir ehtiyac duyulmur. Əgər bu sözün işlədilməsi vacibliyi hiss olunarsa, onda dilimizdə qədim zamanlardan ümumişlək xarakteri almış, hamı tərəfindən anlaşılan "alət" və yaxud "çalğı aləti" sözlərinin birini işlətmək lazımdır. Deməli, "İnstrumental muğamlar" və "Instrumental musiqi" ifadələrinin süni şəkildə işlədilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Bu ifadələrin sadəcə olaraq, "Muğamlar", "Musiqi", "Xalq musiqisi" proqramları adlandırılması daha münasibdir. İstər radio və televiziya verilişlərində, istərsə də dövrü mətbuatda tez-tez "instrumentalçı" sözünü eşidir və ya oxuyuruq. Bu sözün əvəzinə dilimizdə onun bütün məna çalarlarını ifadə edən "çalğıçı" termini vardır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, "çalğıçı" sözünün məna çaları, məna tutumu daha genişdir, daha qədimdir. Bu termin dilimizdə, bəlkə də, ulu babalarımızın ilk musiqi alətlərindən istifadə etməyə başladığı dövrlərdən işlədilir. Əgər belədirsə, Mirzə Cəlil demişkən, biz "instrumentalçı" əvəzinə xalqımızın öz təfəkkürünün məhsulu olan "çalğıçı" sözünü işlətməkdən, bəs, niyə utanmalıyıq?...

Həmçinin efir verilişlərində və ya mətbuatda "instrument", "instrumentalçı", "instrumentovka", "orkestrrovka" terminlərini eşidəndə və ya oxuyanda adam xəcalət çəkir; Xəcalət çəkir ona görə ki, ana dilimizdə "alət", "çalğı aləti", "çalğıçı" sözləri ola-ola süni şəkildə alınma sözləri eşidir və ya oxuyuruq...

Görəsən, bu barədə musiqi proqramlarını hazırlayanlar və musiqimizin təbliği və tədqiqi ilə məşğul olanlar nə düşünür?...

Bir neçə kəlmə də "böyük" və "dahi" sözlərinin dilimizdə

işlədilməsi haqqında. İstər efir verilişlərində, istərsə və mətbuatda yerli-yersiz "böyük" və "dahi" sözlərinin işlədilməsinə tez-tez rast gəlirik... Hər dəfə də bu sözlər cümlədə təyin etdiyi sözlərin yanında yox, başqa sözlərin əvvəlində işlədilir. Məsələn, "Böyük Azərbaycan şairi M.Füzuli...", "Dahi Azərbaycan şairi M.Füzuli...", Böyük Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyov...", "Dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyov..." və s. Bu ifadələrdəki "böyük" və "dahi" sözləri Azərbaycanın "böyüklüyünü" və ya "dahiliyini" yox, şairin və ya bəstəkarın böyüklüyünü və ya dahiliyini təyin etdiyinə görə, haqqında danışılan şair və bəstəkarın adından əvvəl işlədilməlidir:

"Azərbaycanın böyük şairi M.Füzuli...", "Azərbaycanın dahi şairi M. Füzuli...", "Azərbaycanın dahi bəstəkarı Ü.Hacıbəyov...", "Azərbaycanın böyük bəstəkarı Ü.Hacıbəyov..." yəni, dilimizdə təyin həmişə və hər yerdə təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlməlidir. Həmçinin cümlədə dilimizin üslub xüsusiyyətləri, sözlərin işlənmə sırası, ifadə etdiyi məzmunun dəqiqliyi və məntiqi diqqət mərkəzində olmalıdır...

Bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, ümid etmək olar ki, radio və televiziya proqramlarının verilişlərində dilimizin fonetik tərkibinin ahəngdarlığı, orfoepik normaları, düzgün tələffüz qaydaları, nitqin ritmi, ahəngi, fasiləsi, durğusu, vurğusu və məntiqi vurğusu; dilimizin zəngin və rəngarəng lüğət tərkibi, üslubi imkanları, hər bir terminin və ya sözün məna çalarları öz geniş öz əksini tapacaqdır. Çünki radio və televiziyanın hər bir verilişi kütləvililiyi, sadəliyi, aydınlığı, dəqiqliyi, kamilliyi, müasirliyi və məntiqi baxımından nitq mədəniyyətinin inkişafının əsas amilləri və nümunəvi göstəriciləri olmalıdır...

EFİR VERİLİŞLƏRİNİN DİLİ HAQQINDA QEYDLƏR

İKİNCİ MƏQALƏ

Müstəqil Azərbaycan Respublikası yaradıldıqdan sonra ölkəmizdə kütləvi məlumat vasitələrinin, o cümlədən ona yaxın televiziya və radio yayımları şirkətləri təsis olunmuş və onların hər biri bir neçə kanalda öz verilişlərini yayımlayır. Bu çox yaxşıdır. Çünki xalqımızın, xüsusi ilə gənclərimizin çağdaş elmi dünyagörüşünün və intellektual potensialının artırılmasında, etik-mənəvi tərbiyəsinin keyfiyyətlərinin yüksəldilməsində başlıca rolə malik olduğu hamıya yaxşı məlumdur. Çağdaş dövrün nəbzini çox mahircəsinə tutmağı bacaran və onları müxtəlif proqramlarında efirdə yayımlayan radio və televiziya verilişlərinin fəaliyyəti təqdirə layiqdir...

Lakin ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bütün radio və televiziya verilişlərinin dili-efir dili dinləyiciləri qane etmir. Çünki onların verilişlərində xalqımızın milli sərvəti olan ədəbi dilimizə, onun lüğət tərkibinin zənginliyinə, ahəngdarlığına-tələffüz və şifahi üslub qaydalarına, həmçinin, elmiliyinə və məntiqliyinə riayət edilməsi bütün dinləyicilərin təəssüflənməsinə gətirib çıxarır. Uzunmüddətli müşahidələrimizi təhlil edərkən, belə qənaətə gəldik ki, radio və televiziya yayımlarının efir dili, demək olar ki, hər gün müəyyən qüsurlarla müşayiət olunur. Belə qüsurları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Aparıcıların nitqindəki qüsurlar.
2. Mətnlərin dilindəki üslubi qüsurlar.
3. Yersiz alınma sözlərin istifadəsi ilə müşayiət olunan qüsurlar.
4. Müğənni və xanəndələrin çıxışında yol verilən qüsurlar.

Bu yazımızda aparılan linqvistik təhlildən aydın olur ki, radio və televiziya şirkətlərinin əməkdaşları "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili Gününün təsis edilməsi haqqında" (9 avqust 2001) "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmiləşdirilməsi haqqında" (18 iyun, 2003) "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə" (2 yanvar, 2003) ölkə prezidentinin imzaladığı fərman və sərəncamlardan bəhrələnmək və öz fəaliyyətlərini həmin fərmanlar və sərəncamlar əsasında qurmağa tələsmirlər... Tələbkər oxucularımıza və ya dinləyicilərimizə təqdim olunan bu yazımızda ölkəmizin radio və televiziya aparıcılarının nitqində yerli-yersiz özünə, yer tapan ümumiləşdirilmiş qüsurlardan bəhs edəcəyik.

Radio və televiziya verilişlərində aparıcının və ya diktorun nitqində tez-tez səslənən ifadələrdən biri də "dövlət başçımız" ifadəsidir. Bu ifadə dilimizin üslubi normaları və məntiqliyi baxımından "Dövlətimizin başçısı" kimi ifadə olunmalı və belə də yazılmalıdır.

Novruz bayramı günlərində istər radio, istərsə də televiziya verilişlərində tez-tez belə bir cümlə səslənirdi: "Sürfələrə "es" hərfi ilə başlanan yeddi nemət qoyarlar". Bu cümləyə ədəbi dilimizin daxili qanunauyğunluqları baxım-

dan yanaşdıqda bir neçə cəhətdən qüsurlu olduğu özünü büruzə verir:

Birincisi, dilimizdə "s" kar samit səsi vardır. Bu səsin tələffüzü və ya onu bildirən hərfin adı "es" yox, "se" kimi tələffüz olunmalıdır. Çünki dilimizdə yalnız sonor samit səslərinin (l, m, n, r) tələffüzü zamanı homin samit səslərdən əvvəl "e" sait səsi artırılır. İkincisi "yeddi nemət" ifadəsi də üslubi baxımdan "yeddi növ nemət" kimi işlədilməli idi.

Radio və televiziya yayımları proqramlarından birini "Musiqi koleyskopi" adlandırıblar. Görəsən, bu proqramı "Musiqi çöləngi" adlandırmaq daha yaxşı və daha məqsədyönlü olmazdı? Əlbəttə, olar. Yalnız bu barədə və dilimizin gələcəyi barədə düşünə bilən jurnalist-araşdırıcısı gərəkdir...

Kütləvi məlumatvermə vasitələrinin, xüsusilə radio və televiziya aparıcılarının nitqi aydın, səlis, ahəngdar, cəlbedici, yığcam və dəqiq olmalıdır. Lakin bəzi aparıcıların nitqi müasir nitq mədəniyyəti baxımdan qüsurludur. Nədənsə, efir və ekran verilişlərində nitqi qüsurlu aparıcılara "üstünlük" verilir. Belə hallara isə, radio və televiziya verilişlərinin yayımlanmasında yer verilməməlidir. Çünki həm radio, həm də televiziya verilişlərinin hər bir proqramı, bir növ, təhsil müəssisəsi və ya məktəb funksiyalarını yerinə yetirirlər. Onun dinləyiciləri, xüsusilə məktəblilər aparıcıların nitqini özləri üçün nümunə hesab edirlər. Hətta, ara-sıra boş vaxtlarında aparıcıların nitqini yamsılamaqla da məşğul olurlar. Odur ki, məktəblilərin əksəriyyəti aparıcıların təhrif olunmuş nitq qüsurlarını da eyni ilə təkrarlayırlar... Hətta, şagirdlər arasında öz müəlliminin yerli və düzgün iradlarını

qəbul etməyib, radio və televiziya verilişlərində səslənən qüsurlu nitq elementlərinə üstünlük verirlər...

Məhz buna görə də, dilimizin orfoepiyası (tələffüz qaydaları) baxımdan, aparıcıların hər bir çıxışı, ifadə etdiyi sözlər də, ifadələr də, cümlələr də dinləyicilərə nümunə olmalıdır...

Radio və televiziya yayımları proqramlarının aparıcılarından danışarkən, hər şeydən əvvəl, bir məqamı da qeyd etməmək mümkün deyil. Bu məqam isə, yayımlama prosesində aparıcının teleradio studiyaya dəvət olunmuş qonaqla alimlə müsahibəsi zamanı etik normalara, xüsusilə ziyah etikasına, təvazökarlığa lazımı qədər məhəl qoymamasıdır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, bir neçə kəlmə də təvazökarlıq haqqında qeyd etməyi lazım bildik. Mədəni nitqin, həmçinin, jurnalist-aparıcı nitqinin əsas və ən başlıca keyfiyyətlərindən birini nitqin-aparıcının təvazökarlığı təşkil edir. Bu baxımdan, səciyyəvi xüsusiyyətlərə, xüsusilə geniş dinləyici və tamaşaçı auditoriyasına malik olan jurnalist-aparıcı nitqi də dinləyicilər üçün daim nümunəvi olmalıdır. Çünki jurnalist-aparıcı nitqi, hər şeydən əvvəl, dinləyiciyə və ya tamaşaçıya həm siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi məlumatlar verməklə yanaşı, həm də onların intellektual mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, həmçinin, azərbaycançılıq və yeni mədəni ruhda tərbiyə edilməsində nümunə olmalıdır. Çünki hər bir jurnalist və ya aparıcı efir və ekran verilişlərinin yayımları prosesində dinləyicilərin həm intellektual səviyyəsinin, həm azərbaycançılıq, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi sahəsində, həm də gəncliyimizin mədəni-psixoloji tərbiyə məsələlərinin dərindən

aşılmasında aparıcı rola malik olan və bu sahədə məsuliyyət daşıyan ən mühüm şəxsdir. Bu mənada, hər bir jurnalist və aparıcı çıxışlarını elə qurmalıdır ki, həm etik, həm təvazökarlıq normalarına riayət edə bilsin, nitq prosesində və ya müsahibə zamanı hər an "Mən" şəxs əvəzliyini işlətməyə ehtiyac olmasın. Çünki nitq prosesində və ya müsahibə prosesində birinci şəxsi bildirən "Mən" əvəzliyinin tez-tez işlədilməsi və təkrarlanması natiqi nüfuzdan sala bilər. Deməli, hər bir natiq, eləcə də, jurnalist nitq və ya müsahibə prosesində təvazökarlığa riayət etməlidir. Çünki ən yüksək zirvə təvazökarlıqdır. Bir sözlə, bir ziyalı kimi jurnalist nitq və müsahibələrində də özünə, şəxsi mənliliyinə, şəxsiyyətinə, nüfuzuna "ağ ləkələr" salmamaq üçün təvazökarlığını daim yüksəkdə saxlamalıdır. Bu yol əsl təvazökarlıq yoludur...

"Dinləmə mədəniyyəti də təvazökarlıqdır" (El deyimi).

"Təvazökarlıq qürur deməkdir. Qürurlu olanlar təvazökardırlar" (Nazim Hikmət).

"Təvazökarlıq müdrikliyin yaraşığıdır" (El deyimi).

Studiyaya dəvət olunmuş qonaqlar, əsas etibarilə, ölkəmizin tanınmış alimləri, AMEA -nın akademikləri və ya müxbir-üzvləri, elmlər doktorları, professorlar olur. Müsahibəyə dəvət olunmuş alim qarşıya qoyulan problemləri müasirlik baxımından, elmi ardıcılıqla şərh etdiyi bir vaxtda aparıcı qəflətən müsahibin- alimin sözünü yarımqıç kəsir...

Professor və ya müəllim, "elə bilirəm ki, siz də mənimlə razılaçaqsınız",-deyə orta səviyyəli bir jurnalist - aparıcı alimin söhbətinə müdaxilə edir, hətta, təhrikedici bir tərzdə istəyir ki, yüksək səviyyəli mütəxəssis-alim onun "qeydlə-

rini" təsdiqləsin... Beləliklə də, aparıcı milyonlarla tamaşaçı və ya dinləyicilər qarşısında "özünü çox bilən" kimi təqdim etməyə çalışır. Aparıcı belə qeyri-etik hərəkətləri və qeyri-təvazökarlığı ilə "özünü" tanınmış alim səviyyəsinə qaldırmış, tanınmış alimi isə, "özü" səviyyəsinə endirmiş olur...

Lakin ekran-efirdə çıxış edən alimlərin əksəriyyəti, çox düzgün olaraq, aparıcının qeyri-etik hərəkətinə məhəl qoymurlar... Özünün elmi və məntiqi mülahizələrini ardıcılıqla davam etdirir... Özünün intellektual potensialını və elmi bilikləri olduğunu tamaşaçılara və dinləyicilərə çatdırır.

Yaxud aparıcının nitqində səslənən "rus ölkələrinin" ifadəsinə nəzər salaq. Bu ifadə elmi baxımdan düzgün deyil. Çünki rusların bir ölkəsi,-Rusiya,-vardır. Rusların başqa ölkəsi yoxdur. Deməli, yuxarıda qeyd olunan ifadə "Rus ölkələrinin" kimi yox, "Rus ölkəsi" kimi efirdə səslənməli idi.

Radio və televiziya verilişlərində bəzən elmi səhvlərə də yol verilir. Efirdə səslənən "Yeni ili necə qarşıladız elə də olacaq 365 gün" Bu cümlə üslubi və elmi baxımdan qüsurludur. Çünki 2008 -ci il 365 gün yox, 366 gün olacaqdır. Ona görə ki, 2008-ci il astronomik baxımdan "Uzun ildir".

Yaxud, başqa bir misala nəzər salaq. Məlumdur ki, son illərdə Bakı şəhərində arı məhsullarının sərgisi keçirilir. Bu iqtisadi baxımdan çox yaxşıdır. Bu xeyirxah işlə əlaqədar olaraq, ölkəmizin radio və televiziya verilişlərində-müəyyən materiallar səslənmişdir. Həmin verilişlər zamanı efirdə "55-ə yaxın rayonun arıcıları arıçılıq sərgisində iştirak etmişdir" kimi cümlə də səslənmişdir. Bu cümlə üslubi baxımdan qüsurludur.

Birincisi, həmin cümlədəki "55-ə yaxın rayonun" ifadəsi dilçilik və riyazi elmlərin tələbi baxımdan düzgün ifadə olunmamışdır. Çünki "55" konkret rəqəmdir. Həm ümumi dilçilik, həm də riyazi dilçilik baxımdan, konkret rəqəmlər "55-ə yaxın, 55-ə qədər, 55-dən artıq, 55-dən az və s." şəklində ifadə oluna bilməz. Deməli, yuxarıdakı cümlədə konkret olaraq, "55 rayonun" ifadəsi işlənməli idi.

İkincisi, həmin cümlədəki "rayonun arıcıları arıcılıq sərgisində iştirak etmişdir" ifadəsi də üslubi və məntiqi baxımdan qüsurlu görünür. Çünki "rayonun arıcıları" dedikdə canlı əməksevər insanlar nəzərdə tutulur. Canlı insanların sərgisi isə heç vaxt təşkil olunmayıb, bundan sonra da təşkil olunmayacaqdır. İnsanlar arasında yalnız əmək bəhsləşmələri, elm, mədəniyyət, incəsənət sahəsində yarışmaları, müsabiqəsi keçirilə bilər. (Muğam müsabiqəsi kimi)

Üçüncüsü, həmin cümlədəki "arıcılıq sərgisində" ifadəsi də qeyri-dəqiq səslənir. Çünki "arıcılıq" bir peşə sahəsidir. Peşə sahələrinin (dəmirçilik, misgərlik, kartofçuluq və s.) əməkdaşlarının sərgisini təşkil etmək isə fiziki cəhətdən qeyri-mümkündür. Deməli, həmin ifadə "arıcılıq sərgisi" yox, "arı məhsullarının sərgisi" olmalı idi. Ümumilikdə isə, yuxarıda qeyd olunan cümlə üslubi baxımdan belə olmalı idi: "55 rayonun arıcıları arı məhsulları sərgisində iştirak etmişdir".

Radio və televiziya efirində tez-tez səslənən reklam xarakterli bir mətnə də nəzər salaq: "Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanasının "Göz mərkəzi"nə müraciət edə bilərsiniz" Bu ifadə istər üslubi, istər elmi, istərsə də məntiqi baxımdan qüsurludur.

Birincisi, yuxarıda qeyd olunan cümlədəki "Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanası" ifadəsi də üslubi və məntiqi baxımdan "Neftçilərin Mərkəzi Xəstəxanası" olmalıdır. Çünki "Mərkəz" sözü "Neftçilər" sözünün yox, "Xəstəxana" sözünün təyini funksiyasını bildirir. Deməli, yuxarıdakı ifadə - mürəkkəb ktematonim (onomastik vahidi) "Neftçilərin Mərkəzi Xəstəxanası" kimi yazılmalı və oxunmalıdır, efirdə səsləndirilməlidir.

İkincisi, yuxarıda qeyd olunan "Göz Mərkəzi" ifadəsi çox mücərrəd səslənir. Çünki göz mərkəzi dedikdə, hər şeydən əvvəl, göz çanağı, gözün bəbəyinin mərkəzi hissəsi nəzərdə tutulur. Odur ki, yuxarıdakı cümlənin "Göz mərkəzi"nə müraciət edə bilərsiniz" ifadəsindən isə, gözü xəstə olanlara müraciət edildiyi mücərrəd halda anlaşılr. Bu mücərrədlik isə, bəzi dinləyiciləri çaş-baş sala bilər. Belə anlaşılmazlıq olmasın deyə yuxarıda qeyd olunan cümlə "Neftçilərin Mərkəzi Xəstəxanası"nın nəzdində fəaliyyət göstərən "Göz xəstəliklərinin müalicəsi Mərkəzi"nə müraciət edə bilərsiniz" şəklində olmalı və efirdə səslənməli idi...

Başqa bir misal: "Zamanın çaldığına oynamağa məcburuq" cümləsi üslubi cəhətdən bitkin deyil. Bu cümlə, əslində "Zamanın çaldığı havalara oynamağa məcbur idik" kimi olmalıdır.

Radio yayımları proqramlarında "Gözəllik də qurban tələb edir" kimi məntiqsiz ifadə tez-tez işlədilir. Aparıcı bilməlidir ki, "gözəllik" mücərrəd anlayışdır. Məsələn, insan gözəlliyi, qadın gözəlliyi, uşaq gözəlliyi, zahiri gözəllik, etik gözəllik, əxlaq gözəlliyi, mənəvi gözəllik, Vətən gözəlliyi, qadın gözəlliyi, el-oba gözəlliyi, yurd-yuva gözəlliyi və s.

belə ifadələrin sayını artırmaq da olar. Lakin buna ehtiyac duyulmur. Aparıcının çıxışından məlum olmur ki, o, hansı gözəlliyi nəzərdə tutur və həmin gözəllik nə üçün "qurban tələb edir"? Bu gözəlliyin "qurban tələb etməsi" nə ilə bağlıdır? Bu sualın cavabı isə açıqlanmır. Həm də aparıcı bu ifadəni elə bir tonla ifadə edir ki, bu da dilimizin orfoepiyası baxımından bağışlanılmazdır...

Efir verilişlərində "top beşliyimiz", "top onluğumuz" kimi ifadələri tez-tez eşidirik. Bu ifadələr istər üslubi, istərsə də məntiqi baxımdan qüsurludur. Birincisi, ana dilimizdə hələlik "top beşlik" ifadəsi formalaşmayıb, belə ifadə dilimizə yaddır. Bu ifadələr dilimizə qeyri-peşəkarlar tərəfindən gətirilsə də onun ömrü uzun ola bilməz. İkincisi, dilimizdə toplu isimlər vardır. Bu qrup isimlər dilimizdə tək halda olsa da, cynicinsli şəxs və əşyaların hamısını bir bütöv vahid şəkildə bildirir. Dilimizdəki toplu isimlər miqdar sayları ilə işləyə bilmir. Məsələn, gənclik, tələbəlik, insanlıq, dağlıq, daşlıq, üçlük, beşlik, onluq, yüzlük, minlik və s. toplu isimlərdən əvvəl miqdar sayı artırmaq qeyri-mümkündür. Əgər belə sözlərin əvvəlinə süni şəkildə miqdar sayları artırısaq, onda qeyri-elmi, qeyri-məntiqi və gülünc səslənən ifadələr almış olarıq: beş gənclik, beş tələbəlik; beş dağlıq, beş daşlıq; beş üçlük, beş beşlik (pul vahidləri istisna olunmaqla) kimi ifadələrin işlədilməsi dilimizin daxili qayda qanunları baxımdan qeyri-mümkündür. Üçüncüsü, süni xarakter daşıyan "top beşliyimiz" ifadəsinin birinci tərəfi olan "top" sözü də, ikinci tərəfi olan "beşlik, onluq," sözü də topluluq anlayışlarını bildirir. Deməli, dilimizdə

"topluluq" anlayışlarını bildirən iki sözün eyni tərkibdə və ya ifadədə işlədilməsi süni xarakter daşıyır və beləcə də, mənası anlaşılmaz qalır. Buna görə də, "top beşliyimiz" ifadəsi dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun olaraq, "beşlikdə və ya beşliyimizdə" kimi işlədilməsi məqsədə uyğundur.

Yaxud, "Sağlamlığımızın tək ünvanı" Mərkəzi Klinik Xəstəxana" ifadəsinə nəzər salaq. Bu ifadə ədəbi dilimizin üslubiyyatı baxımdan, "Sağlamlığımızın yeganə ünvanı" dedikdə başqa ünvanda analogi müalicə mərkəzinin olmaması nəzərdə tutulur. Deməli bu ifadə "Mərkəzi Klinik Xəstəxana"sı şəklində olmalıdır. Çünki bu ifadədə "tək" sözü işlədildikdə "cəm" sözünün də işlədilməsi ehtimalı yaranır...

Radio verilişlərinin birində "De ki, de ki, dözmür ürək" adlı mahnı ifa olunurdu. Bu mahnının mətnindəki "de (mək)" feli ilə "ki" bağlayıcısı bir vurğu ilə deyilir və tələffüz olunurdu. Bu da, nəticə etibarilə, mahnı mətninin ümumi məzmununun təhrif olunmasına və başa düşülməyən "deki, deki" kimi süni yolla yaranan bir vurğulu söz kimi təhrif olunmuş, qeyri-müəyyən bir söz-isim kimi mahnı boyunca təkrar-təkrar səslənirdi. Bizim mülahizəmizə görə, efrdə səslənən belə ifalara gələcəkdə yol verilməməlidir. Bu mənada, hər bir müğənni və ya xanəndə oxuduğu mahnının mətnini ədəbi dilimizin tələbi baxımdan yüksək səviyyədə şifahi özbərdən öyrənməlidir...

Aparıcının nitqindən götürülmüş "Yəqin, zamanımız olacaq, bu məsələyə bir də qayıdaq" cümləsinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu cümlə üslubi və elmi baxımdan nöqsanlardan xali deyil. Bu cümlədə "zamanımız" sözü yox,

"vaxtımız" sözü işlədilməlidir. Çünki "zaman" sözü fəlsəfi kateqoriyanı, "vaxt" sözü isə, astronomik anlayışı bildirir.

Göründüyü kimi, fəlsəfi termin anlamında işlədilən "zaman"(ımız) termini vaxt ölçüsünə malik olmayan "müddət" mənasını bildirsə də, daha çox fəlsəfi-mücərrəd zamanı, yəni sonsuz davam edən və ardıcılıqla təzahür edən müddət anlayışını bildirir, bir növ, materiyanın varlıq forması olduğu mənanı əks etdirir, Fəlsəfi mənada məkan və zaman materiyanın varlıq formasıdır.

Dilçilikdə, xüsusilə morfologiyada fəlsəfi kateqoriya olan "zaman" sözü mücərrəd müddət anlayışını ifadə edir: keçmiş zaman, indiki zaman, gələcək zaman.

Morfologiyada geniş şəkildə işlədilən bu qrammatik kateqoriyaların hər üçü mücərrəd məna daşıyır və vaxt ölçülərindən kənarda mücərrəd zaman anlayışını bildirir. Məsələn, "keçmiş zaman" dedikdə konkret olaraq, keçmiş zamanın vaxt ölçüsü məlum olmur...

Astronomik termin olan "vaxt" anlayışı dedikdə isə, hər şeydən əvvəl, çağdaş dövrdə "cərəyan edən bir işin və ya hadisənin əsrlər, illər, və saniyələrlə ölçülən davam etmə müddətini bildirir". Başqa sözlə desək, vaxt ölçüləri ən kiçik andan-saniyədən başlanır, qərinələrə və əsrlərə qədər arta-arta, birləşə-birləşə davam edir: saniyələr dəqiqəni, dəqiqələr saatı, saatlar günü, günlər həftəni, həftələr ayları, aylar illəri, illər qərinələri, qərinələr əsrləri əmələ gətirir. Bu da, heç şübhəsiz ki, yuxarıda qeyd olunan cümlədəki "zamanımız" sözü əvəzinə "vaxtımız" sözünün işlədilməsini məntiqi baxımdan reallaşdırır, cümlənin ümumi məzmununu daha

aydın şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Bu mənada, radio və televiziya verilişlərinin proqramları da konkret vaxt anlayışı ilə yaxından bağlıdır. Bu da, şübhəsiz ki, "vaxt" sözünün ümumişlək xarakter daşması və məna çalarlarının aydınlığı, hamı tərəfindən anlaşılması ilə əlaqədardır.

Yaxud, "Kinonun bir xasiyyəti var". Televiziya aparıcısının müsahibə prosesində söylədiyi bu cümlə elmi və məntiqi baxımdan qüsurludur. Birincisi yuxarıda qeyd olunan cümlədəki "xasiyyət" sözü elmi və məntiqi baxımdan yerinə düşməmişdir. Çünki "xasiyyət" sözü yalnız insanlara məxsus olan psixoloji xassədir. Deməli, "xasiyyət" sözünün kinoya aid edilməsi aparıcının qeyri-peşəkarlığına işarə edir. İkincisi yuxarıda qeyd olunan cümlədəki "bir xasiyyəti" ifadəsinin əvəzinə "özünə məxsus səciyyəvi texnoloji xüsusiyyəti" ifadəsi işlədilməli idi. Bütün bunları nəzərə aldıqda yuxarıda qeyd olunan cümlə belə olmalı idi: "Kinonun özünəməxsus səciyyəvi texnoloji xüsusiyyəti var".

Son illərdə radio və televiziya əməkdaşları efir verilişlərinin ahəngdar, cəlbedici və daha məzmunlu olması məqsədilə ayrı-ayrı tanınmış alimlərimizdən və ya incəsənət ustadlarından geniş müsahibələr götürürlər. Bu çox yaxşıdır, təqdirəlayiqdir... Bəzi jurnalistlər müsahibəyə başlamazdan əvvəl müsahibdən xahiş edirlər ki, "xəsislik etməyin", geniş və ətraflı məlumatlar verin... Müsahib də qarşıya qoyulan sual və problemlərə geniş və ətraflı məlumatlar verir... Montaj zamanı müsahibin verdiyi məlumatların çox hissəsi müsahibin nitqindən ixtisar edilir (bəzən belə ixtisarlər arasında ardıcılıq və uzlaşma pozulur) və həmin ixtisar olun-

muş mətni "jurnalist" səliqə-səhmanla hazır materialı öz adı ilə efirdə səsləndirir, dinləyiciyə təqdim edir... Şübhəsiz ki, jurnalistlərin belə hərəkəti - "plagiat"la məşğul olması müsahibi əsəbiləşdirir., bir də jurnalistlərə müsahibə vermək istəmir. Bəs, jurnalist etikası...

Son illərdə efir verilişlərinin dilində tez-tez reklam xarakterli "Paşa çay", "Paşa İnşaat", "Paşa Sığorta" "Tomat paşası" və s. kimi yersiz ifadələr səslənir. Görünür, bu ifadələri işlədən müəssisələrin rəhbərliyi də, bu mənasız reklamları efirdə səsləndirən radio və televiziya yayımlarının aparıcıları da hələ "Paşa" sözünün mənasını bilmirlər.

Bəs, "Paşa" sözünün mənası nədir?

"Paşa" sözü keçmişdə (elə indi də) Türkiyədə, Misirdə və bəzi Şərq ölkələrində (müsləman ölkələrində) ali əsgəri vəzifə tutan şəxslərə verilən rütbə-general mənasını bildirir. Məsələn, Nuru paşa-general Nuru, Həbib paşa-general Həbib və s.

Həmçinin, mülki sahələrdə isə "paşa" sözü həm mülki məmurlara verilən "fəxri ad, ünvan (vəzifə)" mənalərini bildirir. Məsələn, Həsən paşa (xan), Aslan paşa və s.

Dilimizdə "paşa" sözündən "paşalıq" sözü də əmələ gəlmişdir. Məsələn, Aslan paşa car çəkdirib paşalığın bütün camaatını meydana yığdırmışdır.

Yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi, "paşa" sözünün ilkin məna çaları çox fəxrli, fəxarətli anlamlarını ifadə edir. Odur ki, belə fəxrli, fəxarətli şəxsləri və onların rütbəsini və vəzifə ünvanını bildirən sözlərin məna çalarını çaya, inşaat idarəsinə, tomata və sığorta idarəsinə verilməsi, ilk növbədə, xalq arasında daha çox fəxr və fəxarətlə yayılan

və hörmətlə qarşılanan "general", eləcə də, "xan, rəhbər" mənalərində işlənən "paşa" sözünün gənclər arasında nüfuzunun aşağı düşməsinə və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə, müəyyən dərəcədə, mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən isə, həmin sözlərin istər mətbu orqanlarının səhifələrində, istərsə də, efir verilişlərinin yayımlarında, yaxud da küçə reklamlarında yazılması istər dilimizin ahəngdarlığı, ifadəliliyi, emosionallığı, eləcə də, elmiliyi və məntiqiliyi baxımdan düzgün sayıla bilməz. Çünki belə hallar xalqın fəxri, fəxarəti və adı ilə qürur hissi keçirdiyi general və paşa adlarına hörmətsizlik gətirir, həmin sözlərin məna tutumunu və tarixi məzmununu təhrif edir.

Digər tərəfdən isə, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini və semantik məna çalarlarını korlayır. Ədəbi dilimizin qanunauyğunluqlarını korlamağa isə, heç kəsin haqqı yoxdur...

ÜSLUBİ QEYDLƏR

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, istər radio, istərsə də televiziya verilişlərinin ayrı-ayrı proqramlarında aparıcıların çıxışlarında üslubi baxımdan qüsurlu olan ifadələrə və ya cümlələrə iez-tez təsadüf etmək olur (demək olar ki, bütün çıxışlarda). Son vaxtlar həm radio, həm də televiziya verilişlərində tez-tez "top beşlik, top onluq, top şou" kimi ifadələrə, "Top şoumuza başlamazdan əvvəl"... kimi cümlələrə rast gəlirik. Bu ifadə və cümlələrdə "top" ehtiyac yoxdur.

Yazud, "Axalkalaki-Türkiyə dəmir yolu çəkilişi zamanı" "bir kilometrlik onda iki kilometrlik tunel açılacaqdır" ifadəsi üslubi baxımdan çox qüsurludur. Hətta, cümlənin ümumi məzmunu belə aydın deyil. Yuxarıdakı cümlə dilimizin

üslubi baxımdan belə olmalı idi: "Akalkalaki-Türkiyə dəmir yolunun çəkilişi zamanı "bir tam onda iki (1,2 km) kilometrlik tunel qazılacaqdır".

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, radto və televiziya aparıcılarının nitqində çox vaxt orfoepik qaydalarına (düzgün tələffüz qaydalarına) riayət olunmur: Ya sözün sonuna artırılan şəkilçilər tələffüz olunmur, ya da ismin təsirlik hal şəkilçiləri (-ı, ı) ismin yönlük hal şəkilçiləri ilə (-a, -ə) əvəz olunur, tələffüz normaları - nitq, ahəng, vurğu, heca vurğusu, sərbəst vurğu və məntiqi vurğu və s. yerində tələffüz olunmur, tələffüzün yeri pozulur.

Bu da, şübhəsiz ki, cümlənin və ya ifadənin ümumi məzmunun təhrif olunmasına, mənanın düzgün başa düşülməməsinə, dinləyicilərin isə əsəbləşməsinə və kanalı dəyişməsinə səbəb olur.

Radio verilişlərinin birində "fərəhlən mənə" ifadəsi efirdə səslənmişdir. Bu ifadə üslubi cəhətdən qüsurludur. Bu ifadə əslində "Mənimlə fərəhlən" kimi olmalıdır.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, bəzən radio və televiziya verilişlərinin aparıcıları verilişə qabaqcadan hazırlaşmadıqları üçün milyonların auditoriyası olan televiziya ekranlarında və həmçinin, radio yayımları vaxtını şit və süni zarafatları, süni gülüşləri, bir-birini yersiz "tərifləməsi" və məişət söhbətləri ilə dinləyiciləri bezdirir, dinləyici həmin verilişlərdən zövq almaq əvəzinə əsəbləşir və qalxıb kanalı dəyişir. Biz ümüdvərar ki, əlaqədar təşkilatlar bu barədə öz sözlərini deyəcəklər.

Bəzən radio və televiziya aparıcıları hərdən çıxışlarında məcazlardan da istifadə etməyə soy göstərilər. Bu çox yax-

şıdır. Lakin aparıcılar elə məcazdan istifadə edirlər ki, "onlara görə", güya həmin məcazlar hələ "xoruz səsi eşitməyib". Məsələn, "doğru əldə" ifadəsini məcaz kimi işlətməyə "səy göstəriblər". Lakin bu ifadə məcaza yox, söz yığımına cəvrilib. Dilimizdə lap qədim dövrlərdən üzü bəri "doğru söz", "doğru vəd", "yalan söz", "yalan vəd" ifadələri indi də işlənməkdədir. Bundan başqa, dilimizdə "doğru əldə" yox, "halal əldə", "haram əldə" ifadələri formalaşıbdir.

Yaxud, "ingilis dili dünyanın ən böyük yayılmış dillərindən biridir". Bu cümlə üslubi, elmi və məntiqi cəhətdən qüsurludur. Bu cümlədə "böyük" sözü yersiz işlənilib. Çünki "dil böyük yayılmaz", "dil geniş və yaxud geniş ərazidə yayıla bilər".

Radio və televiziya verilişlərində tez-tez belə cümlələrə rast gəlirik: "Konfransda 35-dən çox ölkənin nümayəndəsi iştirak edir". Bu cümlə də üslubi cəhətdən qüsurludur. Çünki dilimizdə topluluq bildirən "az və çox" sözləri yalnız onluq, yüzlik, minlik, milyonluq və s. qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar saylarından sonra işlənə bilər. Məsələn, ondan az və ya ona qədər-ondan çox, mindən az və ya minə qədər-mindən çox və s. miqdar sayları bildirən ifadələrin yanında işlənilə bilər.

Ədəbi dilimizin üslubi normalarına görə, təklik və ya dəqiqlik bildirən müəyyən miqdar saylarından sonra "az və ya çox" sözlərinin işlədilməsinə heç bir ehtiyac duyulmur.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz cümlə isə, əslində belə olmalı idi. "Konfransda 35 ölkənin nümayəndəsi iştirak edir". Deməli, yuxarıda nümunə gətirilmiş cümlədə "-dən çox" ifadə ünsürlərinin işlədilməsinə heç bir lüzum yoxdur. Bizim mülahizələrimizə görə, belə hallar həmin cümlənin

müəllifinin dilimizin üslubi normalarını dərindən bilməməsi ilə bağlı olub...

Başqa bir misala nəzər salaq: "Bu barədə ətraflı əməkdaşımız Filankəs (Hüseyn) məlumat verəcək". Bu cümlə üslubi, elmi və məntiqi baxımdan qüsurludur. Birincisi, "ətraflı əməkdaşımız" ifadəsi elmi baxımdan heç bir məzmun kəsb etmir. Bu cümlədəki "ətraflı" sözü "əməkdaşımız" sözünün yox, "məlumat" sözünün təyini funksiyasında çıxış etdiyi üçün "məlumat" sözündən əvvəl gəlməlidir. Deməli, yuxarıda qeyd olunan cümlə əslində belə olmalıdır: "Bu barədə əməkdaşımız Filankəs (Hüseyn) ətraflı məlumat verəcək".

"Bütün əməliyyatlar Ürək mərkəzində həyata keçirilir". Bu cümlə üslubi, elmi və məntiqi cəhətdən qüsurludur. Birincisi, "Ürək mərkəzi" dedikdə insan orqanizminin əsas və aparıcı üzvü olan ürəyin daxili mərkəzi nəzərə çarpır və əməliyyatların aparıldığı yer, yəni ürəyin mərkəzi hissəsi başa düşülür, anlaşılar. Əslində isə, bu fikir elmi və məntiqi baxımdan qeyri-mümkündür. Üslubi baxımdan, bu cümlə "Bütün əməliyyatlar ürək xəstəliklərinin müalicəsi mərkəzində həyata keçirilir." kimi olmalıdır. Çünki əməliyyatlar Ürək mərkəzində yox, Ürək xəstəliklərinin müalicəsi Mərkəzində aparıla bilər.

Başqa bir misal: Efirdə sağlamlıqla bağlı "Həkim məsləhəti" rubrikası adı altında veriliş gədirdi. Həmin verilişdə "Qadın mərkəzi" adlı bir ifadə də işlədildi... Xəstələrə məsləhət görüldü ki, lazım gələrsə, "Qadın mərkəzi"nə müraciət edə bilərlər. Bu ifadə də üslubi, elmi və məntiqi cəhətdən çox qüsurludur. Birincisi, "Qadın mərkəzi" dedikdə müxtəlif "Qadın birlikləri", "Qadın cəmiyyətləri" və s. yada

düşür. İkincisi, efirdə səslənən mətnin məzmunundan aydın olur ki, "Qadın mərkəzi" dedikdə, heç də "Qadın cəmiyyətləri" yox, qadınların "Müalicə mərkəzləri" nəzərdə tutulur. Deməli, "Qadın mərkəzi" elmi və məntiqi baxımdan özünü doğrultmur. Odur ki, həmin ifadə "Qadın mərkəzi" yox, "Qadın Xəstəliklərinin Müalicəsi Mərkəzi" olmalıdır.

Məlumdur ki, son illərdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Bakı şəhərində hər həftə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını təşkil edir. Əlbəttə, bu alqışa layiqdir... Bu tədbirlə əlaqədar olaraq, efirdə belə bir fikir söylənilmişdir: "...sonuncu kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı keçiriləcək". Üslubi cəhətdən qüsurlu olan bu cümlədən belə başa düşülür ki, "sonuncu kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı keçiriləcək". Əslində isə, üslubi baxımdan bu cümlədəki "sonuncu" sözü "kənd təsərrüfatı məhsulları" ifadəsinə yox, "satışı keçiriləcək" ifadəsinin əvvəlinə artırılmalı idi. Çünki "sonuncu" sözü ilin son həftəsinə aid edilmişdir. Əslində həmin cümlə belə olmalı idi: "İlin sonuncu həftəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı keçiriləcək".

Ölkəmizdə balıq sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq, efirdə iqtisadi mövzuda veriliş yayımlanırdı. Həmin verilişin tərkibində "balıqçı sənayesi sərgisi təşkil olunacaq" kimi bir ifadə işlədilmişdir. Bu cümlədəki ifadə üslubi, elmi və məntiqi baxımdan çox qüsurludur, ifadənin məzmunu aydın və dəqiq şəkildə anlaşılmır.

Birincisi, "balıqçı sənayesi" ifadəsindən belə başa düşülür ki, "balıqçı sənayesi"ndə "balıqçı, balıq tutan" istehsal olunur. Əlbəttə, sənaye üsulu ilə bu qeyri-mümkündür. Çünki "ba-

lıqçı" dedikdə insan nəzərdə tutulur. İnsanın sənaye üsulu ilə istehsalı yoxdur, çox güman ki, bundan sonra da olmayacaqdır.

İkincisi, yuxarıdakı ifadə "balıqçı sənayesi" yox, "balıq sənayesi" olmalıdır.

Üçüncüsü, yuxarıda qeyd olunan ifadədə "balıqçı sənayesi sərgisi" yox, "balıq sənayesi məhsullarının sərgisi təşkil olunacaq" kimi olmalıdır.

Radio və televiziya verilişlərində ardıcıl olaraq, tibbi və səhiyyə ilə əlaqədar müxtəlif mövzularda müsahibə xarakterli verilişlər olur. Belə verilişlər tibbi maarifləndirmə sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin belə yüksək səviyyəli verilişlər ana dilimizin tələbi baxımdan qüsurlu olur. Məsələn, müsahibin nitqindən bir nümunəyə nəzər salaq: "...sonradan qazanılmış xəstəlik". Bu ifadə üslubi və məntiqi baxımdan qüsurludur. Birincisi, "xəstəlik qazanılmaz". Heç kəs özü üçün xəstəlik "axtarmaz", xəstələnmək istəməz. "Qazanmaq" sözü barədə bir neçə kəlmədə izahat vermək də yerinə düşərdi. "Qazanmaq" sözü "qazan" feli ilə "-maq" məsdər şəkilçisinin birləşməsindən düzəlib. "Qazanmaq" sözünün leksik mənası insanın əqli və ya fiziki əməyi nəticəsində əldə etdiyi nailiyyətləri (pul əldə etməsi, maşın alması, elmi dərəcə alması və s.) bildirir. Bu mənada, "qazanılmış xəstəlik" ifadəsi yerinə düşməmişdir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, "...sonradan qazanılmış xəstəliklər" ifadəsi elmi baxımdan da düzgün deyil, insan xəstəliyi qazanmır, xəstəliyə tutula bilər. Deməli, həmin ifadə "...sonradan tutulduğu xəstəliklər" kimi olmalıdır.

Aparıcıların nitqində tez-tez məntiqi vurğunun pozulması hallarına da rast gəlinir ki, "sizinlə görüşdə mən Vüqar (apa-

rıcların şəxsi adını qeyd etməmək məqsədilə "Vüqar" şərti adını götürmüşük) olacam". Aparıcı bu cümlədə məntiqi vurğunun yerini dəyişik saldığı üçün dinləyicilərə belə gəldi ki, aparıcı indiyə qədər "Vüqar" deyilmiş, bundan sonra "Vüqar olacaq" məzmununu başa düşür...

Aparıcıların nitqində məntiqi vurğunun yeri tez-tez pozulur. Bu, o deməkdir ki, efrdə səslənən mətnlərin məzmunu da tez-tez təhrif olunur, dinləyiciyə aydın və dəqiq halda çatdırılmır...

ALINMA SÖZLƏR VƏ İFADƏLƏR

"Bakıda "modalar və aksesuarlar" sərgisi təşkil olunub". Bu cümlədəki "moda" və "aksesuar" sözlərinə nəzər salaq. Bu sözlərin hər ikisi başqa dillərdən alınmadır. Görəsən, qədim və zəngin lüğət tərkibinə malik olan ana dilimizdə bu sözlərin qarşılığı yoxdurmu? Əlbəttə, bu sözlərin ana dilimizdə qarşılıqları vardır. Ancaq, bu sözləri ana dilimizin lüğət tərkibində axtarıb tapan və onlardan istifadə etmək istəyən yoxdur.

İndi həmin sözlərin dilimizdəki qarşılıqlarına nəzər salaq: "Moda"sözünün dilimizdə qarşılığı "dəb, adət" mənalarında işlənir. Hətta, həmin sözlərlə bağlı olaraq, dilimizdə "dəblə geyinmək, dəb salmaq, dəb olmaq, dəb qoymaq; adət-ənənə ilə geyinmək" və s. ifadələr də vardır.

"Aksesuar" sözünün də dilimizdə qarşılığı "bəzək, bəzək əşyaları" mənalarında işlənir. Hətta, dilimizdə "bəzək şeyləri", "bəzək əşyaları" və s. ifadələr də vardır.

Deməli, yuxarıdakı şərhəldən görüldüyü kimi, dilimizdə yersiz olaraq işlədilən "moda və aksesuar" sözlərinin

əvəzinə dilimizin öz söz və ifadələrindən istifadə edilməsi məqsədyönlü olardı. Bu mənada yuxarıda qeyd olunan ifadə və ya cümləni belə ifadə etmək lazım idi: "Bakıda dəb geyimləri və bəzək əşyaları sərgisi açılıb".

"Bəzək aksesuarları" ifadəsinə nəzər saldıqda belə qənaətə gəlirsən ki, "bəzək aksesuarları" ifadəsinin birinci komponenti "bəzək" sözü Azərbaycan dilinin öz sözüdür. Bu söz dilimizdə bir sıra sözlərin və ya ifadələrin düzəlməsində də fəal iştirak edir: bəzək, bəzək əşyaları, bəzəkli, bəzəksiz və s.

"Bəzək aksesuarları" ifadəsinin ikinci komponenti olan "aksesuarları" sözü də tərkibcə müxtəlifdir: "aksesuar" alınma sözdür, dilimizdə hələ vətəndaşlıq hüququ qazanmayıb, ümumişlək sözlər sırasına daxil olmayıb. "Aksesuar" sözü Azərbaycan dilində "bəzək, bəzək əşyaları" mənalarını bildirir. Belə olduqda, "bəzək aksesuarları" ifadəsinin ümumi mənası "bəzək bəzəkləri" kimi səslənir. Bu da dilimizdə olmayan gülünc mənə ifadə edir ki, belə ifadələr dilimizə yaddır.

Radio və televiziya verilişlərində tez-tez işlədilən alınma sözlərdən biri də "super" sözüdür. Hətta, reklamlarda uşaqların dilində də "mənim anam superdi" kimi ifadələrin işlədilməsinə yol verilir... Bizə belə gəlir ki, "super" "yaxşı" ara sözü kimi istifadə edirlər. Onlar ayaqqabına da, köynəyə də, coraba da, məişət əşyalarına da; yağa da, ətə də, pendirə də və s. yeyinti məhsullarına da, bir sözlə, hər şeyə ara sözü kimi "super" deyirlər. Bizim mülahizəmizə görə, dilimizdə "yaxşı, əla" sözü ola-ola "super" sözünün işlədilməsinə ehtiyac yoxdur.

Yaxud, son vaxtlar radio və televiziya verilişlərində yerli-yersiz alınma sözlərin işlədilməsi dinləyicilərin qeyri-ix-

tiyari olaraq əsəbiləşməsinə və kanalı dəyişməsinə səbəb olur. Belə sözlərdən biri də fars mənşəli "yek" sözüdür. Ana dilimizdə "birinci" sözü ola-ola onun əvəzinə "yek" sözünü işlətməyin nə əhəmiyyəti vardır? Həm də "yek" sözü miqdar sayı yerində "bir" mənasını bildirir. Deməli, "yek" sözü "birinci" mənasını bildirmir.

İndi də "yek" sözü işlədilmiş sadə bir cümləyə nəzər salaq. Məsələn, "Gülənə yekdir". Bu cümlə üslubi və məntiqi cəhətdən qüsurludur. Birincisi, bu cümlə ana dilimizdə "Gülənə təkdir, birdir" mənasını bildirir. İkincisi, bu cümlədə birincilik məzmunu yox olur. Bu da mənanın təhrif olunması deməkdir. Çünki hər hansı bir yarışda və ya müsabiqədə qalib gələnlər "birinci" hesab olunur. "Gülənə birincidir" yaxud "Gülənə birinci yeri tutdu" kimi olmalıdır.

Elə buradaca, "Musiqi birinciliyi" yarışından sonra başqa bir misal qeyd etmək də yerinə düşərdi. "Gülənə super yekdir". Görəsən, Mirzə Cəlil demişkən, bu aparıcı ana dilimizə məxsus olan "Gülənə musiqi yarışında birinci yeri tutdu" cümləsini söyləməkdən niyə utanır?

Radio və televiziya yayımları proqramlarının, xüsusilə, musiqi verilişlərinin aparıcılarının nitqində tez-tez mənşəcə başqa dillərə məxsus olan bir söz (bəlkə, termin) bir neçə variantda - "kipparad, hipparad, gipparad" kimi tələffüz olunur. Efirdə çoxvariantlı səslənən bu sözün hansı variantının düzgün və dəqiq olduğunu anlamaq mümkün olmur... Ümumi dilçilik baxımdan, ehtiyac olmadan, qeyri-peşəkarlıq şəkildə dilimizə belə sözlərin gətirilməsinə yol vermək olmaz... Heç kəs dilimizin lüğət tərkibini kor-koranə korlamamalıdır.

Radio və televiziya yayımlarının ayrı-ayrı proqramlarının verilişlərində tez-tez elə ifadələr səslənir ki, həmin ifadələrin birinci tərəfi alınma sözdən, ikinci tərəfi isə ədəbi dilimizdə fəal şəkildə işlənən sözlərdən ibarət olur. "nastraji hisslər". Bu ifadəni işlədən aparıcı yəqin "nastraji" sözünün də elə "hiss" mənasında işləndiyini bilmir. Başqa dildən qeyri-peşagarcasına dilimizə gətirilən "nastaji" sözü də elə "hiss" mənasında işlənir. Bu sözlərin ifadə etdiyi məna tutumlarını nəzərə aldıqda və onların köməyi ilə müəyyən bir ifadə yaratmış olsaq, onda "hiss hissləri" kimi gülünc bir məna almar... Deməli, dilimizin gözəlliyini və zənginliyini, sabitliyini və səlisliyini qorumaq istəyiriksə, onda "gəlişi gözəl" səslənən alınma sözləri dilimizə gətirməklə dilimizi korlamamalıyıq...

Qeyd. Məqalə "Kreda" (№20 (495), 7.VI.2008; №21 (496), 14.VI.2008) və "Azərbaycan Cümhuriyyəti" (№ 7, 27.VIII.2008; №8, 3.IX.2008; № 9, 10.IX.2008; № 10, 17.IX.2008) qəzetlərinin səhifələrində çap olunub.

"Milləti sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmamıdır.

Ö.F.Nemanzadə.

14. EFİRDƏ MÜĞƏNNİ VƏ XANƏNDƏLƏRİN ÇIXIŞLARINDAN QEYDLƏR

İstər radio və istərsə də televiziya verilişlərinin dilində həm gənc müğənnilərin, həm də xanəndələrin ifalarında ədəbi dilimizin, xüsusilə şifahi ədəbi dilimizin daxili qayda və qanunlarının pozulması hallarına tez-tez təsadüf etmək olur (bəlkə də, bir verilişdə bir neçə dəfə). Bu da, şübhəsiz ki, hər şeydən əvvəl, bəzi müğənni və xanəndənin öz sənətinə-peşəsinə "soyuq və məsuliyyətsiz" yanaşması, musiqiyə aid bilik, bacarıq və vərdislərini artırmaq məqsədilə öz üzərində fasiləsiz olaraq çalışmaması ilə bağlı olur. Bəzi müğənnilər musiqi mətnini əzbərdən yaxşı bilmirlər. Azərbaycan dilində təhsil almayan bəzi müğənnilər isə, dilimizdəki o-a, o-e, ö-ü, g-q, ğ-h, k-g, c-ç və s. səsləri orfoepik (düzgün tələffüz) baxımdan fərqləndirə bilmir (hətta, bəzi aparıcılar-diktorlar da). Belə halları isə, xalqımızın qədimlərdən bəri yaradıb-yaşadığı, zənginləşdirdiyi, səlisləşdirdiyi, sabitləşdirdiyi ana dilimizə biganəlik və ya savadsızlıq kimi qiymətləndirmək olar.

Müasir musiqimizlə əlaqədar olaraq, bəzi məsələlər barədə, bəlkə də, düşünməyə dəyər. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra efir verilişlərində yaradıcılıq sahələrinin "SMS"-lərlə onlarla, bəlkə də, yüzlərlə yeni-yeni "nümayəndələri" meydana çıxdı. Bu çox yaxşıdır. Lakin onlar siyasi müstəqilliyi sənət-incəsənət-musiqi ilə qarışdır saldı. Bəzi televiziya və radio əməkdaşları ya bilərəkdən, ya da bilmədiklərindən onları qalib etmək və ya "eyniləşdirmə" yolu tutdular. Beləliklə, yüzlərlə qeyri-professional incəsənət "ustaları" meydana çıxaraq, bir növ, öz yaradıcılıqlarında həm şairliyi, həm bəstəkarlığı, həm də müğənniliyi və ya xanəndəliyi "birləşdirdilər". Onların mahnı mətnləri şeri-poeziyanı yox, hər şeydən əvvəl, söz yığını; musiqisi isə dinləyiciyə zövq vermək əvəzinə, əksinə, zövqünü korlayır; ifa tərzisi isə, dinləyicinin əsəbləşməsinə səbəb olur. Bunlar bir yana qalsın. Özlərinin qeyri-professionallığı və savadsızlığı ilə qədim tarixə və zəngin lüğət tərkibinə, özünün ahəngdarlığı və musiqiliyi ilə dünya dilləri arasında xüsusi mövqeyə malik olan ana dilimizin daxili qanunauyğunluqlarını da korlayırlar. Məsələn, radio və televizyaların musiqi proqramlarında Brilyant Dadaşovanın ifasında dinlədiyimiz (əslində, əsəbiləşdiyimiz) mahnılarından birində belə bir beyt vardır (həm də bu beyt təkrar-təkrar səsləndirilir);

*"Mən sənin olmaya gəldim,
Yanında qalmaya gəldim"*

Bu misralardakı "olmaya və qalmaya" sözləri çağdaş ədəbi diliimizin nə şifahi, nə də yazılı qolu üçün səciyyəvi

deyildir. Ədəbi dilimizin istər fonetik, orfoepik, istərsə də orfoqrafik, leksik, morfoloci və sintaktik, üslubi baxımdan bu misralar belə olmalıdır:

*"Mən sənə olmağa gəldim,
Yanında qalmağa gəldim"*

Azərbaycan Respublikasında "Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"-nın birinci maddəsində deyildiyi kimi, "Dövlət dilini bilmək Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının borcudur".

Deməli, ana dilimizin qaydalarını və qanunlarını pozmağa heç kəsə icazə verilmədiyi kimi, müğənnilərə də icazə verilmir, verilməyəcək də.

Yaxud, xalq mahnılarını ifa edən müğənnilərin bəziləri özünün səsinin ahənginə-bəminə, ziline, zümzüməsinə məsuliyyətlə yanaşsalar da, oxuduqları mahnıların mətnini əzbərdən düzgün bilmədikləri üçün mətni təhrif edir, beləliklə də, ümumi məzmun dinləyicilərə təhriflə çatdırılır. Həmin mahnını da həvəskarlar-gənclər təhrif olunmuş halda öyrənirlər. Beləcə də, musiqi ifalarında mətnin təhrif olunması baş alıb gedir. Məsələn, məşhur bir xalq mahnısındakı "Sev ki, sevən mərd olar" misrası əksər müğənnilərin ifasında təhrif olunaraq, "Sevgi sevən mərd olar" kimi dinləyicilərə çatdırılır. Dinləyicilərə təhrif olunmuş halda çatdırılan bu misranın ifası həm dil-üslubi, həm mənə, həm də musiqi ahəngi etibarı ilə çox qüsurludur.

Birincisi, "sevgi" sözü iki nəfər gəncin-oğlan və qızın bir-birinə olan ülvə məhəbbət hislərini və ya münasibətlərini

bildirir. Deməli, gənclər üçün səciyyəvi olan bu münasibətləri kor-təbii olaraq, başqalarına aid etmək olmaz. Yəni, birinin "sevgi"si başqaları tərəfindən sevilə bilməz.

İkincisi, bu misradakı "sevgi" ifadəsi başqalarının ülvə məhəbbət hislərinə sadıq qalması və bu hislərə sadıq qalanların mərd olacağı kimi, əxlaqi və etik keyfiyyətli tərbiyə hislərini bildirir. Deməli, ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan "sev ki" ifadəsi müğənnilərin ifasında təhrif olunaraq, "sevgi" anlamında ifa olunur. Əlbəttə, belə təhrifləri heç bir müğənniyə və xanəndəyə bağışlamaq olmaz.

Əvvələ, yeri gəlmişkən, bir neçə kəlmə də radio və televizya yayımlarının musiqi və konsert proqramları haqqında danışmaq da məqsədyönlü olardı. Evdə və ya işdə radio və ya televiziyanın musiqi və konsert proqramlarını dinləməyə başlayırsan, bir də görürsən ki, bir-iki Azərbaycan mahnısından sonra, xalq arasında deyildiyi kimi, konsert "kərdiyar" (başqa xalqların mahnılarını oxuyurlar; belə hallarda türk xalqlarının mahnılarını oxumaq, bəlkə də, daha münasib olardı), yəni qarışıq mahnılar konsertinə çevrildi. Xarici mahnıların Azərbaycan mahnılarının "gözünə qatılması" dinləyicini əsəbiləşdirir və kanalı dəyişməyə məcbur edir. Bu, heç də, təsadüfi deyil. Çünki xalq özünün qədim tarixə və köklərə malik olan öz mahnılarını dinləmək, ondan zövq almaq istəyir. Belə hallar xalq arasında çox narazılıqla qarşılanır. Çünki, belə "kərdiyar" mahnılar və musiqi dünyada özünün qədimliyi, zənginliyi, ahəngdarlığı, ritimliliyi, cəlbediciliyi və başqa xalqların musiqisinə təsiri ilə

fərqlənən milli mahnılarımıza və musiqimizə, az da olsa, "kölgə" salır. Həm də belə hallar gənclərimizin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə edilməsinə, az da olsa, mənfi təsir göstərə bilər.

Bizim mülahizəmizə görə, bundan sonra yuxarıda qeyd olunanlar radio və televiziya şirkətlərinin müvafiq şöbələri tərəfindən nəzərə alınacaqdır.

Üçüncüsü, xalqımızı narahat edən sahələrdən biri də qədim tarixə malik olan Azərbaycan xalq mahnılarının ayrı-ayrı xalqların mahnıları ilə "sintez edilməsi", daha dəqiq desək, hibridləşdirilməsi-qarışdırılması xalqımızın musiqisinin və mahnılarının milli təravətini və ahəngini itirməsi ilə nəticələnir. Bu da, şübhəsiz ki, musiqimizin və mahnılarımızın başqa xalqların musiqisi daxilində "əridilib" yox edilə bilər. Digər tərəfdən isə, Azərbaycan musiqisi sintez olunduğu musiqinin daşıyıcısı olan xalq tərəfindən mənimsənilər və ya özününküləşdirilə bilər. Artıq, ayrı-ayrı xalqlar arasında o cümlədən bədxah "qonşularımız" olan haylar, nəinki, Azərbaycan xalq mahnılarını, hətta, dünya şöhrətli bəstəkarımız Qara Qarayevi də erməni kimi qələmə verib, onun əsərlərini də mənimsəmək istəmişlər. Məhz buna görə də, haylar tarix boyu Azərbaycan musiqisini öyrənmiş və oxumuşlar... Gürcü qızının Azərbaycan mahnılarını oxuması və oyun havalarına rəqs etməsi də gələcəkdə gürcülər tərəfindən "mənimsənilməsi qorxusu" törədə bilər. Onu da qeyd edək ki, musiqimizi başqa xalqların musiqisi ilə "sintez" edənlərin əksəriyyəti musiqimizin gələcək taleyinin

yox, fərdi mənafeələrini ön plana çəkərək, tamaşaçı və ya dinləyici toplamaq məqsədini güdürlər...

Azərbaycanın ayrı-ayrı televiziya və radio şirkətlərinin musiqi proqramları üzrə "İlin müğənnisi" nominasiyası keçirilməsi yaxşı haldır. Belə təşəbbüslər alqışa layiqdir. Bizim mülhizəməzə görə, "İlin müğənnisi" nominasiyasını müəyyən etmək məqsədilə incəsənət ustalarından-bəstəkarlardan, müğənni və xanəndələrdən ibarət Nominasiya komissiyasının yaradılması məqsədyönlü olardı. Həmin komissiyaya "İlin müğənnisi" nominasiyasını müəyyən etmək səlahiyyəti verilməlidir. Lakin "İlin müğənnisi" nominasiyasının keçirilməsi prosesində "SMS"lərdən istifadə edilməsinə yol verilməməlidir. Çünki "SMS"lər göndərilənlərin əksəriyyəti musiqinin və mahnının mahiyyətini anlamayanlar-musiqi təhsili olmayanlardan ibarətdir. Belə olan halda "SMS"lər qeyri-peşəkar adamın "İlin müğənnisi" nominasiyasını qazanması iki cəhətdən ədalət prinsipini pozur. Birincisi, qeyri-peşəkar adamın "İlin müğənnisi" elan edilməsi ilə o, "peşəkar müğənni" səviyyəsinə qaldırılır; ikincisi, xalq arasında tanınmış, şöhrət tapmış "peşəkar müğənni" isə, "SMS"lə "İlin müğənnisi" səviyyəsindən aşağı endirilir. Bu da incəsənət sahəsində ədalət prinsipinin pozulması deməkdir. Bizim mülhizəməzə görə, ictimai həyatımızın heç bir sahəsində, eləcə də, incəsənət sahəsində ədalət prinsipinə qayğı göstərilməlidir.

2005 və 2007-ci illərdə Azərbaycan Televiziya və Radio yayımları Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin keçirdiyi "Muğam televiziya müsabiqəsi" təqdirə layiqdir. Bu müsabiqə, əsl

mənada, qədim tarixə malik olan ecazkar ahəngli muğamlarımızın üzərində xalqımızın möhürünü yenidən vurdu və dünya miqyasında muğamın əsl müəllifinin Azərbaycan türklərinin olduğunu sənədləşdirdi. Lakin efirdə səslənən "Muğam televiziya müsabiqəsi" ifadəsi üslubi baxımdan dəqiq deyil. Bu ifadə əslində "Televiziya muğam müsabiqəsi" olmalıdır. Çünki müsabiqə televiziyanın yox, "Muğam ifaçılarının müsabiqəsi"dir.

Burada son vaxtlarda xalq mahnıları ilə əlaqədar olan bir məsələyə də toxunmaq yerinə düşərdi. Son illərdə xüsusilə, XX əsrin ortalarından, bəlkə də, daha əvvəllərdən folklorumuzun bir sahəsini təşkil edən və xalqımız arasında, həm də xalqımızın məskunlaşdığı bütün bölgələrdə onlarla, bəlkə də, yüzlərlə xalq musiqisi, xalq mahnıları, xalq rəqsləri və xalq ritimləri geniş yayılmış və indi də yayılmaqdadır. Xalq özünün ümumi təfəkkürü ilə yaradılan musiqisini də, mahnısını da, rəqslərini də, ritimlərini də yaxşı tanıyır, həmişə olduğu kimi, indi də, onun keşiyində durur, təkmilləşdirir və zənginləşdirir. Lakin son illərdə, bir də eşidirsən ki, kimsə ya xalq musiqisinə, ya xalq mahnısına, ya xalq rəqsinə, ya da xalq ritimlərinə sahib çıxır və özlərini müəllif kimi qələmə verirlər. Bununla əlaqədar olaraq, bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Ola bilsin ki, xalq musiqisinə, mahnısına, rəqsinə və ritimlərinə müəllif kimi sahib çıxanlar xalq musiqisini, mahnısını, rəqsini və ritmini nota köçürürlər. lakin hər hansı bir musiqini, mahnını, rəqsi, ritmi nota köçürən müəllif yox, tərtibçi və ya toplayıcı adlanır.

Əgər belə olsa, xalqın min illər boyu yaradıb-yaşatdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayanlar da özlərini müəllif hesab edərlər. Lakin onlar sadəcə olaraq folklor toplayıcıları adlanırlar.

Bir neçə kəlmə də, radio və televiziya verilişlərində tez-tez səslənən "maestro" sözü haqqında söyləmək də yerinə düşərdi. "Maestro" sözü Azərbaycan dilində "usta-ustad" mənalarında işlədilir. Yəni, öz peşəsini həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan dərinlən və həmkarları arasında fərqlənən şəxslər "usta" adlanır. Bədii yaradıcılıq sahəsində, xüsusilə, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrində, o cümlədən, aşiq sənətində, peşəkar bəstəkarlıqda və müğənnilikdə fərqlənən şəxslər "ustad", elm sahəsində fərqlənən görkəmli alimlər isə xalq və elmi ictimaiyyət tərəfindən "mirzə" adlandırılır. Hətta, ustadlıq sənətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq, xalqımız "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz", "Ustad oğlu şeyird olmaz" kimi zərbül-məsəllər də yaratmışlar. Onu da qeyd etmək ki, XX əsrdə başda Uzeyir Hacıbəyli olmaqla dünya miqyasında tanınmış onlarla bəstəkarlarımız, müğənnilərimiz fəaliyyət göstərdiyi halda, istər xalq arasında, istərsə də musiqi ictimaiyyəti arasında yalnız bir nəfər bəstəkar-dirijor Niyazi "Maestro" fəxri adı ilə şöhrət tapmışdır. Həmçinin, bədii ədəbiyyat sahəsində onlarla istər sabiq Ümumittifaq, istərsə dünya miqyasında tanınmış şairlərimiz və yazıçılarımız olduğu halda, yalnız Səməd Vurğun "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz" ifadəsi və "Xalq şairi" adı ilə tanınmış və indi də tanınmaqdadır. İndi isə, onun varisi kimi tanınmış Xalq şairi

Zəlimxan Yaqub, Xalq yazıçılarından isə İsmayıl Şıxlı belə fəxri adlarla tanınır. Yaxud elm sahəsində istər Azərbaycan, istər sabiq Ümumittifaq, istərsə də dünya miqyasında tanınmış onlarla məşhur alimlərimiz olduğu halda, yalnız bir nəfər alim-professor Feyzulla Qasımzadə "Mirzə" fəxri adı ilə şöhrət tapmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, xalq hər şeyə, hər sahəyə özünün milli təfəkkürünün məhsulu olan "El gözü tərəzidir" meyarı, ölçüsü ilə yanaşır. Son illərdə ölkəmizdə aşkarlıq, demokratiya, azadlıq və müstəqillik şəraitində yaşayan xalqımızın bəzi nümayəndələri, o cümlədən bəzi "üzədən iraq" ziyalılarımız müstəqillik anlayışlarından çox sui istifadə etməyə başlamışlar: bir neçə "cızmaqarası" çap olunanlar özlərini şair, yazıçı, musiqi çalğı alətlərində orta səviyyədə (bəlkə də, orta səviyyədə də aşağı) çalmağı bacaranlar və ahəngdar səsi olub, bir neçə mahnı oxuyanlar; həmçinin, bəzi müğənnilərin oxuduqları mahnıların həm mətninin müəllifi, həm bəstəkarı; həm də müğənnisi (xanəndəsi) olduğunu qeyd edirlər.

Təəssüf ki, ölkəmizin ayrı-ayrı radio və televiziya şirkətlərinin proqramlarında belə "üzədənirəq" çalğıçılara da "SMS"lə geniş yer verilir. Onlar ədalətsiz olaraq, "Maestro" adlandırılır. Beləliklə də, dünya miqyasında şöhrət tapmış maestro Niyazinin adına, şan-şöhrətinə "kölgə" salırlar. Başqa sözlə desək, "SMS"lə "şöhrət" tapanlar Niyazi səviyyəsinə qaldırılır və yaxud əksinə Niyazi kimi dünya miqyaslı bəstəkar və dirijor onların səviyyəsinə endirilir. Hətta, tele-

viziya aparıcıları arasında: "Maestro" yüngül bir hava çal!" - deyib, rəqs edənlər də olur.

Onu da qeyd edək ki, xalqımızın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının və incəsənətinin inkişafında, çiçklənməsində və dünya miqyasında şöhrət qazanmasında xidməti olanları xalq öz tərəzisində "Yüz ölçüb, bir biçir" və "Maestro" fəxri adını verir, radio və televiziyanın orta səviyyəli jurnalisti-aparıcısı yox. Bizim mülahizəmizə görə, Azərbaycan xalqı arasında bəstəkar, xanəndə və müğənni kimi tanınmayan, qeyri-peşəkar "həvəskarların" "SMS"-lə efirə çıxarılması, hər hansı aparıcının, onlara "Maestro" ifadəsi ilə müraciət etməsi yol verilməzdir.

Ümidvarıq ki, yuxarıda qeyd olunan iradlardan əlaqədar təşkilatlar da, müğənnilər də, xanəndələr də, digər incəsənət sahələrinin əməkdaşları da müəyyən nəticələr çıxaracaqlar... Bəlkə, ali qanunvericilik təşkilatları da bu barədə düşüncəklər...

"...başqa dilləri öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz".

Heydər Əliyev.

15. ƏLİFBAMIZ VƏ REPRESSİYALAR

Azərbaycan xalqı tarixən müxtəlif ictimai-siyasi və başqa səbəblər üzündən bir sıra müxtəlif əlifba sisteminə istifadə etmişdir. Xalqımızın ən qədim dövrlərdə müxtəlif əlifbalardan istifadə etdiyini bizə qədər gəlib çatmış yazılı abidələrdən sübut edir.

"Xalqlar həbsxanası" olan Çar Rusiyası Türkünstanı və Qafqazı öz müstəmləkəsinə çevirib, orada özünün tam hökmranlığını bərqərar etdikdən sonra İslam dininə və mədəniyyətinə, müsəlman ziyalılara qarşı avarsız davam edən amansız repressiyalar tətbiq etməyə başlamışdır. Bu da, hər şeydən əvvəl, imperiya siyasətinin həyata keçirilməsi ilə yaxından əlaqədar idi. İmperiya özünün çirkin əməllərinə və məqsədinə nail olmaq, türk xalqlarını daim öz müstəmləkəsi altında saxlamaq üçün bir sıra "mədəni" tədbirlərə əl atmış və bu tədbirlər fasiləsiz olaraq davam etdirilmişdir. Belə "mədəni tədbirlər"dən biri, həm də ən

başlıcası türk xalqlarının tarixən istifadə etdiyi ərəb əlifbasının əvəzinə yeni "asan" öyrənilən əlifba tətbiq etmək, xalqın tarixinin öyrənilməsində ən mö'təbər mənbələr olan açıq səma altındakı "etnoqrafik muzeylərini-qəbirstanlıqlarını" müəyyən bəhanələrlə dağıtmaq, xalqın "tarixi möhürü" sayılan toponimik adları-yer adlarını dəyişdirmək kimi tədbirlərin həyata keçirilməsini ön plana çəkmiş və aramsız davam etdirmişdir. Əlbəttə, Çar Rusiyasının bu tədbirləri ön plana salması, heç də, təsadüfi deyil. Bu bir sıra tarixi qanunauyğunluqlarla bağlıdır:

Birincisi, xalqın tarixən istifadə etdiyi əlifbanı xalqın əlindən almaq, müasir nəslə soy kökündən, mənşəyindən, tarixindən ayırmaq, xalqı parçalamaq və zəiflətmək ideyasını həyata keçirməkdə imperiya siyasətçilərinə ən mühüm kömək vasitəsi olur. Azərbaycan-türk xalqının tarixən istifadə etdiyi ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ideyası hələ XIX əsrin ortalarından irəli atılmış olsa da, Çar Rusiyası belə bir addım atmaqdan çəkinmişdir.

Nəhayət, XX əsrin birinci rübündə Çar Rusiyasının varisi rolunda çıxış edən keçmiş Sovetlər imperiyası tarix səhnəsinə gəlir. Bu imperiya elə yarandığı ilk günlərdən "panislamizm", "pantürkizm" və "panturanizm" kimi uydurma ideologiya istiqamətlərini güclü şəkildə davam etdirir. Bu ideologiya, hər şeydən əvvəl, müsəlman-türk dünyasına qarşı istiqamətlənmişdir. Məhz belə bir ideoloji uydurmanın ilk "qələbəsi" 1926-1929-cu illərdə özünü büruzə verdi. Keçmiş Sovetlər imperiyası türk xalqlarının tarixən 1200-1300 il istifadə edib, tamamilə mənimsəmiş

olduğu ərəb əlifbasını "yadlaşdırıb" xalqın əlindən aldı və onun əvəzinə latın qrafikası əsaslı əlifba verdi...

Burada yeri gəlmişkən, bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Mə'lumdur ki, Azərbaycan xalqı təxminən iki əsrə yaxın Çar Rusiyasının və onun varisi kimi çıxış edən Sovetlər imperiyasının müstəmləkəsi altında olmuşdur. Bu müstəmləkəçilərdən birincisi, dünyada "xalqlar həbsxanası", kapitalist dövləti, kimi, ikincisi isə, "beynəlmiləlçi", "demokratik", "bərabər hüquqlu", "sosialist ittifaqı-dövləti" kimi tanınmışdır. Bu, hər iki dövlət qurumu öz strateji ideologiyasına görə, bir medalın iki üzünü olub, bir-birinin müstəmləkəçilik, "parçala, hökmranlıq et" siyasətini davam etdirmişlər. Bu "bir medalın iki üzünü" bir-birilə müqayisə etdikdə, aydın oldu ki, medalın birinci üzünü - "xalqlar həbsxanası" adlanan çar Rusiyası, medalın ikinci üzünü olan Sovetlər imperiyası ilə müqayisədə çox humanist olmuşdur. Yəni, Azərbaycan, eləcə də, digər türk xalqlarının da tarixən istifadə etdiyi ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi barədə təxminən 70 il mübarizə aparılsa da, Çar Rusiyası xalqın tarixi mədəniyyətinə nisbətən "humanist" münasibət göstərmiş, xalqın tarixi əlifbasını dəyişməyə cəsarət etməmişdir. Sovetlər imperiyası isə, eləcə öz, varlığının ilk illərindən "mədəni" repressiyalar tətbiq etməyə başladı. Bu repressiyanın ilk qurbanı da türk xalqlarının 1200-1300 il istifadə etdiyi, tam mə'nası ilə mənimsəmiş olduğu ərəb əlifbasının latın qrafikası əsaslı əlifba ilə dəyişdirilməsi, xalqın öz soy kökündən və tarixindən ayrılması oldu (1929-cu il). Bax, budur! Sovet "demokratiyası"nın nəticələri...

Beləliklə də, xalq öz soy kökündən ayrı salındı, qədim və şərəfli tarixindən "mədəni" yola uzaqlaşdırıldı. Lakin yaddaşlar unudulmadı. Türk xalqlarının keçmiş və birliyi ideyası yaddan çıxmadı. Bunu hiss edən keçmiş Sovetlər imperiyası bir neçə ildən sonra yeni təcili "tədbirlərə" əl atdı. Türk xalqları latın qrafikalı əlifbanı yenidən mənimsəmişdir ki, Sovetlər birliyinin mətbuat orqanlarında, kütləvi informasiya vasitələrində "yeni istiqamətli təbliğat" başlandı. Deməzsənmi, türk xalqlarının qəbul etdiyi latın qrafikalı yeni əlifba türk dillərinin səs tərkibinə, yazı mədəniyyətinin tələblərinə tam mə'nası ilə cavab vermir. Odur ki, türk xalqları arasında müasir elmi və mədəniyyəti yaymaq və inkişaf etdirmək üçün "yeni əlifba" tətbiq edilməsi "vacib" bir məsələ kimi gündəliyə çıxarılır. İmperiya məkrli Sovet təbliğat maşını işə düşür. Kütləvi informasiya vasitələrinin materiallarında, qəzet və jurnal məqalələrində "canfəşanlıq"la latın qrafikalı türk əlifbasının qüsurları açıqlanır, türk dillərinin inkişafına imkan vermədiyi qeyd olunur. Eyni zamanda türk xalqlarının yazı mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi barədə kiril qrafikalı "yeni əlifba"-nın tətbiq edilməsinin vacibliyindən, elmin və mədəniyyətin sürətlə inkişaf etdirilməsində onun əhəmiyyətindən və əvəzolunmaz rolundan ürək dolusu danışılırdı...

Bəs, bu təbliğatın məqsədi, məramı nə idi?

Bu təbliğatın müqəddəm şərti və məqsədi mənşəyi bir, dili bir, mədəniyyəti bir, dini bir olan türk xalqlarının birliyini pozmaq, onların gücünü zəiflətmək, onları vahid

soy kökündən və mənşəyindən ayırmaq, hətta, türk xalqlarının mənşəcə qohumluğunu danmaq və yeri gələrsə, onları bir-birinin üstünə qaldırmaq, onların arasında nifaq salmaqla imperiya siyasətinin bütün çalarlarını həyata keçirmək ideyasından irəli gəlirdi... Çünki 1926-1929-cu illərə qədər türk xalqları tarixən vahid ərəb əlifbasından istifadə etdiyi kimi onlar üçün yenə də vahid latın qrafikalı əlifba tərtib olunub verilmişdir. Deməli, Sovet imperiyası türk xalqlarının tarixən istifadə etdiyi ərəb əlifbasını ləğv etmək üçün tətbiq etdiyi repressiyada bir sıra səhvlərə yol vermişdir. Yəni latın qrafikalı əlifbaya keçirməklə türk xalqlarını soy kökündən, tarixindən ayırsa da, onları parçalaya bilməmişdir. Məhz, Sovet imperiyası türk xalqlarına olan bu münasibətini həyata keçirmək üçün türk xalqlarının yenidən mənimsədiyi latın qrafikalı əlifbaya yenidən repressiyalar tətbiq etməli oldu. Bir sözlə, bu repressiyalar zamanı keçmiş Sovet imperiyası özünün keçmiş səhvlərini düzəltdi. "Mərkəzin" göstərişi" ilə XX əsrin 30-cu illərinin axırlarında "Mərkəz" (Moskva türkoloqları, türk dillərini əsaslı şəkildə bilməyib, türk dillərinin taleyini həll edən türkoloqlar) türkoloqları tərəfindən keçmiş SSRİ məkanında yaşayan hər bir türk xalqı üçün kiril qrafikası əsaslı yeni əlifba tərtib olunur. Həmin əlifbalar tam hazır olduqdan sonra 1939-cu ilin ilk aylarında "Mərkəz" göstəriş verir ki, 1940-cı il yanvar ayının 1-dən etibarən türk xalqları yazıda kiril qrafikası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifbaya keçməlidirlər. Odur ki, 1939-cu ilin ikinci yarısında "Mərkəzin" göstərişi ilə bütün türkdilli

respublikaların "ali dövlət orqanları" qərara aldılar ki, 1940-cı il yanvar ayının 1-dən etibarən kiril qrafikası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifbaya keçilsin. Nəhayət, təbliğat öz "bəhrəsini" verdi. Qərar yerinə yetirildi. Beləcə də, əlifbamızın tarixində ikinci repressiya öz işini gördü. Bütün türk xalqları bir-birindən tamamilə fərqlənən kiril qrafikalı əlifbaya keçdi. Burada yeri gəlmişkən, bir "gizli ştrixi" də qeyd etmək yerinə düşərdi, "Yeni əlifbaya" keçid ərəfəsində hər bir türk xalqı üçün ayrıca əlifba hazırlanmış və "Mərkəzin" göstərişi ilə mənşəcə və mədəniyyətcə qardaş olan türkdilli xalqların hərəsi bir əlifba qəbul etmişdir. Beləliklə də, şifahi ünsiyyət zamanı bir-birini açıq-aydın başa düşən Azərbaycan türkləri mənşəcə və dilcə bir-birinə qardaş olan türk (Osmanlı türkcəsi), türkmən, Krım tatar, qaqauz, qaraçay və digər dillərin əlifbalarını oxumaq imkanından tamamilə məhrum oldular. Eləcə də, keçmiş Sovet məkanında yaşayan digər qardaş türk xalqları bir-birinin yazılı mədəniyyətindən uzaqlaşdırıldı... türk xalqları bir-birindən ayrı salındı, parçalandı... Bax, budur keçmiş Sovet imperiyasının "beynəlmiləçilik" siyasətinin nəticələri!..

Burada türk xalqlarının dil və mədəniyyət problemləri ilə yanaşı bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. 1917-Ci ildə Sovet imperiyası tarix səhnəsinə gəldikdən sonra Böyük Türk Dünyası iki yerə bölündü. Keçmiş SSRİ imperiyası məkanında yaşayan türk xalqları ilə Balkan türkləri, Anadolu türkləri, İranın müstəmləkəsi altında inləyən Azərbaycan türkləri, tarixən İraqda yaşayan kər-

küklər, Əfqanıstanda yaşayan əfşarlar, Çində yaşayan sarı uyqurlarla min illər boyu mövcud olan bütün siyasi, iqtisadi, mədəni və hətta, qohumluq əlaqələri kəsildi. Tarixin hökmü və tarixi düşmənlərimiz Rusiya çarlığı və İran şahlığı tərəfindən iki yerə bölünmüş, iki işğal zonasına-iki müstəmləkəyə çevrilmiş, Azərbaycanın Quzeydəki əhalisi ilə Güneydəki əhalisi arasında da bütün əlaqələr kəsilmiş, hətta, bir atanın və ananın övladları olan qardaş və bacılar Araz çayının bu tayından o tayına həsrətlə baxa-baxa qalmışlar... Bu proses XX əsrin son onilliyinə yə'ni, 1991-ci ilə qədər beləcə də davam etmişdir...

XX əsrin sonlarına yaxın keçmiş Sovet imperiyasının hakimiyyəti laxladı və nəhayət, 1991-ci ilin ikinci yarısında 70 il dünyaya meydan oxuyan, "qan çanağı" üzərində qurulan, XX əsrdə "represiyaların müəllifi və təşkilatçısı" kimi tanınan Sovet imperiyası həmişəlik süqut etdi. Onun məkanında 15 yeni müstəqil və suveren dövlət yarandı. Bu dövlətlər arasında özünün tarixi dövlətçiliyini yenidən bərpa etmiş türkdilli Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstan dövlətləri də vardır. Bu da, hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının özünün milli dillərini və milli mədəniyyətlərini müstəqil şəkildə inkişaf etdirmək üçün geniş və parlaq səhifələr açdı...

Türk xalqları XX əsrin birinci yarısında qısa müddət ərzində istifadə etdikləri latın qrafikası əsasında yaradılmış əlifbanı yenidən bərpa etmək üçün bir sıra tədbirlər gördülər. O cümlədən, 1991-ci ilin noyabr ayında İstam-

bulda "Çağdaş türk əlifbaları" mövzusunda geniş simpozium keçirildi. Həmin simpoziumda bütün türk xalqları üçün 34 hərfdən ibarət latın qrafikası əsaslı vahid əlifba qəbul edildi. Bu əlifbanın qəbul edilməsini bütün türk xalqlarının həyatında böyük dönüş adlandırmaq olar. Çünki məhz vahid əlifba vasitəsilə türk xalqları öz soy kökünə qayıtmaq və türk birliyinə doğru getmək üçün yeni imkanlar əldə etmişlər... Türk xalqlarının yenidən birliyə doğru getməsindən başqa heç bir çarəsi yoxdur...

Artıq, Azərbaycan-türk xalqı 1992-ci ilin 1 sentyabrından etibarən latın qrafikalı əlifbasını yenidən bərpa etmiş və bu əlifbanın həyatın bütün sahələrində tətbiqi başa çatmaq üzrədir... Güman ki, digər türk xalqları da, birlik naminə, yaxın gələcəkdə belə bir yolla irəliləməyə başlayacaqdır. Çünki bu yol tarixi-strategi əhəmiyyət kəsb edən yeganə yoldur-birlik yoludur, güc və qüdrət yoludur.

(Bax: Prof. M.Çobanov, Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi, Bakı, 2001, səh.3-52).

**Filologiya elmləri doktoru,
professor
MƏDƏD NAMAZ OĞLU
ÇOBANOVun
elmi-pedaqoji fəaliyyəti
haqqında
ümumi məlumat**

M.N.Çobanov 1937-ci ildə Gürcüstan Respublikasının Bolnisi rayonunun Darbaz kəndində anadan olmuşdur. O, 1955-ci ildə Darbaz orta məktəbini bitirib, elə həmin ildə A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsinə qəbul olunmuş və həmin fakültəni 1960-cı ildə müvəffəqiyyətlə bitirib. (Diplom № H №673260); rus, gürcü və türk dillərini bilir.

O, 1960-cı ilin sentyabr-oktyabr aylarında Darbaz orta məktəbində müəllim işləmiş: 1960-cı ilin oktyabr-1962-ci ilin noyabrında sabiq SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Zaqafqaziya Hərbi dairəsində hərbi xidmətdə olmuşdur.

1962-1963-cü illərdə Darbaz orta məktəbində müəllim, 1963-cü-1966-cı illərdə Gürcüstan LKGİ-nin Bolnisi rayonu komitəsində Məktəb şöbəsinin müdiri, Gürcüstan KP-nin Bolnisi rayonu komitəsində təlimatçı işləmişdir.

1966-1978-ci illərdə Darbaz orta məktəbində və eyni zamanda 1970-1978-ci illərdə A.S.Puşkin adına TDPI-nin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» kafedrasında müəlim işləmişdir.

1967-1970-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun dissertantı olmuş və 1973-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

1978-1992-ci illərdə S.S.Orbeliani adına TDPI-nin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedra sının dosenti vəzifəsində çalışmışdır.

1992-ci ilin fevralında doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır.

1992-1993-cü illərdə S.S.Orbeliani adına TDPI-nin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasının professoru vəzifəsində çalışmışdır.

1973-1993-cü illərdə kafedra müdirinin müavini və iki dəfə kafedra müdiri vəzifəsinin icraçısı; eyni zamanda S.S.Orbeliani adına TDPI-da Metodik Şura Sədrinin müavini vəzifəsində çalışmışdır. Eyni vaxtda 1973-1992-cü illərdə Gürcüstan Təhsil Nazirliyinin Mərkəzi Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda Ümumtəhsil Məktəblərinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin, səkkizillik və orta məktəblərinin direktorlarının və direktor müavinlərinin təkmilləşdirmə kurslarında dərs demişdir.

1993-1995-ci illərdə Azərbaycan Fasiləsiz Təhsil Kompleksində profrektor-vitse-prezident və daxili Elitar İnstitutun rektoru və eyni zamanda “Dillər” kafedrasının müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

1995-1996-cı illərdə APKİA və Yenidən hazırlanması Baş İnstitutunda Ali və Orta İxtisas məktəbləri üzrə Tədris-Təşkilat Kabinetinin müdiri və Ali məktəblərin professor-müəllim heyətinin İxtisasartırma fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışıb və həmin fakültədə mühazirələr oxumuşdur.

1996-2003-cü illərdə Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində “Dillər” kafedrasının müdiri, 2003-cü ildən hal-hazırda kimi AAHDM-nin professoru vəzifələrində işləyir. 1993-cü ildən “Alimlər İttifaqı”-nın üzvü, Azərbaycan Onomastikası Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü və Elmi Əlaqələndirmə Şurasının sədr müavini, 1996-cı ildən AAHDM-də Elmi Şurasının üzvü, Attestasiya Komissiyası sədrinin müavini, “Elmi əsərlər”in Redaksiya heyətinin üzvü, Metodik-seminarın rəhbəri, Hərbi terminologiya komissiyası sədrinin müavini.

1 iyun 2002-ci ildən hal-hazırda kimi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında Filologiya elmləri üzrə Ekspert Şurasının və ixtisas fənni üzrə namizədlik minimumu imtahan qəbul edən komissiyanın üzvüdür.

1996-1998-ci illərdə AAHDM-nin «Dalğalar qoynunda» çoxtirajlı qəzetinin məsul redaktoru, 1996-2000-ci illərdə AAHDM-nin nəzdində ictimai-peşə hazırlığı üzrə

ictimai-müxbir hazırlayan “Jurnalistika” kursunun müdiri, “Dalğa” ədəbi-bədii birliyinin təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdur.

Prof. M.Çobanov 2000-ci ildən “Türk dilləri kurumu”nun üzvüdür. 2000-ci ilin sentyabrında həmin Kurumun təşkil etdiyi “Dördüncüsü Uluslararası Türk Dili Kurultayı”nda (25-29 sentyabr 2000) “Türk əbədi dillərinin birliyinə doğru” mövzusunda Plenar iclasda məruzə ilə çıxış edib.

2000-ci ildən hal-hazırda kimi “Şərqi səsi”: “Elm və təhsil” qəzetlərinin və “Qara papaq” jurnalının redaksiya heyətinin üzvüdür.

Prof. M.Çobanov geniş diapozonlu, çoxsahəli elmi tədqiqatla məşğul olan alimlərimizdən biridir. O, Müasir Azərbaycan dili, onun dialektologiyası, antroponimiyası, toponimiyası, leksikası və leksikoqrafiyası, ümumtürkologiya və Azərbaycanşünaslıq məsələləri, Azərbaycan-rus və Azərbaycan-gürcü dillərinin qarşılıqlı münasibətləri, terminologiya və nitq mədəniyyəti məsələləri, mədəniyyətimizin qədim incisi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları üzərində geniş tədqiqat aparmışdır. Prof. M.Çobanovun elmi və elmi metodik yaradıcılığı zəngin və çoxsaxəlidir. O, ümumtəhsil, ali təhsilin bakalavr və magistratura pillələri üçün 26 proqramın, Azərbaycan, türk, qazax, türkmən, rus, gürcü və s. Dillərdə çap olunmuş 66 kitabın, kitabçanın, pedaqoji-metodik göstəriş və tövsiyələrin, həmçinin, müxtəlif jurnallarda, elmi məcmuələrdə və ayrı-ayrı kitablarda çap

olunmuş 128 elmi məqalənin, müxtəlif qəzetlərdə Azərbaycan, rus, gürcü, erməni və s. dillərdə müxtəlif qəzetlərdə çap olunmuş 500-dən çox məqalənin müəllifidir. Əsərləri Azərbaycan, türk, qazax, özbək, türkmən, rus, gürcü və erməni dillərində çap olunmuşdur.

Professor M.N.Çobanovun çap olunmuş əsərlərinin ümumi həcmi 666 çap vərəqi, yaxud 10654 səhifədən çoxdur. O cümlədən, kitablarının ümumi həcmi 497 çap vərəqi, yaxud 7.952 səhifə; proqramların ümumi həcmi 16 çap vərəqi, yaxud 252 səhifə; elmi məqalələrinin ümumi həcmi 53 çap vərəqi, yaxud 852 səhifə; elmi-publistik və ədəbi-tənqidi məqalələrinin və rəylərinin ümumi həcmi 94 çap vərəqi, yaxud 1.505 səhifə. Həmçinin, prof. M.Çobanov 50-yə yaxın kitabın rəyçisi, redaktoru və tərcüməçisi olmuşdur.

Onun əsərlərinin müəyən hissəsini Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində işlədiyi 12 il ərzində, ilk dəfə olaraq, Hərbi humanitar elm sahələrinin özülünü və təməl daşının qoyulmasına və inkişaf etdirilməsinə həsr olunmuşdur. Professor bu dövrdə hərbi məktəblərimizin səciyyəvi xüsusiyyət yotlalarını nə zərə ala raq, hərbi humanitar elm sahələri üzrə onlarla monoqrafiyalar, dərslik və dərs vəsaitləri, metodik göstərişlər və tövsiyələr, elmi və elmi-metodik məqalələr, müxtəlif kitablar haqqında rəylər, həmçinin, ədəbi-tənqidi publisistik məqalələr hazırlayıb çap etdirmişdir. Onun hərbi humanitar elm sahələri üzrə çap olunmuş əsərlərinin

ümumi həcmi 169 çap vərəqi, yaxud 2709 səhifə həcmindədir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, professor M.Çobanov Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində işlədiyi dövr ərzində həm də ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinin elmi redaktoru və tərcüməçisi olmuşdur. Bu mənada, onun redaktorluğu və tərcüməçiliyi ilə Hərbi humanitar elmin müxtəlif sahələrinə dair onlarla kitab çap olunmuşdur. Onun redaktorluğu və tərcüməçiliyi ilə ümumi həcmi 136 çap vərəqi, yaxud 2172 səhifə həcmində olan müxtəlif kitablar çap olunmuşdur.

Prof. M.Çobanov 50 illik elmi axtarışları zamanı daim filologiyamızda diqqətdən kənarda qalan mövzuları seçmiş və onların araşdırılmasına üstünlük vermişdir. Onun əsərlərində istər ümumtəhsil, istər ali məktəblər üçün yazdığı dərslik və dərs vəsaitlərində, istərsə də ayrı-ayrı monoqrafik araşdırmalarında müasir elmin çox vacib və aktual, çox ciddi problemləri qarşıya qoyulur, onların elmi-nəzəri və tətbiqi məsələlərinin müasir elmin tələbi baxımından həll edilməsi məqsədilə zəngin elmi-nəzəri təcrübədən irəli gələn təkmilləşdirilmiş və cilalanmış elmi mülahizələr və təkliflər irəli sürülür və tövsiyə olunur. Onun elmi yaradıcılığının mövzu dairəsi çox genişdir. Məsələn, prof. M.Çobanov ümumtəhsil məktəblərinin X-XI sinifləri üçün “Azərbaycan dili” fənni üzrə ilk tədris proqramını və dərsliklərini, ali məktəblərin qeyri-filologiya fakültələri üçün ilk tədris proqramını və dərsliyini, Azərbaycan dialektologiyasın-

da ilk dəfə dialekt və şivələrimizin leksik xüsusiyyətlərini; Azərbaycan onomastikasında ilk dəfə Azərbaycan antroponimiyasının əsasları üzrə proqram və dərs vəsaitini və Borçalı toponimlərini; Azərbaycan dilinin tətbiqi sahəsində ilk dəfə mötn dilçiliyi üzrə proqram və dərs vəsaitini; ali hərbi məktəblərdə tədris olunan hərbi humanitar elm sahələri üzrə də ilk dəfə geniş araşdırmalar aparmış və beləliklə də, hərbi humanitar elmin ilk təməldəşini və özülünü qoymuşdur. O, cümlədən, Ümummilli liderimiz, Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin müəllifi və qurucusu, Silahlı Qüvvələrimiz üçün zabıt hazırlığının ilk təşəbbüskarı (1970-1990, 1993-2003): Azərbaycan Respublikasının sabiq Prezidenti, Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı Heydər Əliyevin hərbi strateji görüşlərinə həsr olunmuş “Görkəmli strategiyaçı” monoqrafiyası bu qəbildəndir...

Prof. M.Çobanovun əsərləri haqqında Azərbaycan, türk, rus, özbək, türkmən, gürcü, erməni və s. dillərdə 160-a yaxın rəy yazılıb. Prof. M.Çobanov 80-dən çox namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına rəsmi, qeyri-rəsmi oponent olmuş və ya avtoreferatlarına rəy yazmışdır. Aparıcı Təşkilat adından rəy yazmış, yaxud namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına, dosent və professor elmi adı almaq üçün təqdim olunmuş işlərə ekspert rəyi yazmışdır.

Prof. M.Çobanov 1972-2007-ci illərdə bir çox elmi simpozium və elmi konfransların fəal iştirakçısı olmuş və 110-dan çox elmi konfransda, o cümlədən, Beynəl-

xalq (17 dəfə), Ümumittifaq (36 dəfə), Respublika (41 dəfə), aliməktəblərarası (22 dəfə), ali məktəb və fakültələriarası (11 dəfə) konfransların və metodik toplanmaların fəal iştirakçısı olmuşdur. Əksər Elmi konfranslarda bölmə sədri olmuş və Plenar iclaslarda maraqlı və aktual mövzularda məruzə ilə çıxış etmişdir.

Prof. M.Çobanovun ali məktəblər üçün hazırladığı tədris proqramlarından, dərslik və dərs vəsaitlərindən Respublikamızın hüdudlarından kənarda, o cümlədən Gürcüstanda, Türkiyədə və digər Türk ölkələrinin ali məktəblərində dərs vəsaiti kimi istifadə edilir.

Prof. M.Çobanov ali məktəbi bitirdikdən sonra sabiq SSRİ-nin Silahlı Qüvvələrinin tərkibində xidmət etdiyi müddətdə (X.1960-XI.1962) kiçik leytenant rütbəsi verən Hərbi məktəbi əla qiymətlə bitirdiyinə, siyasi və döyüş hazırlığına görə, фамилиясы SSRİ Müdafiə Nazirliyinin "Fəxri kitabı"na yazılıb. Elmi-pedaqoji sahədəki fəaliyyətinə görə, 1985-ci ildə "Xatirə medalı", 20 dəfədən çox "Fəxri Fərman", Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirinin əmri ilə qiymətli hədiyyə ilə, AAHDM-nin komandanlığı tərəfindən bir neçə dəfə qiymətli hədiyyə və pulla mükafatlandırılmış, bir neçə dəfə "Təşəkkür" elan olunmuşdur.

Prof. M.Çobanov Beynəlxalq Elmi Konfranslarda müasir və aktual mövzularda maraqlı məruzə ilə çıxış etməsinə və konfransın işində fəallıq göstərdiyinə görə, 2001-ci ilin may ayında Türkiyənin Trabzon şəhərində "Tarix, Dil və Ədəbiyyat problemləri"nə həsr olunmuş

ölkələrarası Elmi simpoziumdakı maraqlı elmi məruzəsinə və fəallığına görə "Türkiyənin Dövlət Bayrağını" və "Türk ocaqları"nın simvolunu əks etdirən Xatirə Bayrağı ilə təltif olunmuşdur.

Prof. M.Çobanov Əmək veteranıdır.

* * *

Elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 50, anadan olmasının 70 illik Yubileyi təntənə ilə qeyd olunmuş tanınmış və məşhur dilçi-alim, istedadlı türkoloq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Ekspert Şurasının üzvü, Nyu-York EA-nın üzvü (2001-ci ildən), filologiya elmləri doktoru, professor Mədəd Çobanov çoxşaxəli, zəngin və məhsuldar elmi və elmi-metodik yaradıcılığı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə, nəinki Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də, Türkologiyada xüsusi yer tutan, diqqət mərkəzində saxlanılan, yaradıcılığı elmi-ictimaiyyətin marağına səbəb olan, alimlər arasında öz səsi və nəfəsi, qələmi ilə fərqlənən alimlərimizdən biridir.

Prof. M. Çobanov 50 illik elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə çoxşaxəli nəzəri və təcrübi istiqamətlərdə araşdırmalar aparmışdır:

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dili
2. Azərbaycan dialektologiyası
3. Azərbaycan onomastikası
4. Ümumi türkoloji məsələlər

5. Mətnlərin dilinin təhlili
6. Dilin tədrisi metodikası
7. Dil əlaqələri
8. Əbədi tənqid və ədəbi əlaqələr
9. Hərbi humanitar elmlər
10. Təhsil məsələləri
11. Lüğətçilik məsələləri

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi prof. M.Çobanov çoxsahəli elmi və metodik yaradıcılığa malik olan yenilikçi alimlərimizdən biridir.

Elmin yuxarıda qeyd olunan sahələrinin bir çoxu üzrə ümumtəhsil və ali məktəblər üçün onlarla tədris proqramı, dərslük və dərs vəsaitləri hazırlayıb çap etdirmişdir.

Bir sözlə, o, müasir elmin tələblərinə həm nəzəri, həm də tətbiqi cəhətdən ətraflı cavab verən, elmi əlaqələndirmə problemlərini dərinədən bilən, elmdə özünü göstərən boşluqları müəyyənləşdirməyi bacaran, yaradıcı, təhşəbbüskar, yüksək dərəcədə ixtisaslaşmış və geniş fəaliyyət göstərən istedadlı alimlərimizin ön sıralarında Adı çəkilən alimlərimizdənədir.

Azərbaycan Ali Hərbi-Dənizçilik Məktəbində bütün nailiyyətlərin qazanılmasında professor-müəllim və müəlim-zabit heyəti ilə yanaşı, filologiya elmləri doktoru, Nyu-York EA-nın üzvü, professor Mədəd Namaz oğlu Çobanovun da xüsusi fəaliyyəti olmuşdur.

MƏDƏD NAMAZ OĞLU
ÇOBANOV - 70

ALİM VƏ
VƏTƏNDAŞ

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin, Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin və Azərbaycan Respublikası "Təhsil" Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı ilə görkəmli türkoloq, tanınmış dilçi-alim, **Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-ın Ekspert Şurasının üzvü, Nyu-York Elmlər Akademiyasının akademiki, filologiya elmləri doktoru, professor Mədəd Çobanovun anadan olmasının 70, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 50 illik yubileyinə** həsr olunmuş Elmi sessiya keçirilmişdir.

Elmi sessiyanı giriş sözü ilə **H.Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin rəisi general-mayor Heydər Priyev** açmış, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin və Ali Hərbi Məktəblərin Fəxri Fərmanlarını və təbriklərini yubilyara çatdırmışdır.

Sonra çıxış üçün söz **Azərbaycan Təhsil Problemləri İnstitutunun rektoru, professor Abdulla Mehrabova** verildi. Abdulla müəllim Təhsil Nazirliyinin və kollegiyanın, şəxsən **hörmətli nazirimiz professor Misir Mərdanovun** təbriklərini çatdırdı, Təhsil Nazirliyinin və Təhsil Problemləri İnstitutunun Fəxri fərmanlarını və təbrik məktublarını professor Mədəd Çobanova təqdim etdi, ona 70 illik yubileyi münasibətilə ürək sözlərini söylədi.

Azərbaycan MEA-nın Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov “Mənalı həyat yolu”, **Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin rəis müavini, polkovnik-leytenant Tərhan Seyfullayev** “Tanınmış alim və əməkdar təhsil işçisi”, **Azərbaycan MEA Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri, şair tərcüməçi, professor Əflatun Saracli** “Təvəzökar və məhsuldar alim, pedaqoq”, **ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekanı, filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov** “Prof. M.Çobanovun Elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin müasir səviyyəsi və problemləri xüsusi yer tutur”, **filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdiyev** “Mədəd Çobanov və onomologiya məsələləri” mövzularında məruzələr etdilər, yubilyara uğurlar arzuladılar.

Azərbaycan Hərbi Dəniz Qüvvələri Komandanının müavini, I dərəcəli kapitan Rakif Hüseynov öz adından və

AHDQ komandanı vitse-admiral Şahin Sultanovun adından yubiları təbrik etdi, xoş arzularını söylədi.

Daha sonra **Türk Hərbi Dəniz Donanmasının nümayəndəsi Vulkan Önər**, **Azərbaycan İqtisad Universitetinin dekanı Əli Hacıyev**, **Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dillər kafedrasının müdiri, professor Akif Bayramov**, **Azərbaycan Respublikası Təhsil Şurasının sədri, professor Əjdər Ağayev**, **ADPU-nun professoru Əmrulla Paşayev**, **Qafqaz Media İctimai Birliyinin sədri Azadə Taleh**, **şairə Səadət Buta** və başqaları alimin çoxşaxəli yaradıcılığından söz açdılar, onunla bağlı xatirələrindən danışaraq, yubilyarı təbrik etdilər.

Bakının müxtəlif ali məktəblərindən, eləcə də qardaş Türkiyədən - Ankaradan, İstanbuldan, Qarsdan, İzmirdən, Moskvadan, Daşkənddən, Tbilisidən və Marnəulidən Yubilyara ünvanlanmış təbrik məktublarını, o cümlədən **Ali Hərbi Təyareçilik məktəbinin şəxsi heyəti** adından təbriki və **Fəxri fərmanı** da **H.Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin rəisi General-mayor Heydər Priyev** Mədəd Çobanova təqdim etdi.

Görkəmli türkoloq, tanınmış dilçi-alim Mədəd Çobanovaynı zamanda **Müdafiə Nazirliyinin və Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin, Qafqaz Media İctimai Birliyinin** də fəxri fərmanları təqdim olundu.

Sonda isə söz yubliyə - professor Mədəd Çobanova verildi. O, tədbirin təşkilatçılarna və bütün tədbir iştirakçılarna öz səmimi təşəkkürünü bildirdi, elm və təhsil işçilərinə göstərdiyi diqqət və qayğı üçün **respublikamızın prezidenti İlham Əliyev cənablarına, Müdafiə naziri general-polkovnik Səfər Əbiyevə, Müdafiə nazirinin müavini, general-leytenant Çingiz Məmmədova, H.Əliyev adına AAHM-nin rəisi general-mayor Heydər Priyevə, Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin rəisi, I dərəcəli kapitan Nurulla Əliyevə, Təhsil naziri, professor Misir Mərdanova, Azərbaycan Təhsil Problemləri İnstitutunun direktoru, professor Abdulla Mehrobova, eləcə də bütün çıxışçılara və iştirakçılara öz dərin minnətdarlığını və təşəkkürünü bildirdi.**

Elmi sessiyadan sonra Yubiley tədbiri ədəbi-bədii hissə ilə davam etdirildi.

Ədəbi-bədii hissəni giriş sözü ilə Azərbaycan Respublikası **“Təhsil” Mərkəzinin Baş direktoru Müşfiq Borçalı** açdı, yubilyarı təbrik etdi və bütün iştirakçıları salamladı. Sonra ədəbi-bədii hissənin aparıcısı - **şair, professor Vəqif Nəsir** yubilyarın - professor Mədəd Çobanovun ömür yoluna bir daha qısa nəzər yetirdi, 10 il əvvəl keçirilmiş 60 illik yubileyi xatırlatdı. Sonra o, musiqi sədaları altında yubilyarı təbrik etmək üçün sözü növbə ilə əvvəlcə şairlərə verdi.

Şairlərdən **Cavad Cavadlı, Yəhya Borçalı, Oqtay Rza, Nizami Paşa Saracılı (Mutlutürk), Ramiz Abdullayev, Eldar Təbib, Ağaveys Şirvani, Mayqə Mətin, Aysel Mədədli** və başqalarının yubilyara həsr etdikləri şeirlər səsləndi.

Sonra həkim **Səməd Çobanov, polkovnik-leytenant Vəqif Bayramov, professor Abbas Hacıyev, BDU-nun kafedra müdiri Həmid Vəliyev, dosent Telman Quluyev, dosent Nəbi Əsgərov, dosent Vəqif İsmayılov, “Təhsil” Cəmiyyətinin sədri dosent Nuğay Əliyev, Xətai rayon İcra hakimiyyətinin məsul işçisi Güləhməd Qəribov, yazıçı-jurnalist Mehman Vəliyev, “Ulu Körpü” qəzetinin Baş redaktoru Musa Nəbioğlu, “Ədalət” qəzetinin şöbə müdiri Məhəmmədəli Mustafa, “Şərqin səsi” qəzetinin əməkdaşları Zal Abbasov, Xanım Bilalqızı, Dilşad Xaqaniqızı, Nətiq Həsənov, Müsafir Məmmədov, Şahin Qəmbəroğlu, Zakir İsmayılov** və başqaları yubilyarı təbrik etdilər və ona uğurlar arzuladılar.

Daha sonra **Aşıq Solmaz, Aşıq Aida Gülzar, Azəri-Star-ın iştirakçısı Nahidə** və başqaları həzin musiqi sədaları ilə yubilyarı təbrik etdilər.

Ədəbi-bədii hissənin sonunda da söz yubliyə - professor Mədəd Çobanova verildi. O, bir daha tədbirin təşkilatçılarna və bütün tədbir iştirakçılarna öz səmimi təşəkkürünü və minnətdarlığını bildirdi.

Tədbirin sonunda “Şərqi səsi”, “Borçalı”, “Qafqaz-press”, “Respublika”, “Yeni Azərbaycan”, “Təhsil”, “Elm və təhsil” qəzetlərinin yubilyara həsr olunmuş xüsusi nömrələri və yazıçı-jurnalist Əli Abbasın tərtib etdiyi 708 səhifəlik “ELM FƏDAİSİ” kitabı yubiley iştirakçılarına hədiyyə olundu.

P.S. Yubiley tədbiri elə həmin gün AzTv, İctimai Tv, “Speys” və “Lider” televiziylarının “Xəbərlər” proqramlarında işıqlandırılmış və yubileyə həsr olunmuş ayrıca verilişlər səslənmişdir.

*“Şərqi səsi” qəzeti,
25 may 2007-ci il.*

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan..... 3

I BÖLMƏ. ÜMUMİ TÜRKOLÖJİ PROBLEMLƏR

1. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru.....5
2. Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi.22
3. Azərbaycan-türk dilinin təşəkkülü tarixi.....36
4. Azərbaycan-türk dilinin dövlət statusu haqqında.....59
5. Azərbaycan-türk dilinin təsir dairəsi.....67
6. I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri.....85
7. Türk ədəbi dilləri birliyinin praktik aspektləri.....99
8. Türk ədəbi dilləri birliyinin linqvistik aspektləri.....110

II. BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

9. Azərbaycanşünaslığın atributları.....131
10. Ana dilimiz-milli qeyratımız.....161
11. Ədəbi dilimiz xalqımızın milli sərvətidir.....169
12. Mətbuatımızın dili haqqında qeydlər.....204
13. Efir verilişlərinin dili haqqında qeydlər.....213
14. Efirdə müğənni və xanəndələrin çıxışlarından qeydlər.245
15. Əlifbamız və repressiyalar.....255

Professor Mədəd Çobanovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında qeydlər.....263

Alim və Vətəndaş (Professor Mədəd Çobanov-70).....273